

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**SULTAN SENCER DEVRİ (1098-1157) SELÇUKLULAR'DA
İLMÎ VE FİKRÎ HAYAT**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Efe YEŞİLDURAK

**Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Ortaçağ Tarihi**

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mustafa DEMİR

ŞUBAT - 2015

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

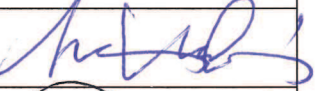
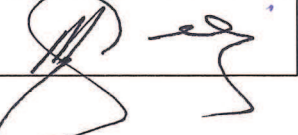
SULTAN SENCER DEVRİ (1098- 1157) SELÇUKLULAR'DA
İLMÎ VE FİKRÎ HAYAT

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Efe YEŞİLDURAK

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Ortaçağ Tarihi

Bu tez 10/02/2015 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Prof. Dr. Mustafa Demir	Başarılı	
Doç. Dr. Hecim Şahin	Başarılı	
Doç. Dr. Mükerrrem Bedizel Aydın	Başarılı	

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Efe YEŞİLDURAK

10/02/2015

ÖNSÖZ

Sultan Sencer Devri (1098- 1157) Selçuklular'da İlmî ve Fikrî Hayat adlı çalışmamız, Selçuklular'ın devraldıkları Türk-İslâm medeniyeti mirasını, artık pek çok kurumun sistemleştiği ve devletin belli bir istikrara kavuştuğu Sultan Sencer devrinde nasıl üst düzeye taşıdıkları yanında aklî ve naklî tüm ilim dallarına dair yapılan çalışmalar ile fikrî hadiselerle dair yaşanan gelişmeleri içermektedir.

Bu çalışmamız giriş, dört bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Girişte kısaca tezin amacı, kapsamı, yöntemi ve sınırlılıkları anlatıldıktan sonra Sencer'e kadar ve Sultan Sencer Devri Selçuklu siyasi tarihi ayrı alt başlıklar halinde incelenmiş ve son olarak Sencer öncesi dönemde Selçuklu ilmî ve fikrî hayatının genel bir değerlendirmesi yapılmıştır. Birinci bölümde, Sultan Sencer'in ilmî ve fikrî meselelere yaklaşımı örnekler ile açıklanmış, daha sonra Naklî İlimler başlığı altında; Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelâm, Tasavvuf, Şiir, Dil ve Edebiyat ilimlerine dair Sencer devrindeki gelişmelerden bahsedilerek, bu ilim dallarındaki alimler, yaptıkları çalışmalar, eserleri ve Türk-İslâm medeniyetine katkılarından bahsedilmiştir. Üçüncü bölümde Sultan Sencer devrindeki Matematik, Geometri, Astronomi, Fizik, Tıp ve Felsefe alanlarındaki gelişmelere dair genel bilgiler verildikten sonra yine bu ilim dallarında yapılan çalışmalar, alimler ve eserlerinden bahsedilmiştir. Dördüncü bölümde ise anlattığımız dönemde Selçuklu coğrafyasında ağırlıklı olarak yaygın olan, Matürîdîlik, Eşarîlik, Şîa, Batınîyye ve Mu'tezîle mezheplerinin ortaya çıkış süreçleri, temel görüşleri ve Sultan Sencer devrinde bu mezheplerin durumuna dair bilgi verilerek, mezhepler arası ihtilaflar, mezhebi tartışmalar genel itibarıyla açıklanmaya çalışılmıştır.

Tezimizin şekillenmesinde emeği olan, yazılması aşamasında sıkça sözlü müzakerelerde bulunduğum ve her fırsatta kendisine müracaat etme fırsatı veren Danışmanım Prof. Dr. Mustafa Demir'e ve tüm bunların yanında tez konumuzun belirlenmesinde de yardımcı olan Doç. Dr. Haşim Şahin'e, birikimlerinden istifade ettiğim Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın ve Prof. Dr. İhsan Fazlıoğlu'na, her daim yanımda olan ve kıymetli fikirlerini paylaşan Doç. Dr. Birsnel Küçüksipahioğlu'na, tezimizin son aşamasında yaptığı değerlendirme ve tavsiyeleri ile katkıda bulunan Doç. Dr. Cihan Piyadeoğlu'na, tez jürimizde bulunan ve değerli katkıları olan Doç. Dr. Mükerrerem Bedizel Aydın'a, tez yazımı sırasında her zaman yanımda olan ve yardımını esirgemeyen Mahmut Cihat İzgi,

Halil İbrahim Topal ve Sakarya Üniversitesi Tarih Bölümünde araştırma görevlisi olarak çalışan tüm dostlarıma, sağladıkları imkanlar ile çalışmamı kolaylaştıran bursiyeri olduğum TTK (Türk Tarih Kurumu)'ya ayrıca sağladıkları çalışma ortamı ve kaynaklara ulaşma konusunda elde ettiğimiz kolaylık nedeniyle İSAM (İslâm Araştırmaları Merkezi) Kütüphanesi ve çalışanlarına da teşekkürü bir borç bilirim.

Son olarak ve en önemlisi, kendi zamanımı çoğaltmak adına onlara ayırdığım zamandan kısıtığım ve bugüne kadar her daim yanımda olan aileme, gösterdikleri sabır ve anlayıştan dolayı teşekkürlerimi sunarım.

Efe YEŞİLDURAK

10/02/2015

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iii
ÖZET	iv
SUMMARY	v
GİRİŞ	1
I. Sultan Sencer Devrine Kadar Uzanan Süreçte Selçuklu Siyasi Tarihine Genel Bir Bakış.....	3
II. Sultan Sencer Öncesi Dönemde İlmî ve Fikrî Hayat	7
III. Sultan Sencer'in Hayatı.....	12
III. I. Çocukluk ve Meliklik Devri (1086-1118)	14
III. II. Hükümdarlık Dönemi (1118-1157).....	14
BÖLÜM 1: SENCER'İN İLMÎ VE FİKRÎ HAYATA BAKIŞI VE DÖNEMİN EĞİTİM KURUMLARI	18
1.1. Sencer'in İlim ve Fikir Hayatına Yaklaşımı	18
1.2. Dönemin Eğitim Kurumları	20
1.2.1. Medreseler.....	20
1.2.1.1. Medrese Müfredatı.....	22
1.2.1.2. Medrese Görevlileri.....	25
1.2.1.3. Devrin Önde Gelen Medreseleri ve Müderrisleri.....	28
1.2.2. Câmî ve Mescidler	30
1.2.3. Tekke ve Zaviyeler.....	30
1.2.4. Kütüphaneler	31
1.2.5. Rasathaneler	33
1.2.6. Hastaneler.....	33
BÖLÜM 2: NAKLÎ İLİMLER VE YAPILAN ÇALIŞMALAR	34
2.1. Tefsir	34
2.2. Hadis	36
2.3. Fıkıh	39
2.4. Kelâm	43
2.5. Tasavvuf.....	46
2.6. Dil ve Edebiyat.....	51
2.7. Şiir	54

BÖLÜM 3: AKLÎ İLİMLER VE YAPILAN ÇALIŞMALAR	60
3.1. Matematik	60
3.2. Astronomi.....	63
3.3. Fizik	67
3.4. Felsefe	69
3.5. Tıp	72
BÖLÜM 4: SULTAN SENCER DEVRİNDE FİKRİ AKIMLAR	77
4.1. Şîa.....	77
4.1.1. Şîa'nın Oluşumu ve Tarihsel Boyutu	77
4.1.2. Şîa'nın Fikri Alanda Faaliyetleri.....	79
4.2. Bâtınîlik.....	82
4.2.1. Bâtınîliğin Tanımı, Oluşumu ve Tarihsel Süreci	82
4.2.2. Bâtınîliğin Düşünce Yapısı ve Görüşleri	84
4.2.3. Sultan Sencer Devrinde Selçuklular ve Bâtınîler Arasında Yaşanan Hadiseler	85
4.3. Mu'tezîle	89
4.3.1. Tanımı, Doğuşu ve Tarihsel Süreci.....	89
4.3.2. Sultan Sencer Devrinde Mutezile.....	91
4.4. Mâtürîdilik	93
4.4.1. Tanımı ve Tarihçesi	93
4.4.2. Mâtürîdilik'in Düşünce Yapısı ve Görüşleri.....	95
4.4.3. Sultan Sencer Devrinde Mâtürîdilik.....	97
4.5. Eş'ârîlik	99
4.5.1. Eş'ârîliğin Tanımı, Doğuşu ve Tarihsel Süreci.....	99
4.5.2. Eş'ârîliğin Temel İlkeleri	103
4.5.3. Sultan Sencer Devrinde Eş'ârîlik.....	105
SONUÇ.....	109
KAYNAKÇA	113
EKLER.....	132
ÖZGEÇMİŞ.....	145

KISALTMALAR

- AÜDTCFD** : Ankara Üniversitesi Dil- Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
- b.** : Bin, İbn
- Bkz.** : Bakınız
- c.** : Cilt
- çev.** : Çeviren
- DİA** : Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi
- EI.** : The Encyclopedia of Islam
- Ed.** : Editör
- h.** : Hicri
- Haz.** : Hazırlayan
- Hz.** : Hazreti
- IRCICA** : International Conference on Islamic Civilization in Central Asia
- İA** : Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
- m.** : Milâdi
- MEB** : Milli Eğitim Bakanlığı
- Krş.** : Karşılaştırınız
- Ktp** : Kütüphane
- ö.** : Ölümü
- s.** : Sayfa
- sa.** : Sayı
- ter.** : Tercüme
- TTK** : Türk Tarih Kurumu
- Vol.** : Volume
- Yay.** :Yayınları

Tezin Başlığı: Sultan Sencer Devri (1098- 1157) Selçuklular'da İlmî ve Fikrî Hayat

Tezin Yazarı: Efe YEŞİLDURAK **Danışman:** Prof. Dr. Mustafa DEMİR

Kabul Tarihi: 27.01.2015

Sayfa Sayısı: v (ön kısım) +131 (tez)+13(ek)

Anabilimdalı: Tarih

Bilimdalı: Ortaçağ Tarihi

İslâm medeniyeti IX.- X. Yüzyıllara kadar gelişimini sürdürmüş; aklî ve naklî ilimlere dair pek çok eser tercüme ve telif edilmişti. Yaklaşık iki yüzyıl süren durgunluk süreci sonrası Selçukluların ortaya çıkması ile bu durgunluk sona ermiş; ilmi ve ulemâyı koruyan güçlü bir siyasi otorite altında alimler Selçuklu ülkesine gelerek çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Bu alimlerin çalışmaları Selçuklu Devleti'nin yıkılışına kadar devam etmiştir. Selçuklu devletinin son hükümdarı olan Sultan Sencer'in 1098 yılında Horasan'a hakim olduktan sonra meliklik devri başlamış ve Selçuklu coğrafyası, Sencer'in vefatı ve Selçuklular'ın yıkılışına (1157) kadar, alınan ilmî miras ve alimlere sağlanan tüm imkânlar neticesinde İslâm dünyasının dört bir yanından alimlerin geldiği bir coğrafya haline gelmiştir.

Eğitim kurumlarında ise Melikşah devrinde kurulan Nizamiye Medreseleri Sencer devrinde de işlevini sürdürmüş, Horasan yanında Maverâünnehir bölgesinde de pek çok medrese kurularak eğitim faaliyetleri devam etmiştir. Özellikle, farklı coğrafyalardan gelen ve farklı düşünce yapısı ve ekolleri de beraberinde getirerek Horasan'a yerleşen alimler sayesinde ilim dalları ve mezhebî fikirlerde büyük zenginlik ve çeşitlilik oluşmuştur.

Devrin alimlerinden Gazzâlî'nin, ilimleri naklî ve aklî ilimler şeklinde iki kısma ayırması ve bu devirde yapılan çalışmalardan hareketle Sultan Sencer devri ilmî hayatı; naklî ilimlerden; Hadis, Fıkıh, Kelam, Tasavvuf, Şiir, Dil ve Edebiyat; aklî ilimlerden ise Matematik, Geometri, Fizik, Tıp, Astronomi ve Felsefe alanlarında yapılan çalışmaları içermektedir. Devrin alimleri ve yazdıkları eserler, Türk- İslâm medeniyetine katkıları çerçevesinde ve Sultan Sencer'in sağladığı ilmi ortam bağlamında değerlendirilmiştir. Selçuklu coğrafyasında fikrî hayattaki çeşitlilik mezhebi konulara da yansımış ve ağırlıklı olarak Eşârilik ve Maturîdilik gibi sünnî mezhepler yanında Şiilik ile İmâmiye, İsmailiyye ve Batınîyye gibi fırkaları ve gayrî sünnî mezhep olarak kabul edilen Mu'tezile ekolü varlığını sürdürmüştür.

Anahtar Kelimeler: Sultan Sencer, Horasan, İlim, Alim, Medrese, Naklî İlimler, Aklî ilimler, Felsefe, Tıp, Riyaziyyat, Rasathane, Zîc, Terazi, Muhaddis, Müfessir, Fıkıh, Mutasavvıf, Şair.

Tezin Başlığı: Scientific Life in The Sultan Sanjar Period Seljuks (1098- 1157)

Author: Efe YEŞİLDURAK

Supervisor: Prof. Dr. Mustafa DEMİR

Date: 27.01.2015

Nu. of pages: v (pre text)+131(main body)+
13 (appendices)

Department: History

Subfield: Middle Ages History

Islamic civilization perpetuated its progress until the 9th- 10th Centruies; a wide number of Works of both positive and religious sciences were translated and compiled. Following the recession period that lasted for two centuries, with the appearance of Seljuks, this recession came to end; under the protectorate of a strong political authority that protected science and ulema, scholars came to the Seljuk country and maintained their studies. The studies of these scholars continued until the collapse of Slejuks. After Sultan Sanjar, the last sultan of the Seljuks, dominated Khorasan in 1098, the period of sultanate began, and the Seljukian geography turned into a region attracting scholars from all around the world as a result of the scientific heritage bequethed and the facilities provided to scholars until the death of Sanjar and the collapse of Seljuks (1157).

The Nezamiyeh Madrasahs established in the period of Malik Shah perpetuated their function during the period of Sanjar, a lot of madrasahs were established in the region of Transoxiana nearby Khorasan, and the educational activities continued. Particularly, thanks to the scholars who came from different geographies bringing different mentalities and ecoles and settled in Khorasan, a great richness and variety emerged in scientific disciplines and secterian views.

The scholar of the period, Ghazzali divided sciences into two; religious and positive sciences. Setting from the studies made in this period, Sultan Sanjar period scientific life includes the studies in Hadith, Fiqh, Kalam, Sufism, Poetry, Language and Literature from religious sciences, however, from positive sciences, it includes studies in Mathematics, Geometry, Physics, Medicine, Astronomy and Philosophy. The scholars of the period and their works were handled with respect to their contributions to Tuskish-Islamic civilization, and the scientific environment provided by Sultan Sanjar. The variety in the intellectual life in the Seljukian geography also reflected into secterian issues and, besides the Sunni sects such as Asharism and Maturidism, with Shiism, and its such branches as Imamiyyah, Isma'ilism and Batniyya and Mu'tazilism ecole, which is accepted as non-sunni sect, appeared.

Key Words: Sultan Sanjar, Khorasan, Science, Scholar, Madrasah, Religious Sciences, Positive Sciences, Philosophy, Medicine, Arithmetic, Observatory, Zic, Libra, Muhaddith, Interpreter, Fiqh, Sufi, Poet.

GİRİŞ

Amaç

Selçuklu Devleti'nin ilmî ve fikrî hayatına dair Alparslan ve Melikşah devirlerine yönelik pek çok çalışma olmasına karşın Sultan Sencer devri, birkaç makale dışında bir bütün olarak çalışılmamıştır. Bu durumdan doğan ihtiyaçla bu çalışma ile Sultan Sencer devrinin ilmî ve fikrî yapısının irdelenmesi amaçlanmıştır. Sultan Sencer devrinde Horasan ve Maverâünnehir coğrafyasındaki ilim adamları, eserleri, yaptıkları çalışmalar, getirdikleri yenilikler ve fikrî hayata dair ortaya koydukları incelenerek, Sultan Sencer'in sağladığı ilmî ortam ve Türk- İslâm medeniyetine katkıları çerçevesinde, Selçukluların devraldıkları ilmî mirası hangi noktaya getirdikleri ve bunu nasıl başardıkları incelenmeye çalışılmıştır.

Yöntem

Bu çalışmada öncelikle kaynak taraması yapılmış ve bu kaynaklardan çalışılan konuya dair elde edilen bilgiler toplanarak kaydedilmiştir. Daha sonra konularına göre bu bilgiler düzenlenerek fişleme metodu ile sentez haline getirilmiştir. Kavramların yazılışında İslâm Ansiklopedisi esas alınmıştır. Tüm fişler toplantığında ve genel bir tarama yapıldığında tezi dört bölüme ayırmak gerektiği kanaatine varılmıştır. İlk bölümde incelenilen devrin hükümdarının ilmî hayata yaklaşımı ve çalışmanın konusu açısından ilk önce irdelenmesi gereken dönemin eğitim kurumları, müfredatı, okutulan dersler açıklamalar ve örnekler ile bir başlık altında incelenmiştir. İkinci ve üçüncü bölümlerde devrin alimlerinin ilmî tasnifleri dikkate alınarak ilimler iki kısma ayrılmış ve iki farklı bölüm başlığı altında incelenmiştir. İkinci bölümde naklî ilimler ve üçüncü bölümde aklî ilimler; ilim dalları, alimler, yaptıkları çalışmalar ve Türk- İslâm medeniyetine katkıları göz önünde bulundurularak anlatılmıştır. Son bölüm ise fikrî hayata ayrılmış ve dönemin fikrî akımları başlığı altında incelenmiştir. Fikrî hayatın temelini oluşturan itikadî ve mezhebî konular ele alınarak; çalışılan dönemde ve coğrafyada yaygın olan Şîa, Batınîyye, Mu'tezîle, Matüridîlik ve Eş'arîlik gibi mezhep ve fırkaların oluşum süreçleri, temel görüşleri, diğer mezhepler ile farklılıkları ve bu mezheplerin alimlerinin fikrî hayata katkılarına değinilmiştir.

Bu çalışmada istifade edilen kaynaklar; Türkçe, İngilizce, Arapça ve az sayıda da olsa Farsça muasır kaynaklar ile yine bu dillerde ortaya çıkarılan tetkik eserler ve süreli yayınlardır. Bu kaynaklardan elde edilen buluntular değerlendirilmiştir. Bu bağlamda bilhassa çalıştığımız döneme dair muasır eserler arasında; devrin önde gelen tabibi olan Nizamî Aruzî'nin Çehar Makale'si; Tâcüddin Subkî'nin Tabakâtu's- Şafiiyyetü'l Kübra'sı, Beyhakî'nin Tetimmetü Sıvan el-Hikme'si ve son olarak Sem'âni'nin el-Ensab'ı gibi tabakat eserleri birinci derecede önemli kaynaklar olarak incelenmiştir. Yine Selçuklu devri sosyal ve siyasi konularına dair kıymetli bilgiler içeren ve Arapça olup henüz tercüme edilmemiş Yakut el- Hamevî, İbnü'l- Cevzî, İbn Hallikan ve Hamdullah Müstevfî'nin eserleri dışında Türkçe'ye tercüme edilmiş olan Azimî, Bundarî, Ravendî, Hüseyinî, Bağdadî, Zahirüddin Nişaburî ve Reşidüddin Fazlullah gibi müelliflerin devrin muasır kaynakları arasında zikredilen eserleri incelenmiştir. Ayrıca çalışmamız kapsamındaki devrin alimlerinin eserleri pek çok meselenin anlaşılması ve aydınlatılmasında temel unsur olmuştur. Devrin siyasi ve sosyal olaylarına dair pek çok bilgi edindiğimiz İbn Esîr ve İbn Kesîr gibi büyük İslâm tarihçilerinin eserleri yanında alanında uzman olan yerli ve yabancı şahıslar tarafından ele alınan Türkçe, İngilizce, Arapça ve nispeten daha az sayıda olan Farsça tetkik eserler titizlikle taranmıştır. Son olarak Diyanet İslâm Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi, Encyclopedia of Islam gibi ansiklopediler ve Belleten, Fen-Edebiyat Fakülteleri Dergileri gibi sürekli yayınlar ve sempozyum bildirilerinden de istifade edilmeye gayret edilmiştir.

Sınırlılıklar

Çalışmanın kapsamış olduğu döneme ait siyasi olayları içeren kaynak sayısı bize tatmin edici bilgiler verse de ilmî ve fikrî hayata dair sadece belli başlı tabakat eserleri ve devrin alimlerinin yazdıkları eserler vardır. Tabakat eserlerinden ve Selçuklu devrine ait muasır kaynaklardan elde edilemeyen bilgiler, bu devirde yazılan ve henüz Türkçe'ye çok az bir kısmı çevrilmiş olan alimlerin eserlerinin detaylı bir şekilde incelenmesi ile mümkün olacaktır. Diğer bir sınırlılık ise çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümünde alimler ve eserleri sıralanırken, alim sayısının fazlalığı nedeniyle önde gelenleri seçilerek eserleri ve ilmî hayata katkılarından bahsedilmiş, diğer alimler sadece ismen zikredilmiş ve eser adları verilmiştir.

I. Sultan Sencer Devrine Kadar Uzanan Süreçte Selçuklu Siyasi Tarihine Genel Bir Bakış

Adını, Oğuz Yabgu Devleti'nde subaşılık yaptığı bilinen Selçuk Bey'den alan Selçuklu Devleti'nin temelleri X. asrın ikinci yarısında Cend şehrinde atılmıştır¹. Selçuklular, Dârü'l-İslâm olarak anılan ve gaza algısının çok daha güçlü bir şekilde hissedildiği bu şehirde, Harizm ve Buhara'daki idarecilerin gönderdikleri fakihler sayesinde Kur'ân'ı ve dolayısıyla İslâm kültürünü öğrenmişlerdir². Bu yeni din, Selçuklular'ı İslâm kültürünün uç bölgesindeki temsilcisi haline getirmiş, gaza ve cihad algısını temel alan bir politikayı öne çıkarmalarını sağlamıştır.

Selçuklular Cend şehrine yerleştiği zaman bölgenin hakimi olan Samanîler, Karahanlı tehdidi altındaydılar. Bu yüzden Selçuk Bey'in desteğini almak amacıyla Selçuklu varlığını resmen tanımışlardır. Nitekim kurulan Samanî-Selçuklu ittifakının sonucunda kendilerine yeni yerleşim yeri verilen Selçuklular, Maverâünnehir bölgesine geçme şansı yakalamışlardı³. Selçuk Bey, 1007 yılında vefat edince idareyi oğlu Arslan Yabgu aldı. Arslan Yabgu, Samanîler ile yaptığı ittifak neticesinde önemli bazı başarılar elde etti. Fakat daha sonra Gazneli ve Karahanlılar'ın 1025 yılında gerçekleştirdikleri "Maveraünnehir mülakatı"nda Selçukluların tehlike olarak algılandığı kanaatinin ağır basması sonucunda; Arslan Yabgu, Gazneli Mahmud tarafından hile ile Semerkand'a getirilip Kalincar kalesine hapsedildi.⁴

Hapisten kurtulamayan Arslan Yabgu'nun 1032 yılında hapiste ölümü üzerine yeğenleri Tuğrul ve Çağrı beyler idareyi ele aldılar. Aile, Maveraünnehir'deki sıkıntılardan dolayı yurt arayışlarına başladı. 1016 yılı sonrası yurt arayışı için melik unvanı ile Çağrı Bey Anadolu topraklarına gönderilirken, Sultan Tuğrul Bey ise çöllere çekilmeyi tercih etti.⁵ Çağrı Bey, Van gölü havzasının büyük bir kısmını ve Gürcülerin bulunduğu Nahcivan ve çevresini ele geçirdi. Geri döndüğünde ise kardeşi Tuğrul Bey'e; "Biz buradaki güçlü devletlerle mücadele edemeyiz; ancak Horasan, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya

¹ C. E. Bosworth, "Djand", EI², 1981, s. 244-246; Faruk Sümer, "Selçuklular", DİA, XXXVI, İstanbul 2009, s. 365; Abdülkerim Özeydin, "Cend", DİA, VII, İstanbul 1993, s. 359-360.

² Özeydin, "Selçuk Bey", DİA, XXXVI, İstanbul 2009, s. 364-365.

³ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's Selçukiyye*, çev. Necati Lugal, TTK Yay., İstanbul 2008, s. 2; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. IX, trc. Abdülkerim Özeydin- Ahmet Ağırakça, Bahar Yay., İstanbul 1987, s. 362; Ahmed b. Mahmud, *Selçukname*, çev. Erdoğan Merçil, Bilge-Kültür Sanat Yay., İstanbul 2011, s.5; M. Said Polat, *Selçuklu Göçerlerinin Dinyası, Karacuk'tan Aziz George Koluna*, Kitabevi Yay., İstanbul 2004, s. 44.

⁴ Özeydin, "Selçuk Bey", DİA, s. 366.

⁵ Faruk Sümer, "Selçuklular", DİA, s. 366.

gidip oralarda hükümran olabiliriz; zira oralarda bize karşı koyabilecek hiçbir kuvvete rastlamadım”, diyerek, onu batı yönünde harekete teşvik ettiği rivayet edilir.⁶

1035 yılında, Tuğrul ve Çağrı Beyler, Gazneli Devletine ait olan Horasan’a geçtiler⁷. 29 Haziran 1035 tarihinde, bu durumu kabullenmeyen Gaznelilerle, Nesa civarında yapılan savaşta Selçuklular galibiyet elde etmiş; Dihistan Çağrı Bey’e, Nesâ Tuğrul Bey’e, Ferâve ise amcaları Musa Yabgu’ya verilmiş ve Horasan’da ilk topraklar kazanılmaya başlanmıştır. Bu sayede burada bir devlet kurabilecekleri düşüncesi güçlenmiştir.⁸ 1038 yılında ise yine Gazneliler ile Serahs meydan muharebesi yapılmış; Selçuklular büyük bir galibiyet elde etmiştir. Bu galibiyet sonrasında Çağrı Bey Merv’i, Tuğrul Bey Nişabur’u, Musa Yabgu ise Serahs’ı almıştır⁹.

Gazneli siyasi varlığı için büyük tehdit oluşturan Selçuklular, 23 Mayıs 1040 (8 Ramazan 431) yılı Cuma günü Merv yakınlarındaki Dandanakan kalesi önünde Gazneli ordusuyla karşılaşmışlar ve kesin bir zafer elde etmişlerdir.¹⁰ Bu zafer sonucunda Tuğrul Bey, Selçuklu devletinin ilk hükümdarı olarak Nişabur’da tahta oturmuş ve eski ananelere uyarak ülke topraklarını hanedan üyeleri arasında paylaşmıştır¹¹. Çağrı Bey, Gaznelilerle devam eden mücadeleler sonucunda; Belh, Tohâristan, Tirmiz topraklarını da ülkesine dahil etmiş; 1056’da Abbasi halifesi el- Kâim Biemrillah ile Çağrı Bey’in kızı Hatice Arslan Hatun evlendirilerek Abbasi hanedanıyla akrabalık kurulmuştur. Bu evlilikten dört yıl sonra 1060 yılında Çağrı Bey vefat etmiştir¹². Tuğrul Bey ise 1042-1043 yılında Harizm’i, Hemedan’ı, Dinever’i almış; bu arada Rey’i devlet merkezi yapmıştır¹³. 1051’de Büveyhiler’in elindeki İsfahan alınmış, 1055 yılında ise Irak’taki Büveyhi hakimiyetine son verilmiştir. 1058’de halife, Tuğrul Bey’e “Doğunun ve Batı’nın Sultanı” unvanını vermek suretiyle cihan hükümdarlığını tevcih etmiştir. 1063

⁶ Ali Sevim, “Çağrı Bey”, *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s. 183.

⁷ Azîmî, s. 3; Zahîrüddîn Nişâburî, *Selçuknâme*, s. 5-6; Hüseyinî, *Ahbârü’l-Devle*, s. 2; Ahmed b. Mahmûd, *Selçukname*, s. 6; Faruk Sümer, “Tuğrul Bey”, *DİA*, XXXI, İstanbul 2012, s. 344

⁸ Ravendî, *Rahatü’s- Sudûr ve Âyetü’s-Sürûr*, trc. Ahmed Ateş, TTK Yay., Ankara 1999, s. LVII; C. E. Bosworth, “The Political and Dynastic History of the Iranian World (1000-1217)”, *The Cambridge History of Iran*, Cambridge 1968, C.V, s. 20; Sümer, “Tuğrul Bey”, *DİA*, s. 344.

⁹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t- Tarih*, c. IX, çev. Abdülkerim Özeydin, Bahar Yay., İstanbul 1987, s. 350.

¹⁰ Ravendî, c. I, s. 99; Sümer, “Selçuklular”, *DİA*, s. 368.

¹¹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 350; Bundarî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, trc. Kıvameddin Burslan, İstanbul 1943, s. 6; Ravendî, *a.g.e.*, c. I, 103.

¹² Sevim, “Çağrı Bey”, *DİA*, s. 185.

¹³ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1989, s. 221; Sümer, “Tuğrul Bey”, *DİA*, s. 345.

yılında Tuğrul Bey, halife el-Kâim-Biemrillâh'ın kızı Seyyide Hatun ile evlenmiş ve aynı yıl Rey'de vefat etmiştir.(4 Eylül 1063/8 Ramazan 455)¹⁴

1063 yılında Çağrı Bey'in oğlu Alparslan sultan olmuştur. Babasının ve amcasının hakim olduğu toprakları birleştirerek Ceyhun'dan Dicle'ye kadar uzanan büyük bir devletin sultanı haline geldi. Kısa süre sonra da Horasan, Irak ve çevresini ele geçirdi.¹⁵ Saltanatı süresince devletin batı yönüne daha çok önem veren, doğuda ise genellikle asayişini temin etmek amacıyla hareket eden Alparslan 1064'te Rum gazasına çıkmış; Bizans'a tâbi en müstahkem şehirlerden biri olan Ani'yi alıp, Gürcü kralını vergiye bağlamıştır¹⁶. 1067'de Kafkasya seferi ile Kars, Tiflis, Arran ve Gence hakimiyet altına alınmış, Gürcü Krallığı Selçuklular'a tâbi hale gelmiştir¹⁷. Alparslan, Gürcüler üzerinde hakimiyeti sağladıktan sonra Mısır merkezli Şii-Fatımi iktidarını yıkmayı planladığı sırada; Bizans imparatorunun Selçuklu topraklarına doğru hareket ettiğini öğrenerek Anadolu'ya yönelmiştir. Bunun sonucunda 26 Ağustos 1071 yılındaki Malazgirt Savaşı ile Bizans büyük bir yenilgiye uğratılmış ve Anadolu, bu savaş sonrasında Türkler tarafından fethedilerek yurt olarak tutulmaya başlanmıştır. 24 Kasım 1072 günü ise Alparslan, Maverâünnehir'e, Karahanlılar üzerine sefere çıktığı sırada, Barzam kalesi kumandanı Yusuf Harezmi tarafından öldürülmüştür.¹⁸

1072 yılında Alparslan'ın oğlu Melikşah genç yaşta idareyi ele aldı. Karahanlılar ve Gazneliler ile Kavurd gibi bazı hanedan mensupları onun tecrübesizliğinden faydalanmak amacıyla saldırıya geçtiler. Fakat Melikşah bu saldırı ve isyan hareketlerini başarıyla bastırdı¹⁹. Devletin merkezini Rey'den İsfahan'a taşıdı. Batı'ya yönelik seferi ile Halep, Urfa, Antakya; Maverâünnehir seferi sonucunda ise Belh, Herat ve Tirmiz şehirlerini ele geçirdi. 1083 yılında Mervanilere son verilerek; Mardin, Hasankeyf, Cizre alındı²⁰. Melikşah, 1090 yılında Nizârî-İsmâîlî devleti kuran Hasan Sabbah ve Batınilerle mücadeleyi devlet politikası haline getirmiş; ancak ülkedeki Batıni faaliyetlere tamamen engellenememiştir. Bu dönemde Alparslan'ın da vezirliğini

¹⁴ Sümer, "Selçuklular", *DİA*, s. 369.

¹⁵ Ravendî, *Rahatü's- Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, trc. Ahmed Ateş, TTK Yay., Ankara 1999, s. 120; Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yay., İstanbul 1972, s. 23.

¹⁶ İbrahim Kafesoğlu, "Alparslan", *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 527.

¹⁷ Kafesoğlu, "Alparslan", *DİA*, s. 528.

¹⁸ Bundarî, *Irak ve Horasan Selçukluları*, s. 44- 46; Ravendî, *Rahatü's- Sudûr*, s. 118; Reşidüddin Fazlulah, *Camiü't-TeVârih*, II, nşr. Ahmed Ateş, Ankara 1960, s. 40.

¹⁹ Hüseyinî, *Ahbâriü'd-Devle*, s. 38-39; Ravendî, s. 123; Kafesoğlu, "Melikşah", *DİA*, XXIX, İstanbul 2004, s. 54-55.

²⁰ Kafesoğlu, "Melikşah", s. 55.

yapan meşhur âlim ve devlet adamı Nizamülmülk ön plana çıkararak, devlet teşkilatı yanında ilmi ve kültürel hizmetleriyle, Selçuklu medeniyetinin günümüze kadar ulaşan izler bırakmasına öncü olmuştur. Nizamülmülk, hem askeri hem de ilmi vasıtalarla mücadele verdiği Batıniler tarafından 1092 yılında öldürülmüş; ondan yaklaşık 1 ay sonra da 19 Kasım 1092’de Sultan Melikşah vefat etmiştir. Melikşah devrinde Doğu ve Batı Karahanlılar, Selçuklulara tâbi olmuş²¹; ayrıca Selçuklu imparatorluğu en geniş sınırlarına ulaşmıştır. Onun devrinde Selçuklu Devletinin sınırları; Kaşgar’dan Ege adalarına, Aral gölü ve Kafkasya’dan Yemen ve Aden’e kadar uzanmış ve devlet tam manasıyla bir imparatorluk görüntüsü arz etmiştir.

Melikşah’ın vefatı üzerine oğulları arasında taht mücadeleleri başlamıştı. En büyük oğlu Berkyaruk, Rey’de sultan ilan edilirken Melikşah’ın eşi Terken Hatun ise küçük oğlu Mahmud adına hutbe okutmuştu. Aynı yıl Berkyaruk, onları mağlup etti ve yapılan anlaşma sonucunda; sadece İsfahan ve Fars eyaletlerinin yönetimi Mahmud ve Terken Hatun’a bırakıldı²². Berkyaruk saltanatı süresince (1092-1104), amcaları Tutuş ve Arslan Argun’un yanı sıra Tekiş’in isyanlarını bastırdı. Ardından Arran meliki olan kardeşi Muhammed Tapar ile mücadeleye girişti. Onunla yaptığı beş mücadeleden dördünü kazandı ise de sonuncusunda yenilip 1104 yılında Tapar ile barış antlaşması imzaladı. Anlaşmaya göre; Harizm, Horasan Sencer’in; Irak-ı Arab ve Irak-ı Acem, Fars, Hûzistan Berkyaruk’un; Arrân, Azerbaycan, Doğu ve Güneydoğu Anadolu, el-Cezire ve Suriye Muhammed Tapar’ın hakimiyetinde olacaktı.²³ Büyük Selçuklu sahasında bu hakimiyet mücadelesi yaşanırken Haçlılar Anadolu’ya gelerek Türkiye Selçuklu Sultanı Kılıçarslan ve Musul emiri Kürboğa’yı yenilgiye uğratarak Suriye kıyılarını geçip, Antakya ve Kudüs’ü ele geçirdiler. Devletin doğusundaki karışıklık nedeniyle batıdaki gelişmelerle yeterince ilgilenemeyen Berkyaruk, Aralık 1104’te vefat etmiştir. Selçuklu ülkesinde 12 yıl süren saltanat mücadeleleri sırasında, Orta Doğu’nun güçlü bir otoriteden yoksun olmasını kendi lehlerine değerlendiren Haçlılar amaçlarına ulaşmış, Türkiye Selçukluları önemli toprak kayıpları yaşamış, Batıniler güçlenmiştir. ve Büyük Selçuklular çöküş sürecine girmiştir.

²¹ Vasilij Vladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yay., Ankara 1990, s. 395.

²² Ravendî, s. 137; Özeydin, “Berkyaruk”, *DİA*, V, İstanbul 1992, s. 515.

²³ Ravendî, s. 145; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 124.

1105 yılında Selçuklu tahtına çıkan Sultan Muhammed Tapar (1105-1118), Selçuklu Devleti'ni yeniden birleştirmiştir. Mengüpars isyanını bastırıp, Çökürmüş ve Çavlı'yı tâbiyet altına aldıktan sonra Musul'a girerek kendi adına hutbe okutan I. Kılıçarslan'ı mağlup etmiştir.²⁴ 1107'de İsfahan civarındaki Şahdiz (Dij-kuh) kalesini kuşatıp, buradaki tüm Batınileri öldürmüş ve böylece, Ravendî'nin ifadesiyle "İslâm'ın önündeki bu seddi kaldırmıştır"²⁵. Batınî merkezi Alamut kuşatılmış fakat alınamamıştır. Bu dönemde Karahanlılar ise Selçukluları metbû tanımaya devam ettiler. Tapar, Mevdud'u Haçlıların elinde bulunan Urfa'ya üç kez gönderdi ama istenen başarı sağlanamadı. En sonunda Atabeg Tuğtekin, Mevdud, Temirek ve Ayaz emrindeki kuvvetler 1113'te Taberiyye yakınlarında Haçlıları mağlup ederek büyük bir darbe vurmaya başladılar.²⁶ Muhammed Tapar, Gazneliler arasındaki taht kavgalarına karışarak, Gazneliler'i de kendisine tâbi kıldı. Ardından 18 Nisan 1118'de vefat etmiş ve Selçuklu imparatorluğuna eski itibarını kazandıran imparator olarak anılmıştır. Vefatı üzerine idareyi üstlenen oğlu Mahmud, ertesi yıl 1119'daki Save Savaşı'nda Sultan Sencer'e yenilmiştir. Irak Selçuklu Devleti hükümdarı olarak, Sencer'e tâbi halde varlığını devam ettirmiştir.

Sultan Sencer devrine kadar; Haçlılar ve Bizans ile mücadeleler büyük ölçüde son bulmuş, Selçuklu devletinin sınırları genişlemiş; Gazneli, Karahanlı ve Büveyhi devletleri hakimiyet altına alınmıştır. Abbasi halifeliği dini rolünü devam ettirirken, Selçuklular da siyasi liderliklerini korumuşlardır. Özellikle Muhammed Tapar ile birlikte tekrar istikrar sağlanmıştır. Hakimiyet altındaki Irak, İran, Anadolu ve Suriye topraklarında sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan büyük ilerleme kaydedilmiştir.

II. Sultan Sencer Öncesi Dönemde İlmî ve Fikrî Hayat

İslâm dünyasında Fatımiler tarafından Batınî te'villerin propagandasını yapmak amacıyla açılan Dâr'ül-İlm'ler yanında Şii ve Rafizî fikir akımlarıyla mücadele etmek için Abbasi ve Selçuklular Horasan ve İran'da câmilerden ayrı olarak, öğretim yapmak ve talebelerin barınmasını sağlamak amacıyla medreseler kurmaya başladılar. Selçuklular'dan önce Nişabur'da X. asırda Nişaburî (ö.960), Ebû Ali el-Hüseynî (ö.1003) ve İbn Fûrak (ö.1015)'in ders okuttukları medreseler vardı. Bu medreselerde

²⁴ Özaydın, "Muhammed Tapar", *DİA*, XXX, İstanbul 2005, s. 580.

²⁵ Ravendî, s. 149.

²⁶ Özaydın, s. 581.

el-Eş'arî²⁷ ve Mâturîdî²⁸ kelamıyla hadis ve fıkıh öğretiliyordu. Ancak bu medreseler teşkilatlı değildi ve hiçbirisi de uzun ömürlü olmadı. Medreselerin geniş anlamda devlet eliyle kurulması, eğitimin parasız olması ve medrese teşkilatının en küçük ayrıntılara kadar tespiti Selçuklular devrinde olmuştur.²⁹

Selçuklu hükümdarlarının, devletin kuruluşundan itibaren ilme önem vermeleri, alimleri himaye ve teşvik etmeleri sonucunda; medreseler, tekke ve zaviyeler, kütüphaneler, imaret ve kervansaraylar gibi çok sayıda kurum ve bunlara bağlı büyük vakıflar kurularak, izleri yüzyıllarca devam edecek olan bir medeniyetin temelleri atılmıştır³⁰. Fikri hayatta ise özellikle Mu'tezile düşüncesinden kaynaklanan fikrî hareketlerin toplumu etkilediği görülmektedir. Selçuklular genel itibariyle amelde Hanefiliği, itikadda Maturidiliği benimsemişlerdir³¹.

Tuğrul ve Çağrı Beyler; saltanat sürelerinin büyük bir kısmını savaşlar ve fetihlerle geçirmelerine rağmen imar ve ilim faaliyetleriyle de uğraşmışlar; Nişabur, Rey, Bağdat ve İsfahan gibi şehirlerde medreseler yaptırmışlardır. Selçuklular devrinde ilk medrese Tuğrul Bey'in emriyle 1046 yılında Nişabur'da kurulmuştur. Bunu Çağrı Bey'in ve Selçuklu veziri Kündürî'nin Merv şehrinde kurdukları medreseler izlemiştir.³² Tuğrul Bey, ilme ve alimlere verdiği destek nedeniyle devrin pek çok alimi tarafından övülmüştür. Fahreddîn-i Gürgânî, *Vîs ü Râmîn* adlı eserinin giriş kısmında ona bir methiye yazmış, İbn Hassûl, *Kitâbü Tafzîli'l Etrâk alâ sâiri'l-ecnâd*, adlı kitabını

²⁷ Eş'arilik, Ebu'l Hasan el-Eş'arî'nin(ö.935) öncülüğünde ortaya çıkmış olan İslâm itikadi mezheplerinden birisidir. Eş'ari kelamcılar itikadi esasları, akıl ilkeleriyle teyit edip; nasları aklın ışığında yorumlamayı gerekli gören, fakat nakli de ikinci plana düşürmeyen metod geliştirmişlerdir. Varlıklar ve olaylar hakkında; duyular, akıl ve haberler vasıtasıyla bilgi edinmek mümkündür. Akıl istidlâl yoluyla teorik bilgi üretebilir. Haberin ise tevatür yolu ile gelmesi veya doğruluğu mucize ile kanıtlanmış, bir peygamber tarafından bildirilmiş olması gerekir. Bunlar da akla ve duyu verilerine uygun olmalıdır Nakli ihmal edip, akla aşırı derecede görev yükleyen Mu'tezile ile İslam filozoflarına tepki olarak çıkmış; akıl ve nakli birlikte ele almıştır. Genellikle Şafiilerin mensup olduğu mezheptir. Bkz. Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Düşüncesi*, Ülken Yayınları, İstanbul 2000, s. 126; Erkan Yar, 'Eşarî ve Metodolojisi', *Fırat Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10:2, Elazığ 2005, s. 19-47; Yusuf Şevki Yavuz, "Eş'ariyye", *DİA*, XI, s. 447-455.

²⁸ Maturidilik, Ebu Mansur Muhammed el-Maturidi (ö.944) tarafından geliştirilen kelam ekolü, itikadi mezheptir. Maturidi, dinin hakikatini anlayabilmek için akla güvenmenin zaruretine inanmış ve şeriata muhalif olmayan noktalarda aklın hükmünü esas kabul etmiştir. Kendisi de Türk kökenli olduğu için özellikle Orta Asya'da ve Türk toplumlarında yaygındır. Daha çok Hanefilerin mensup olduğu mezheptir. Maturidilik de Eş'arilik gibi Mutezile'nin son dönemdeki anlayışına tepki olarak doğmuştur. Bkz. Hanefi Özcan, *Türk Düşünce Hayatında Maturidilik*, Cedit Yay., Ankara 2002; Sıddık Korkmaz, "İmam Ebu Mansur el-Maturidi'nin Hayatı ve Eserleri", *Dini Araştırmalar*, Mayıs-Ağustos Ankara 2001; D. B. Macdonald, "Maturidi" *MEB İslâm Ansiklopedisi*, c. VII, s. 404- 406.

²⁹ Ali Öngül, "Selçuklularda Eğitim Faaliyetleri ve Yetişen İlim Adamlarına Genel Bir Bakış", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2003/2 Güz Sayısı, Manisa, s. 68

³⁰ Melik Dosay Gökdoğan, *Türklerin Bilime Katkıları*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 2008, s. 28.

³¹ Ahmet Ocak, "Selçuklular", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 376.

³² Öngül, "Selçuklularda Eğitim Faaliyetleri ve Yetişen İlim Adamlarına Genel Bir Bakış", s. 68

Tuğrul Bey'e okunmak üzere Amîdülmülk Kündürî'ye takdim etmiştir.³³ Ayrıca edebiyat sahasında büyük şahsiyetlerden biri olan Ali b. Hasan el-Bâharzî, Tuğrul Bey'in divanında görev almış ve yakınında bulunmuştur³⁴.

Fikri açıdan Tuğrul Bey hem şahsi hayatında hem de devlet idaresinde Hanefî mezhebini benimsemiştir. Bu dönem, mezhebî fırkaların mücadele içinde oldukları bir dönem olmuştur. Nitekim Tuğrul Bey'in veziri olan Amîdülmülk el-Kündürî, Şâfiî ve Eşârî olan Ebu Sehl'in Nişabur Şâfiîlerinin reisliğine tayininden rahatsız olmuş; ve onun vezir olma ihtimalini ortadan kaldırmak amacıyla, Tuğrul Bey'den, ehli bidata minberlerden lanet edilmesine dair izin almıştır³⁵. Daha sonra bu lanete Eşârîler'i (Şâfiiler) de katmıştır. Hatta İbnü'l-Esîr'in belirttiği üzere; Tuğrul Bey tahsil görmüş bir hükümdar olmadığı için, mezhep münakaşalarını ilgilendiren meseleleri iyi bilmezdi. Bu yüzden, ehl-i bidate lanet okunması mevzusuna vezirinin teşvikiyle emir verdiği belirtilir.³⁶ Böylece ülkede uzun yıllar sürecek bir fikri çatışma başlamıştır. Şâfi mezhebine mensup imamlar görevden alınarak yerlerine hanefî imamlar tayin edilmiş; hatta hanefîler için Rey'de yeni bir cami inşa edilmiştir³⁷. Bu durumun ortadan kalkması için girişimler olmuş, fakat sonuç alınamayıp daha da yayılarak Şâfiiler de ehli bidat sayılmış ve kitap yazma, vaaz, hutbe ve ders verme gibi faaliyetleri yasaklanmıştır. Cüveynî, Kuşeyrî, Ebu Süheyl Muvaffak ve *Sünen* müellifi Beyhâkî gibi bazı meşhur Şâfi alimler yakalanarak hapsedildiler, kurtulanlar ise Hicaza muhaceret ettiler. Bu süreçte 400 alimin nefyedildiği belirtilir. Aralarında itikaden Eşârî olup amelen Hanefî olan alimler de vardı. Eşârîlere lanet edilmesi olayı Sultan Alparslan'ın tahta geçmesi ve Şâfi olan Nizamülmülk'ü vezir olarak atmasına kadar devam etmiştir.³⁸

1067'de Alp Arslan tarafından Bağdat'ta Nizamiye medresesinin kurulması ile vezirler, beyler, melikler hatta hatunlar medrese kurma yolunda yarışa girdikleri görülür. Nizâmülmülk zamanında İsfahan, Rey, Nişabur, Merv, Belh, Herat, Basra ve Musul gibi vilayetlerde kurulan bu medreselerin önemli bir bölümüne Nizâmiye Medreseleri adı verilmiştir. Söz konusu bu medreselerde yetişen müderris, imam ve vâizler; halkın

³³ İbn Hassûl, "Tafdilu'l- Etrâk", nşr. Abbâs Azzavî, *Belleten*, c. IV, sa. 14-15, TTK Yay., Ankara 1940, s. 1-30; Türkçe trc. Şerafettin Yaltkaya, "İbn Hassûl'un Türkler Hakkında Bir Eseri", *Belleten*, c. IV, sa. 14-15, s. 235-266; Faruk Sümer, "Tuğrul Bey", *DİA*, s. 346

³⁴ Ocak, "Selçuklular", s. 375-377.

³⁵ İbnü'l- Esîr, *el-Kâmil*, c. VII, s. 365; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 105-106.

³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. X, s. 11.

³⁷ İbn Asâkîr, *Tebyînü kezîbi'l- müfterî fi mâ nusibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hassan el-Eş'ârî*, Beyrut 1991, s. 108.

³⁸ Tahir Harimi Balcıoğlu, *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları*, Kanaat Kitabevi, Ankara 1940, s. 62- 63.

inançlarının ve yaşama ilkelerinin şekillenmesinde temel unsur olmuşlardır³⁹. Açılan medreselerde dini ilimlerin yanı sıra; edebiyat, riyâziye, astronomi ve felsefe de okutuluyordu. Nizamiye medreseleri ilmi bir hareket olduğu kadar kültürel olarak da Şiîliğe karşı açılan mücadelede önemli bir rol oynamıştır. Nitekim hilafet merkezi Bağdat'ın yanı sıra, Basra, Taberistan, Huzistan gibi Şii kesimlerin yoğun olduğu yerlerde açılan Nizamiye medreseleri bu politikanın göstergesidir⁴⁰. Selçuklulardan önce Büveyhîler tarafından beslenen Şiî fikirleri, eskisi gibi yayılma fırsatı bulamamıştır.

Medreseler, hocaların donanımlı ilim adamları oluşu, öğrencilerin hayatlarını burslarla idame edişi, müspet ilimlere yer vermesi ve devletin bu uğurda büyük masraflara katlanmayı göze alması göz önünde bulundurulduğunda öteki münferit kurumlardan ayrılmaktadır.⁴¹ Nizamiye Medreseleri'nden önce ilim öğrenmek isteyenler "Rihle" denilen uzun seyahatler yapıyor ve her bir ilim için farklı bir beldeye gitmek zorunda kalıyorlardı. Fakat Nizamiye medreseleriyle birlikte bu zorunluluk ortadan kalkmış ve öğrenciler tüm ilimleri medrese çatısı altında öğrenebilmişlerdir.⁴² Bu dönemde Alparslan, Küdürî'yi vezirlikten azlederek yerine Şafîî ve Eşarî olan Nizâmülmülk'ü getirmiştir. Küdürî'nin vezirliği süresince cezalandırılmış olan alimler affedilerek vatanlarına dönmüş ve ulemalara mahsus muazzam medreseler inşa edilmiştir. Şafîî-Eşarî ulemaya geniş haklar tanınmasıyla birlikte, Tuğrul Bey döneminden beri devam etmekte olan yasaklar kaldırılmış, fikri çatışmalar büyük ölçüde son bulmuştur.⁴³

Melikşah zamanında, vezir Nizâmülmülk ve ileri gelenlerin medreselere yönelik katkılarıyla ilim ve kültür hayatında büyük bir gelişme ve ilerleme sağlanmıştır⁴⁴. Özellikle Melikşah ve Nizamülmülk arasındaki diyalog, devrin ilmi manzarasını ve ilme verilen önemi göstermesi açısından dikkate değerdir. Tâcülmülk'ün Sultan'a: *"Nizamülmülk her yıl Kur'ân okuyanlara, fakihlere ve sufîlere hazinenizden 300 bin*

³⁹ Nevzat Kösoğlu, *Türk Dünyası ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler*, Ötüken Yay., İstanbul 1991, s. 68.

⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. XII, s. 289; Tâcüddin Subkî, *Tabakâtu's-Şafîiyye*, Kahire 1964-1976, c. IV, s. 313; Ömer Menekşe, "Selçuklu Eğitim Müesseseleri Nizamiye Medreseleri", *Diyanet İlmî Dergi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., c. XXXIX, sa. 3, İstanbul 2003, s. 121; Mustafa Demir, "Selçuklularda Eğitim Teşkilatı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sa. 179, İstanbul 2009, s. 119.

⁴¹ Hıfzırahman Raşit Öymen, "İslâm'da Öğretim ve Eğitim Hareketleri II", *Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XII, Ankara 1964, s. 41.

⁴² Ahmet Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, trc. Ali Yardım, Damla Yayınevi, İstanbul 2012, s. 333; M. Dağ-R. Öymen, s. 219; Kafesoğlu, *Selçuklular Tarihi*, s. 175.

⁴³ Balcıoğlu, s. 64-65.

⁴⁴ Bedi'ullâh Debîrî Nejâd, "Selçuklular Devrinde Kültürel Durum", çev. Mürsel Öztürk, Erdem, sa. VIII, s. 481.

dinar ödeme yapıyor. Eğer bu para ile ordunun ıslahına gidirse Konstantiniyye bile fethedilir” demesi üzerine; kaygıya düşen Sultan, Nizamülmülk’ten bu duruma dair bilgi istemiş; Nizamülmülk: “Ey âlemin sultanı! Allah sana ve bana kullarından hiç kimseye nasip olmayan lütuf ve ihsanlarda bulunmuştur. Buna karşılık sen, Allah’ın dinini yücelten, onun aziz kitabını hamil olanlara 300 bin dinarı çok mu görürsün? Askerlere bunun iki katını sarfediyosun. Halbuki bunların en kuvvetlisi ve nişancısının attığı ok bir milden öteye gitmez; ben ise sarfettiğim o paralarla öyle bir ordu teçhiz ediyorum ki, onların duaları ok gibi arşa kadar gider ve Allah’a ulaşmasına hiçbir engel olmaz” cevabını vermiştir. Bu sözler karşısında Sultan da: “Sen bu ordunun sayısını elinden geldiğince çoğalt. İstedığın kadar malı emrine veriyorum, dünyanın serveti senindir” diyerek vezirini onaylamış ve takdir etmiştir⁴⁵.

Melikşah devrinde İsfahan’da bir rasathane, Basra, Nişabur, Herat, Merv, Belh, Musul, Taberistan ve İsfahan’da zengin kütüphanelere sahip Nizamiye medreseleri inşa edilmiştir. Tabakât-ı Nâsırî: “O padişahtan(Melikşah) dünyada çok sayıda hayırlı eserler kalmıştır. Bu eserlerden biri, nücum ilminde görülen yanlışların düzeltilmesidir” der. Melikşah’ın buyruğu üzerine nücum âlimleri ve matematikçiler yeni bir rasat şekli geliştirerek, ayın günlerini tesbit ettiler. Hamel’in (Koç burcunun) ilk anı ve Rebi ayının ilk günü olan Nevruz-i Celâlî’nin (Celâlî yeni yılı) adı bu hükümdarın lakabından anılmış ve Celâlî Takvimi hazırlanmıştır.

Melikşah’ın hayırla anılmasında, Nizâmülmülk’ün onun veziri olması⁴⁶, Ebû İshak eş-Şirazî, Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî, Cüveynî ve Gazzâlî gibi âlim ve sûfilerle; Muhammed b. Selâme er-Rehâvî, Kaşgarlı Mahmud, Abdülkadir el-Cürcânî, Garsünnî’me, İbnü’l- Müferric es- Sermânî, Meymûn el-Vâstî, Ömer Hayyam, Tuğraî, Lâmiî, Ebû’l- Meâlî en-Nehhâs, İbnü’l- Hebbâriyye, Ebû Tâhir-i Hâtûnî, Şehfûr b. Tâhir el-İsferâyînî gibi şair, âlim ve mühendislerin Melikşah’ın himayesinde çalışmalarını sürdürmeleri olarak belirtilebilir⁴⁷. Bu dönemde İmamü’l-Haremeyn Cüveynî, Eşarîliğe tevil metodunu getirmiş, daha sonra talebesi Gazzâlî, Eşarî kelâmını daha üst noktalara taşımıştır. Hanbeliler ve Eşarîler arasında zaman zaman fikri

⁴⁵ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, c. I, s. 142-144.

⁴⁶ Nejâd, s. 486-487.

⁴⁷ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1953,

ihtilaflar çıkmıştır. Tartışmalar halka da sirayet edince, vezir Nizamülmülk ve halife devreye girerek bu olayları yatıştırmışlardır⁴⁸.

Muhammed Tapar ve Berkyaruk devirleri genelde içte taht kavgaları ve dışa dönük siyasi mücadeleler ile geçmiştir. Bu nedenle eğitim faaliyetlerinde ciddi bir ilerleme olmamıştır. Medreseler işlevini sürdürmüş ve Sultan Melikşah devrinde Nizamiye medreselerinde yetişen veya burada görev alan alimler, Tapar devrinde çalışmalarına devam etmişlerdir.⁴⁹ Gazzâlî, *et- Tibru'l- Mesbûk fî Nasîhati'l-Mülûk* adlı eserini ve İbnü'l- Belhî de *Farsnâme*'sini, Tapar'a ithaf etmişlerdir.⁵⁰ Ayrıca Muhammed Tapar sufilere, Nizamiye medresesi civarında bir ribat yaptırmıştır.⁵¹

III. Sultan Sencer'in Hayatı

III. I. Çocukluk ve Meliklik Devri (1086-1118)

Büyük Selçuklular'ın son hükümdarı olarak kabul edilen Sultan Sencer, 479 (1086) yılında Şam'ın Sincar şehrinde doğdu⁵². Babası Sultan Melikşah öldürüldüğü zaman Sencer 6 yaşındaydı. Bu dönemde küçük yaşta olmasına rağmen taht karışıklıklarının da etkisiyle, siyasi çekişmelerde etkin bir rol oynadı ve devlet idaresine dair pek çok tecrübe kazandı. 21 yıl melik (1097-1118) ve 39 yıl da sultan (1118-1157) olarak Merv'de, 60 yıl Selçuklu tahtında yer edinmiştir. Selçuklu hükümdarları arasında en çok hüküm süren sultan olarak yerini almıştır.⁵³

İlk olarak Sultan Berkyaruk, amcası Arslan Argun'un isyanını bastırmak amacıyla kardeşi Sencer ve kumandan Emir Kamac idaresindeki orduyu Horasan'a sevk etmiş; bu amaçla Damgan'a ulaşan Sencer, Arslan Argun'un öldürüldüğünü haber almıştır. Burada Berkyaruk ile bir araya gelmişler ve önce Nişabur sonra da Belh şehrine girmişlerdir. Sultan Berkyaruk, bu şehirler alınınca, merkez Merv olmak üzere, Gazne sınırına kadar olan Horasan topraklarını Melik Sencer'e ikta olarak vermiş ve bu sayede Sencer'in Horasan hakimiyeti başlamıştır⁵⁴.

⁴⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân*, trc. Ali Sevim, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, TTK Yay., Ankara 2011, s. 214-217.

⁴⁹ Bundarî, s. 127.

⁵⁰ Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1990, s. 151-152.

⁵¹ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Yay., İstanbul 2005, s. 182.

⁵² Râvendî, s. 181.

⁵³ Turan, s. 234.

⁵⁴ Özeydin, "Sencer", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 507.

Horasan'ın büyük bir kısmına hakim olan Habeşî ise, Sencer'in Belh askerleriyle birlikte topraklarına saldırdığını söyleyerek, Berkyaruk'tan yardım istemiştir. Bunun üzerine Berkyaruk harekete geçmiş ve Sencer ile Nuşecân önlerinde yaptığı savaşta mağlup olmuştur. Sencer, bu savaş sonrası artık bir rakip olarak sultanın karşısında yer almakla birlikte, doğuda kesin bir hakimiyet kurmuştur. Ayrıca Sultan Berkyaruk ile kardeşi Muhammed Tapar arasındaki mücadelelerde, Tapar'ı desteklemiş ve onu metbu tanımıştır. 1098'de Harezm'i ve daha sonra da Devletşah'ın Toharistan'daki isyânını bastırıp, Tirmiz'e kadar olan bölgeleri zaptetmiştir⁵⁵.

Batı Karahanlı hükümdarı Kadir Han'ın Tirmiz'i ani istilası sonucunda, Sencer bir kurnazlık ile Kadir Han'ı yakalamış ve öldürmüştür. Bu şekilde Karahanlı istilasına son verilerek Maverâünnehir yeniden düzenlenmiştir⁵⁶. Sultan Sencer'in saltanatı boyunca Karahanlılar, Büyük Selçukluları metbû tanımaya devam etmişlerdir.

Maverâünnehir ve Horasan'daki bu hadiseler esnasında, Sultan Berkyaruk vefat etmiş, yerine kardeşi Muhammed Tapar 1105 yılında sultan olmuştur. Tapar; Haçlılar ve Batıniler'e karşı mücadele ederken, ülkenin doğusu yine Sencer'in idaresinde kalmıştır.⁵⁷

Sencer'in meliklik devrinin en önemli hadiselerinden biri de Gazneliler'in itaat altına alınmasıdır. Gazneliler arasındaki taht kavgalarından faydalanan Sencer, bu mücadeleler esnasında Behramşah'ı destekledi. İki birlikte, Gazne tahtını ele geçirmek isteyen Arslanşah'a karşı mücadele ettiler. 25 Şubat 1117 tarihinde Arslanşah ile yapılan savaşta Sencer ve Behramşah'ın ordusu galip geldi, Gazne alındı ve Behramşah, Selçuklulara tâbi olmak suretiyle tahta geçirildi⁵⁸. Daha önceki dönemde Selçuklu neslinden hiç kimse Gazne'ye hakim olamadığı halde Sencer orayı fethetti⁵⁹. Bu sayede Selçuklu devletinin doğusu tâbiyet altına alınmış oldu. Sencer'in meliklik devrinde, Horasan'da kurulmuş olan tüm Türk devletleri metbû hale geldiler.

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 222; Köymen, "Sencer", *İA*, X, s. 487.

⁵⁶ Hüseyinî, *Ahbâru'd-Devle*, s. 63; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. X, s. 284; Bundârî, *Rahat-us Sudûr*, s. 238; V. V. Barthold, *Türkistan*, s. 396.

⁵⁷ Bundârî, s. 240.

⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. X, s. 401; Cüzcanî, *Tabakat-ı Nâşirî*, İng. Trc. H. G. Raverly, *A General History of the Muhammedan Dynasties of Asia*, New Delhi, 1970, I, s. 148.

⁵⁹ Hamdullah Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 448; Reşidüddin Fazlullah, *Camiü't- Tevârih*, s. 79.

III. II. Hükümdarlık Dönemi (1118-1157)

Sultan Muhammed Tapar 24 Zilhicce 511/ 18 Nisan 1118 tarihinde ölünce, 4 yaşındaki oğlu Mahmud sultan ilan edildi⁶⁰. Aynı zamanda Sencer de kendisini sultan ilan etti ve Mahmud'a karşı savaş hazırlıklarına başladı. Birkaç ay sonra; 2 Cemâziyelâhir 513/ 10 Eylül 1119 tarihinde Rey yakınlarındaki Save civarında iki ordu karşılaşmış ve yapılan savaşta Mahmud mağlup olmuştur. Savaştan sonra yapılan antlaşma ile Sencer, Mahmud'u kendisine veliaht ve tâbi Irak Selçuklu sultanı ilan etmiştir. Muhammed Tapar'ın eskiden yönetmekte olduğu toprakların bir kısmını yeğeni Mahmud'a bırakıp; Rey, Mazenderan ve Kumis bölgelerini kendi topraklarına kattı⁶¹.

Sultan Sencer'in Selçuklu tahtına oturmasıyla, devletin idari merkezi Irâk-ı Acem'den, Horasan Merv'e nakledilmiş ve Selçuklu tarihinde “*İkinci İmparatorluk Devri*” olarak adlandırılan dönem başlamıştır. Sencer, batıdaki ülkeleri vassalı haline getirerek burayı emniyet altına almış ve saltanat süresinin neredeyse tamamını Doğu meseleleri ile ilgilenererek geçirmiştir.

Sultan Sencer ilk olarak 515/ 1121 yılında isyan eden Gurlular'ı itaat altına almıştır. Bu esnada Karahanlı hükümdarı olan Arslan Han, ülkesindeki iç karışıklıklar üzerine Sultan Sencer'den yardım almış, isyanlar bastırıldıktan sonra ise Sencer'e karşı suikast planlamıştır. Bunu öğrenen Sencer, 524/ 1130 yılında Maverâünnehir'e, Karahanlılar üzerine bir sefere çıkmıştır. Semerkand'a giren Sencer, Karahanlılar'ın Arslan Han kolunun hakimiyetine son vermiştir.⁶²

Sultan Sencer, Ramazan 527/ Temmuz 1133 tarihli muhtemelen Abbasi halifesine gönderdiği mektubunda doğuyla ilgili siyasetini ve yaşanan olayları geniş bir şekilde değerlendirmiştir. Mektubun giriş ve değerlendirme kısmı sonrası, “*Çin ve Maçin (Yeciuc ve Mecüic) seddinden Kandahar ve Sumnât sınırlarına kadar bütüin Kaşân, Türkistan ve diğer vilayet ve devletlerin hükümdarlarının Halife (Müsterşid)'nin yüksek*

⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 418.

⁶¹ Özeydin, “Sencer”, *DİA*, s. 508; M.A. Köymen, “Meskukat'a Göre Büyük Selçuklu İmparatoru Sencer ile Irak Selçuklu Devleti Hükümdarı Mahmud'un Vassallık Münasebetleri”, *Zeki Velidi Togan Armağanı*, İstanbul 1955, s. 134.

⁶² Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi- İkinci İmparatorluk Devri*, II, TTK Yay., Ankara 2011, s. 158.

adına itaat altına alınmış olduğunu, bu yolda büyük gazalar yapıldığını”, dile getirmiştir.⁶³

Sultan Sencer, Gazne hükümdarı olan metbu Behramşah’ın kendisine karşı ahdini bozması üzerine Zilkâde 529/ Eylül 1135 tarihinde ordusuyla Gazne’ye girmiş ve devlet idaresine el koymuştur. Behramşah daha sonra affedilmiş ve ölümüne kadar Sencer’in tâbiyetinden ayrılmamıştır⁶⁴.

Sencer Harezmi’yi daha meliklik devrinde itaat altına almış ve bu tâbiyet Kutbeddin Muhammed’in 1128 tarihindeki vefatına kadar da devam etmiştir⁶⁵. Fakat 1135 tarihindeki Gazne seferi sonrası, Sultan Sencer, Harezmişah Atsız’ın kendi hizmetinden ayrılmak ve karşı cephe almak istediğini duyunca, Harezmi’yi alma teşebbüsüne girişti⁶⁶. Muharrem 533/ Eylül 1138’de Harezmi’ye hareket etti. Selçuklu ordusu 16 Kasım 1138’de gerçekleşen savaşta Harezmi kuvvetlerini ağır bir yenilgiye uğrattı. Sencer, burayı kardeşi Tapar’ın oğlu Melik Gıyaseddin’e tevcih ettiyse de⁶⁷ ertesi yıl Atsız, Harezmi’ye yeniden hakim olmuştur. Hatta 1140 yılında saldırıya geçerek Buhara’ya hücum etmiştir. Fakat tüm bunlara rağmen 1141 yılındaki Katvan Savaşı’nda, Karahitay karşısındaki Sencer’e bağlılığını bildirmiştir.

Sultan Sencer’in meliklik ve sultanlık döneminde, özellikle doğu politikasına yönelik ve pek çoğunda ordusunun başında yer aldığı sekiz- dokuz seferi vardır. Sencer’in siyasetinde birinci derecede önemli noktanın doğu olduğu kesin bir husustur⁶⁸. Doğuda bulunan tüm siyasi yapıları vassal hale getirip, bütünleştirmeye çalışmıştır. Amacının, Melikşah’ın siyaseti olan, “*Doğu’yu tâbii devletlerden oluşan bir emniyet çemberiyle çevirme*” düşüncesini devam ettirip, tamamlamak olduğu belirtilir. Sultan, hükümdarlık süresinin büyük kısmını bu çemberi tamamlamak ve ayakta tutmak için harcamıştır. Fakat doğuyu ve bu vassal devletleri kontrol altına almaya çalışırken; İslâm dünyasının ötesinde yeni bir gelişme olmuş ve Karahitay tehlikesi belirmiştir.⁶⁹

⁶³ Mektubun bazı kısımları için bkz. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, V, TTK Yay., Ankara 1991, s. 220 vd.; İbrahim Kafesoğlu, “Selçuklular”, İA, X, s. 377.

⁶⁴ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 36-38; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II, İkinci İmparatorluk Devri*, TTK Yay., Ankara 1991, s. 307.

⁶⁵ Kafesoğlu, *Harezmişahlar Devleti Tarihi*, TTK Yay., Ankara 2000, s. 44.

⁶⁶ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 62, 67.

⁶⁷ Kafesoğlu, *Harezmişahlar Devleti Tarihi*, s. 48.

⁶⁸ Köymen, “Sencer”, İA, s. 491.

⁶⁹ Köymen, s. 487.

Gürhan komutasındaki Karahitay ordusu, Sencer'e bağılı olan Batı Karahanlıları mağlup edince, bu durumdan faydalanan Karluklar da Karahanlılara karşı saldırıya geçmişler; buna karşın Karahanlı hükümdarı ise, Sencer'den yardım istemek zorunda kalmıştır. Karahitay ve Karluk ittifakına karşılık, Sencer ve Batı Karahanlı hükümdarı Mahmud b. Muhammed birlikte hareket etmişlerdir. 5 Safer 536/ 9 Eylül 1141 tarihinde, Semerkant civarındaki Katvân sahrasında meydana gelen savaşta Selçuklu ordusu ağır bir yenilgiye uğramış ve bu savaş, Selçukluların yıkılışına zemin hazırlamıştır.⁷⁰

Savaş sonrasında Katvan yenilgisini fırsat bilen Harezmsahlılar ve Gurlularla 1150'li yıllara kadar mücadele eden ve başarılı olan Sencer, eski itibarına bir nevi kavuşmuş olsa da, Büyük Selçuklu devleti bu süreçte büyük oranda yıpranmıştır.

Sencer devrinin son siyasi olayı da Oğuzlar meselesidir. Oğuzlar'ın kendilerinden vergi tahsil eden kişiyi öldürmeleri üzerine, Belh valisi Emir Kamac ve oğlu, Oğuzlar üzerine saldırıya geçmişler fakat öldürülmüşlerdi⁷¹. Sencer, bu olay üzerine kendisinden af dileyen Oğuzlar'ı affetse de Emir Kamac'ın torunu Müeyyed Ay-aba karşı çıkıp, sultanı savaşa ikna etmiştir. Muharrem 548/ Nisan 1153 yılında yapılan savaşta Sencer mağlup olmuş ve esir düşmüştür. Oğuzların elinde 3 yıl esir kaldıktan sonra 1156 yılında Müeyyed Ay-aba tarafından kurtarılmış ve 1 yıl sonra da yakalandığı kulunç hastalığı nedeniyle Rebiülevvel 552 (Nisan- Mayıs 1157) yılında vefat etmiştir.⁷²

Sultan Sencer devrine kadar taht kavgaları nedeniyle zayıflamış olan Büyük Selçuklu Devleti, yaklaşık olarak kırk yıl süren Sencer'in hükümdarlığı boyunca eski itibarını tekrar kazanmıştır. Bu durum Sencer devrinin "İkinci İmparatorluk Devri" olarak anılmasına sebep olmuştur.

Sultan Sencer'in vefatı ile birlikte yerine bırakacağı bir erkek evladı olmaması ve komutanlar arasındaki büyük ihtiras⁷³, Büyük Selçuklu Devleti'ni inhitata sürüklemiş ve kısa sürede tarih sahnesinden çekilmesine sebep olmuştur. Horasan'ı istila eden Oğuzlar

⁷⁰ Bundârî, s. 249; İbnü'l-Esîr, XI, s. 83; Ergin Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, Kitabevi Yay., İstanbul 2007, s. 10- 11.

⁷¹ Ravendî, *Rahâtü's- Sudûr*, s. 173-175; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 154; Bundârî, s. 252- 253; Köymen, s. 405; Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı (1153)", *AÜDTCFD*, V, sa.1, Ankara 1947, s. 168-169.

⁷² Bundârî, s. 254; İbnü'l- Esîr, c. XI, s. 159; Özeydın, "Sencer", *DİA*, s. 511.

⁷³ Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular*, c. I, İSAM Yay., İstanbul 2013, s. 284.

ve Selçuklu hanedanının diğer kolları Selçuklu mirasına sahip ıkamamışlar ve özellikle Horasan şehirleri, Sencer devrinde kazandıkları öneme bir daha kavuřamamıřlardır⁷⁴.

⁷⁴ zgüdenli, s. 286.

BÖLÜM 1: SENCER'İN İLMÎ VE FİKRÎ HAYATA BAKIŞI VE DÖNEMİN EĞİTİM KURUMLARI

1.1. Sencer'in İlim ve Fikir Hayatına Yaklaşımı

İlme düşkünlük, ilim erbabına saygı, onları koruyup kollama ve yetişmelerini sağlama Selçuklu sultanlarının hemen hepsinde görülen özellikler olarak belirtilebilir. Sultan Sencer ise tüm bu vasıfları bir adım daha ileriye götürerek; hem yetiştiği zengin ilmi muhitin etkisi hem de hükmettiği coğrafyada ilmi serbestliği sağlamasıyla; ilmi faaliyetleri zirveye taşımıştır.

Sencer devrinde, sadece İslâm topraklarından değil dünyanın dört bir yanından alimler Horasan'a gelmekteydi. Devrin en büyük alimleri, onun yanındaydı. Alimlere çok hürmet edip, yakınlık gösteriyordu. Zâhit ve evliyaya tam bir itikatla bağlı olup onlarla beraber vakit geçirir, sohbetlerine katılırdı⁷⁵. Ravendî'nin ifadesiyle; “*Burası (Horasan) ilmin ocağı, faziletin kaynağı, hünerin yatağı olmuştur*”. Alim, filozof, riyâziyeci, tabip, sanatkar, edip ve şairlerin çoğu Selçuklu saraylarına mensup olup diğerleri ise sultanın himayesini görmüşler ya da vakfedilen müesseselerde yetişme imkanı bulmuşlardı⁷⁶.

Sultan Sencer, küçük yaşta devlet işleriyle meşgul olmasına rağmen; özel dersler alarak ve etrafındaki ilim adamlarından yararlanarak kendisini yetiştirmiş ve aynı zamanda Merv'de bulunan sarayında zengin bir kütüphane inşa ettirmişti⁷⁷. Şiir ve edebiyata büyük ilgi duyan Sencer, meclislerinde şairlere yer vermesinin yanı sıra zaman zaman kendisi de Farsça şiirler kaleme almıştır⁷⁸. Ayrıca İslâmî ilimler arasında hadislerle meşgul olmuş ve ravîler arasında zikredilmiştir⁷⁹. Tasavvufa da ilgisi olan sultanın, dini emirleri en küçük ihmal göstermeden yaşaması, affedici olması, kusurlara göz yumması

⁷⁵ Ravendî, I, s. 167.

⁷⁶ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 326.

⁷⁷ Ramazan Şeşen, “Sultan Sencer'in Muhitinde Yaşayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler”, *TTK Bildiriler*, XIV (2005), I, s. 441-442.

⁷⁸ Sencer'in yazdığı şiir için bkz. Devletşah, *Tezkiretü's-Şuarâ*, nşr. M. Ramazani, Tahran 1987, s. 54; *aynı eser*, trc. Necati Lugal, c. I, İstanbul 1990, s. 116.

⁷⁹ İbnü'l-Esîr, X, s. 80.

ve kıyafetlerinde sadeliği tercih etmesi gibi sebeplerle tasavvuf erbabı gibi yaşadığı da belirtilmektedir⁸⁰.

Sarayı ve muhiti; âlim, şair, tabip ve filozoflar ile dolu olan Sencer'in, rivayete göre bir defa beş gün zarfında onlara yaptığı ihsanların 700 bin dinar nakit, 1000 atlas elbise, pek çok at ve sâir kıymetli eşya olduğu belirtilmektedir. Hazinesarı kendisine hazinenin boşalacağından bahsettiği zaman “*Benim hakkımda mala meyletti denilmesi çirkin olur; bu atlas elbiseleri de emîrlere dağıt*” cevabını vermiştir⁸¹.

Sultan, ilim erbabına saygılı ve onları daima yüksekte tutan bir anlayışa sahipti. Nitekim, özellikle fikri mücadelelerde kendisi bizzat müdahale etmek yerine, alimlerin meseleleri çözmelerine yönelik bir anlayışı takip etmiştir. Nîşâbûr'da Şâfiîler ile Hanefîler arasında çıkan bir mücadeleye asayiş meselesi olmasına ve ordusuyla şehrin yakınında bulunmasına rağmen müdahale etmemiş; alimleri vasıta kılarak hadiseyi yatıştırmıştır⁸².

Özellikle devrin büyük alimleri Yusuf Hemedanî ve Gazzalî ile olan ilişkisi dikkate değerdir. Horasan ve Maverâünnehir'de ilim ve marifet öncüsü olarak kabul edilen Yusuf Hemedanî'nin yaşayış tarzı, Horasan meliki olan Sencer'in (1110) dikkatini çekmiş; Semerkant'a gönderdiği bir mektupla Yusuf Hemedanî'ye tazim ve saygısını bildirmiş; kendisi için dua etmesini istirham ettikten sonra, onun yaşantısının inceliklerini öğrenmek istediğini belirtip 50 bin dinar göndermiştir⁸³. Hemedanî, daha sonra dervişlerin ısrarı üzerine, “*Şer'i Nebevi'ye uygun bizde ne gördü iseniz yazın*” diyerek, ona hayır duasında bulunmuş ve adâb ile ilgili hususları içeren bir de tavsiye mektubu yazmıştır⁸⁴. Rivayete göre; Daha sonra Sencer, saygı duyduğu ve bağlı olduğu İmâm-ı Âzam Ebu Hanife'yi tenkit ettiği gerekçesiyle Gazzalî'yi huzuruna davet eder. Gazzalî, Sultan'a mektup yazarak; Kudüs'te Halil İbrahim Türbesi başında hiçbir hükümdarın ayağına gitmeyeceğine dair söz verdiğini ve bu yüzden gelemeyeceğini bildirir. Fakat Sencer'in ısrarı üzerine saraya değil ordugâha giderek onunla görüşür.

⁸⁰ Bunderî, s. 124; Ravendî, I, s. 167; Hatta Sultan Sencer; İmam Ali er- Rıza, Bâyezîd-i Bistâmî, İbrahim Edhem, Cüneyd-i Bağdâdî, Ebû Saîd b. Ebî'l- Hayr ve Mahmud Gaznevî ile birlikte tasavvuf tarihinde yedi sultandan biri olarak ün kazanmıştır. Bkz. Tahsin Yazıcı, “Ebû Saîd-i Ebu'l- Hayr”, *DİA*, İstanbul 1994, c.X, s. 221.

⁸¹ Hüseyinî, s. 127.

⁸² Hüseyinî, s. 125.

⁸³ Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, s.92.

⁸⁴ Ahmet Ak, “Büyük Selçuklular Döneminde Maturidî Temsilciler”, *Selçuklulara Bilim ve Düşünce, II*, Selçuklu Belediyesi Yayınları, Konya 2011, s. 315.

Yapılan görüşmede Gazzali, İmam-ı Azam'ın fıkıh ilmindeki yerini Sencer ve yanındakilere detaylı olarak izah eder, böylece hakkındaki iftiralara cevap vermiş olur. Bu bilgiden anlaşıldığına göre yanlış bir duyum ve iftira olduğunu anlayan Sultan, ona büyük bir saygı göstermiş, tahtının yanına oturtmuştur.⁸⁵ Gazzâlî, Sencer'e dönerek: *"Ey padişah! Allah sana dürüst iman ve itikat, güzel yüz, iyi ahlak ve iyi amel nasip etmiştir. Bunların üçü Allah'ın lütfu olup dördüncüsü senin elinde olan bir iştir. Sen bu dördüncüye sıkı sarıl ki ilk üçünden de sana zarar gelmesin"* diyerek nasihatte bulunmuştur.⁸⁶ Bu misaller, ilim adamlarının sahip oldukları itibar ve saygınlığı göstermesi açısından önemlidir.

Sultan'ın din ve fikir hürriyetine önem vermesi ve mezheplere karşı müsamahalı yaklaşımı nedeniyle; Belh, Merv gibi pek çok Horasan şehrinde ilmî ve fikrî münazaralar rağbet bulmuştu. Desteğini saltanattan alan bu ilmî ortamın oluşması sonucunda çok sayıda ilim erbabı yetişmiş; yoğun eser telifi devri yaşanmış ve yazılan eserlerin pek çoğu Sultan'a ithaf edilmiştir⁸⁷.

1.2. Dönemin Eğitim Kurumları

1.2.1. Medreseler

Selçuklu medreseleri, Sultan Sencer devrine kadar en küçük ayrıntıları dahi tespit edilmiş, devlet kontrolünde olan, eğitimin parasız olduğu, öğrenci ve müderrislerin yeme-içme, barınma, ders malzemeleri gibi ihtiyaçlarının karşılandığı, vakıflar tarafından desteklenen birer kurum olmuştu. Özellikle medreselerin vakıf kurumuna bağlanmasıyla sürekli bir gelir kaynağı elde edilmiş; bu sayede medreseler ilmî, idarî ve malî özerkliğe sahip hale gelmişlerdi⁸⁸. Medreseye kitaplar, arazi ve dükkanlar vakfedilmekteydi⁸⁹. Dolayısıyla Sultan Sencer devrinde, sistemleşmiş bir medrese yapısından bahsedebiliriz.

⁸⁵ Mehmed Şerafeddin Yaltkaya, "Sencer ve Gazzâlî", *Dâru'l-Fünûn İlahiyât Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1341/1925, sa. I, s. 39-57, s. 40; Hüseyin Zerrinkub, *Medreseden Kaçış (İmam Gazzali'nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri)*, çev. Hikmet Soylu, İstanbul 2001, s. 234.

⁸⁶ M. Şerafeddin, s. 42-50.

⁸⁷ Cüzcanî, *Tabakât*, c. I, s. 308; M. Şerafeddin, *Sencer*, s. 55-56.

⁸⁸ Mustafa Demir, "Selçuklular'da Eğitim Teşkilatı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sa. 179, İstanbul 2009, s. 120.

⁸⁹ İbnü'l-Cevzî, 1129 yılında, vakıf gelirlerinin 80 bin dinar olduğunu belirtmiştir. 80 bin dinar, o dönemde çok yüksek bir rakam olup, giderler için bunun sadece %10'u harcanabiliyordu. Bkz. İbnü'l-Cevzî, X, s. 11.

Sultan Sencer'in hakim olduğu Horasan, coğrafi konumu nedeniyle farklı fikrî akımların etkisinde kalıyordu. Özellikle Şîî –Bâtınî düşüncesine ve bu fikri yaymak için Fâtımiler'in kurdukları kurumlara karşılık Sünniliği güçlendirmek amacıyla medreseler kurulmakta ya da mevcut medreseler desteklenmekteydi.⁹⁰ Medreselerin her birine bir müderris tayin edilir ya da medrese, bir müderris adına yapılırdı.⁹¹

Medreseler, ilköğretim aşamasından sonra gelen bir nevi yüksek öğretim merhalesiydi. Çocukluk yaşından sonra gençliğin ve daha büyüklerin devam ettiği uzun süreli bir öğretim örgütüydü. Fakat talebe olmak için yaş kaydı aranmıyordu. Kişinin ilme olan ilgisi ve kabiliyeti onun öğrenci olması için yeterliydi⁹². Derslere talebelerin yanı sıra bilgi ve görgüsünü arttırmak isteyen vezir, emir ve din bilginleri de katılabiliyordu⁹³. Devlet adamlarının derslere katılması, alimlerin bilgi ve görüşlerinden istifade etmelerine sebep olmuştu. Özellikle bu dönemde birtakım rafizî fikir akımları düşünüldüğünde, devletin bekâsı için böyle bir birlik kaçınılmaz bir durumdu.

Medreselerdeki öğrencilerin net bir sayısı olmamakla birlikte ders halkalarına katılan öğrenci sayıları bilinmektedir. Medresenin ilmî ve malî yeterliliği dışında, öğrenci sayısını belirleme tamamen müderrisin insiyatifindeydi. Bazı ders halkalarında 10 öğrenci bulunurken bazılarında 100 öğrenci oluyordu. Nizamiye'de görevli meşhur müderrislerin derslerinde ise daha da fazla öğrenci olmaktaydı.⁹⁴ Mesela, Gazzalî'nin ders halkasında 300'den fazla öğrenci bulunduğu rivayet edilir.⁹⁵

Medresede ders veren hocalar ve diğer medrese görevlileri maaşlı olarak çalışmakta olup, giderleri sultan, ileri gelen devlet adamları ve zenginlerin kurduğu vakıflardan sağlanmaktaydı.⁹⁶ “Talibu'l-ilm” veya “Tilmiz” adları verilen medrese talebeleri için de mütevazi bir harçlık ayrılırdı.⁹⁷

⁹⁰ Aydın Sayılı, *Higher Education in Medieval Islam The Madrasa(Ortaçağ İslâm Dünyasında Yüksek Öğretim Medrese)*, çev. Recep Duran, Ankara 2002, s. 25.

⁹¹ Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 253.

⁹² Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Alfa Yayınları, İstanbul 2001, s. 36; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 404.

⁹³ M. Faruk Bayraktar, *İslâm Eğitiminde Öğretmen- Öğrenci Münasebetleri*, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 233.

⁹⁴ Hüseyin Emin, *Tarihi Irak fi Asri's-Selçukî*, Bağdat 1965, s. 211.

⁹⁵ Taşköprülüzade, *Mevzuatu'l-Ulûm*, s. 804.

⁹⁶ Nuri Topaloğlu, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.,Ankara 1988, s. 33.

⁹⁷ Mehmet Dağ- Hıfzırahman Raşit Öymen, *İslâm Eğitim Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1974, s. 218.

Medreseler; öğrencilerin eğitim görecekları dershaneler, geniş bir toplanma salonu, depo, kiler, hamam ve mutfak olan bir nevi külliye şeklinde düzenleniyordu. Bu müstemilat içerisinde öğrencilerin ibadet etmelerine imkan sağlayan bir de mescit bulunurdu⁹⁸. Medrese olarak inşa edilen binaların yanı sıra; saraylar, idarecilere ait meskenler, bir oda veya camininin öğretime tahsil edilmiş bir bölümü de medrese olarak kullanılabilirdi. Ancak eğitim konusunda bir cami çevresindeki binalar daha ağırlıklı olarak tercih ediliyordu.⁹⁹

Medreseler açısından belki de en önemli husus, bu kurumların hür düşüncenin savunucusu olarak görülmeleridir. Bazı ilim adamları, savundukları aykırı fikirlere rağmen korunacaklarını düşündükleri medreselere sığınmaktan çekinmemişlerdi. Medreseler korunurken aynı zamanda düşünce hürriyeti de korunmuş ve ilim adamları desteklenmiştir¹⁰⁰.

1.2.1.1. Medrese Müfredatı

Medreselerde herkesin uymak zorunda olduğu bir ders programı yoktu. Her eğitim kurumunun kurucusu, müderrisi tarafından ve mensup olunan mezhep kâidelerine göre belirlenen kendisine özgü bir programı olurdu¹⁰¹. Eğitim kurumlarını tesis eden kişiler, “okutulacak derslerin belirlenmesi” de dâhil pek çok hususta medreseler üzerinde tercih hürriyetine sahiptiler¹⁰². Bu durum, Selçuklu devrinde sabir bir medrese programından söz edilememesi sonucunu doğuruyordu. Hatta medrese eğitimini başarı ile tamamlayan talebelere verilen icâzetler bile medrese adına değil, ders aldığı hoca adına çıkarılmaktaydı.¹⁰³

Dört yıllık fıkıh eğitimi dışında herhangi bir alanda süresi belli olan bir eğitim programı yoktu. Müderris ya da fakih olmak için geçerli olan süre, talebeden talebeye değişiklik gösterebiliyordu¹⁰⁴. Eğitim, yıl bitirmeye değil; belli kitapları okuma esasına dayanıyordu. Öğrenci her ilim dalı için belli kitapları okuyup, iyice öğrenmeden üst

⁹⁸ Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan- Büyük Selçuklular Dönemi*, Bilge- Kültür- Sanat Yay., İstanbul 2012, s. 218-219.

⁹⁹ Sayılı, s. 6.

¹⁰⁰ Ali Öngül, s. 70.

¹⁰¹ Makdisi, s. 145.

¹⁰² Mehmet Tütüncü, *Türk- İslâm Eğitimsi Zernüci (Batılı Eğitimsilerle Mukayeseli Olarak)*, İzmir İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları, İzmir 1991, s. 122.

¹⁰³ Mehmet Dağ- Hıfzırahman Raşit Öymen, s.187-188.

¹⁰⁴ Bayraktar Bayraklı, *İslam'da Eğitim*, Bayraklı Yayınları, İstanbul 2012, s. 122; Makdisi, s. 159.

kitaba geçemiyordu. Eğitim süresinin kesin olarak belli olmamasının bir sebebi de öğrencilerin istediği hocadan ders okuma haklarının olmasıydı. Mesela Ebû Mansur b. er-Razzâz (ö. 539/1144); Gazzâlî, Ebu Bekir eş-Şâî ve Kiyâ el-Herrasî gibi farklı müderrislerden fıkıh okumuş, farklı hadis alimlerinden hadis dinlemiş, bu durum eğitim süresinin bir hayli uzamasına neden olmuştur.

Devrin alimlerinden Gazzâlî (ö.505/1111); *el-Mustasfâ, er-Risâletü'l- Ledünniye* ve *İhyâu ulûmi'd-din* eserlerinde ilimlere dair; konusuna, fayda ve zararına ya da kaynağı, değeri veya gayesine göre çeşitli tasnifler yapmıştır.¹⁰⁵ Hem telif edilen eserleri hem de devrin medreselerinde okutulan tüm ilimleri kapsadığı için biz *el-Mustasfâ* adlı eserindeki “Naklî ve Aklî ilimler” tasnifini dikkate alacağız. Gazzâlî bu eserinde aklî ilimleri; Matematik, Geometri, Astronomi, Fizik, Tıp ve Felsefe; naklî ilimleri ise Hadis, Tefsir, Fıkıh, Kelâm, Tasavvuf, Şiir, Dil ve Edebiyat şeklinde sıralamıştır. Naklî ilimler eğitim kurumlarında ağırlıklı olarak okutulan ilimlerdir. Özellikle Fıkıh ilmi zirveye ulaşmış; “*Kudemânın ilimleri*” olarak adlandırılan aklî ilimler de, bir takım Müslüman alimlerin tepkisine maruz kalmakla birlikte, yardımcı ilimler olarak kabul edilmek suretiyle dönemin medrese müfredatında yer bulmuştur¹⁰⁶.

Bu bağlamda medreselerde öğretilen konulara bakılacak olursa;

Şer’iyye (Hukuki konular): Fıkıh, Tefsir, Hadis;

Edebiyye (Edebi konular): Dil, Nahiv, Hitâbet, Nesir, Şiir, Okuma, Tarih;

Riyâziyye (Matematik): Geometri, Astronomi, Aritmetik, Cebir;

Aklyyye (Aklî konular): Mantık, Cedel, Kelâm, Tabi’iyyât, Fizik, Kimya ve Tıp şeklinde bir tasnif yapmak mümkün olabilir.¹⁰⁷

Dersler, teoride sırasıyla; Kur’ân, Hadis, Kur’ân ilimleri (tefsir ve kıraat), Hadis ilimleri, iki usûl (usûlüddin ve usûl-i fıkıh), mezhep (mensup olunan mezhebin görüşleri), hilâf (hem mezhep içi hem de mezhepler arası ihtilaflar) ve cedel’den

¹⁰⁵ Gazzâlî, *Mustasfâ*, trc. Yunus Apaydın, İslâm Hukuk Metodolojisi, Klasik Yay., İstanbul 2006, c. I, s. 2-10; İmâm-ı Gazalî, *İhyâ-i Ulûm-id-dîn*, trc. Ali Arslan, Arslan Yay., İstanbul 1981, c.I, s. 62- 67; 102-134; 150-185; Mehmet Vural, *Gazzâlî Felsefesinde Bilgi ve Yöntem*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2004, s. 202; Süleyman Gökbulut, “İlim Tasniflerinde Tasavvufun Yeri”, *Tasavvuf*, İstanbul 2007, sa. 19, s. 261.

¹⁰⁶ George Makdisi, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim-İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu- Hasan Tuncay Başoğlu, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 133-134.

¹⁰⁷ Mehmet Dağ- Hıfzırrahman Raşit Öymen, s. 191.

meydana geliyordu¹⁰⁸. Başlangıçta Kur’ân ilimleri geçerli olduğu için ezber sistemi uygulanırken, zamanla bu sistem yerini medrese derslerinin temelini oluşturan; yazma, not alma ve münazaraya bırakmıştır¹⁰⁹. Bu derslerin tamamı her medresede okutulmuyordu. Mesela, aklî ve felsefî ilimler -düşünceyi geliştirdiği belirtilerek önem verildiği halde- ihtisas sahibi hocalar tarafından verilmesine özen gösterildiği için daha çok Nişabur Nizamiye Medresesi gibi büyük medreselerde okutulmaktaydı¹¹⁰.

Medreselerde verilen eğitimin üç temel amacı bulunmaktaydı. Bunlar; öğrenciye fıkıh dersi verme (tedris), fetvâ verme (iftâ) ve münâzara yapabilme becerileri kazandırmak olarak sıralanabilir. Talebeye, fetvâ verme yeterliliği kazandırmak için, kaynaklardan nasıl hüküm çıkarılacağı öğretilir. İhtilafî meselelerde (*özellikle mezhebi konular*) yeterlilik kazanmak için ise “cedel” metodu kullanılarak kendi görüşlerine karşıt görüşte olanlarla mukayese edilip, münazara kuralları öğretilirdi. Herhangi bir konuda icma’yı kullanabilmek ve görüş birliğine varabilmek için de bu yöntem kullanılırdı.¹¹¹

Dersler sabah namazından hemen sonra başlardı. Önce birisi Kur’an okur, diğerleri dinler ve daha sonra derse geçilirdi. Ders esnasında karşılıklı sorular sorularak dersin anlaşılması kolaylaştırılır ve tartışma ortamı oluşturulurdu. Tartışma için ortaya bir mesele atıldığında sadece ihtisas öğrencileri tartışır; müderris, bir açıklamaya ihtiyaç duyduğunda veya tartışmayı sonuca bağlamak amacıyla yardımcı olurdu¹¹². Buna ek olarak bazen hoca anlatır, talebeler dinler; bazen de hoca not tuttururdu¹¹³. Okutulan eserin yeterli nüshası temin edilirse; hoca yüksek sesle okur, talebeler kitaptan takip ederler; hoca gerekli izah ve düzeltmeleri yapardı.¹¹⁴ Müderris istediği dersi ve kitabı, istediği şekilde okutabilmekteydi.

Özellikle XII. yüzyıl Selçuklu medreselerinde artık eğitimin düzenli hale geldiğini görüyoruz. Sınıfların düzenli günlük programları oluyordu. Öğrenim süreleri ve

¹⁰⁸ Makdisi, s. 140.

¹⁰⁹ Ziya Kazıcı, “Eğitim”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yay., c. XIV, s. 91.

¹¹⁰ M. Altay Köymen, “Kültür Müesseseleri”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, c. IV, s. 122; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 239.

¹¹¹ Makdisi, s. 282.

¹¹² Nitekim H. 485 yılında İlkiya el-Herrası’nin müderrisi olduğu bir sınıfta bir tartışma konusu belirir. Konu: Adamın biri malının üçte birini ulema ve fukeha için vasiyet etmişse, bu vasiyetin içine hadis yazmakta girer mi? Öğrenciler bir sonuca varamayınca İlkiya el- Herrası’ye müracat ederler. Herrası de: “Bir kimse 40 hadis ezberlese kıyamet gününde Allah onu fakih ve alim olarak hasreder”, şeklindeki Hz. Peygamber’in hadisine dayanarak, hadis yazmanın da vasiyete dahil olduğunu söyler. Bkz. İbn Hallikan, III, s. 287; Çelebi, s. 387.

¹¹³ Ahmet Ocak, “Nizamiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim”, *Türkler*, V, Ankara 2002, s. 723.

¹¹⁴ Semavi Eyice, “Mescid”, *İA*, s. 64-65.

müfredatı aylık ya da senelik olarak belirleniyor; tatil günleri ise katı kurallar olmasa da genellikle Salı ve Cuma günleri oluyordu¹¹⁵.

1.2.1.2. Medrese Görevlileri

Medrese görevlilerinin sayısı kurum büyüklüğüne ve okutulan ders sayısına göre değişebilmekteydi¹¹⁶. Müderris ve nâibü'l-müderris dışında, mütevellî (en-nâzır,-en-nazar), müfîd, müftü, şahid, vaiz, nahvî, hazîn ve musahhîh gibi görevliler olurdu. Müderrisler özenle seçilirdi. İlmî kabiliyetini ispat etmiş olması veya bir müderris tarafından kendisine referans verilmesi gerekirdi¹¹⁷. Cami veya özel bir medresede müderrislik yapmış kişiler dışında; ilimde ehliyetini ispat etmiş kütüphaneci veya vakıf mütevellisinin de müderris olarak atandığını görmekteyiz.¹¹⁸

Müderrislerin ataması devlet tarafından yapılıyordu. Hükümdar fermanı, halife emri veyahut vezir divanından çıkan bir “*menşûr*” ile iş başına gelirdi. Nitekim önemli bir gelişme olarak görüldüğü için Selçuklular devrinde yazılmış eserlerde müderris atamalarına yer verilmiştir. Sencer devrine ait bir menşurda, Nişaburî'nin müderris olarak atanmasına dair Nizamülmülk'ten övgüyle bahsedildikten sonra Muhammed b. Yahya en-Nişaburî (ö.548/1153)'nin, Nizâmiye medresesine tayinine geçilmektedir: “*Zamanımızı süsleyen büyük insan ve ünlü Şaî'î ve Hanefî kelâmcıların imamı Muhammed b. Yahya en-Nişaburî'ye, Nişabur Nizamiyesinde öğretim görevini verdik. Ona aynı zamanda okul, vakıfları ve onunla ilgili her şeyin bakım ve denetimi görevi de tevdi edildi.*”¹¹⁹ Görüldüğü üzere, Nişaburî de hem müderris hem de mütevellî olarak medreseye atanmıştır. 1119'da İbn Taberî'nin ve 1123'te ise İbnü'l-Bakırhî'nin aynı şekilde Sultan Sencer'in menşuru ile müderris olarak atandıklarını görmekteyiz.¹²⁰

Müderris genelde fıkıh dersleri verirken, mütevellî ise medrese ve vakıf idaresinden sorumluydu. Diğer müderrisleri mütevellî seçerdi¹²¹. Müderrisler, sadece medrese talebelerine değil; bilgi ve ilimlerinden faydalanmasını istedikleri halka yönelik de ders

¹¹⁵ M. Asad Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm'da Eğitim-Öğretim*, çev. Sadık Cihan, Etüt Yay., Samsun 2000, s. 22.

¹¹⁶ Nebi Bozkurt, “Medrese”, *DİA*, XXVIII, İstanbul 2003, s. 326.

¹¹⁷ Talas, s. 24.

¹¹⁸ Yâkut el-Hamevî, XX, s. 26; Subkî, s. 149; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 390.

¹¹⁹ Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 119; Mehmet Dağ- Hıfzırahman Raşit Öymen, s. 196.

¹²⁰ İbnü'l-Esîr, X, s. 185.

¹²¹ Öngül, s. 70.

verebilirler; vaaz ve toplantılar yaparak, ilim meclisleri kurabilirlerdi ¹²². Belirli sahalarda uzmanlaşmış ve şöhret sahibi kişiler arasından seçiliyorlardı. Bu sayede her müderris ayrı bir ilim dalında ders verebilirdi ¹²³. Ehl-i sünnet çizgisini aşmamak şartıyla, müderrislere geniş haklar verilmiş ve düşünce hürriyeti korunmaya çalışılmıştır. Buradaki kısıtlamanın amacı da Batınî propagandacılara karşı, manevi birliğin korunmasıdır. ¹²⁴ Nasıl talebeler istedikleri hocadan ders alma serbestiyetine sahiplerse, aynı şekilde hocaların da ders halkalarına girecek öğrenciyi tercih etme hakkı vardı. Müderris öğrencilerle ilgilenmenin yanı sıra, çalışanları teşvik edip, çalışmayanları uyarmaktan da sorumluydu. Tüm uyarılara rağmen çalışmamakta ısrar eden talebeler; müderris tarafından kovulabilir veya medresenin mâlî imkânlarından yararlanma hakkı elinden alınır ¹²⁵. Müderris kendi isteği ile görevden ayrılabilirdi gibi azledilmek suretiyle medreseden uzaklaştırılabilir. Müderrislerin belirli bir görev süresi yoktu. Genellikle ölene kadar bu görevi sürdürürlerdi. ¹²⁶

Medresenin kendine has hiyerarşisi içerisinde önemli sayılabilecek bir konumun sahibi olan Mu'îd (Asistan), derece bakımından müderrisin altında, tüm talebelerin ise üzerindeydi. Mu'îd terimi bazı kaynaklarda “*belletici*” anlamında da kullanılmaktadır. Bu görevli, müderris tarafından ileri gelen öğrenciler arasından seçilmekteydi. ¹²⁷ Bunlar genellikle zeki öğrenciler arasından seçildikleri için pek çoğu daha sonraki yıllarda müderris olmuşlardı. Mesela Gazzâlî, İlkıya el-Herrasî ve el-Havaî; vaktiyle Cüveynî'ye muîdlik yapmışlardı. Hocası henüz hayatta iken *el-Menhul* adlı eserini yazan Gazzâlî'ye hocasının: “*Sen benim ölümümü beklemeden hayatta iken defnettin*” dediğine dair rivayet oldukça meşhurdur. ¹²⁸ Muîdlikten müderrisliğe yükselenler arasında; Gazzâlî dışında, Ebu Bekir eş-Şâşî (ö.1113), Ebu'l-Hayr el-Kazvinî (ö.1193) gibi alimler de sayılabilir. ¹²⁹

İlmî açıdan müderrisin en önemli yardımcısı konumunda olan muîd; hoca talebeye ders anlattıktan sonra, dersi tekrar ederdi. Ayrıca dersin zor kısımlarının açıklanması ya da

¹²² Ocak, “Nizamiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim”, s. 723.

¹²³ Mehmet Çelik, “Selçuklular’ın Ayrılkçı Cereyanlara Karşı Devlet- Ümmet Bütünlüğünü Sağlama Politikasının Temel Uhdeleri”, *Prof. Dr. Abdulhaluk Çay Armağanı*, Ankara 1998, s. 327.

¹²⁴ Ocak, s. 24.

¹²⁵ Makdisi, s. 156.

¹²⁶ Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 390.

¹²⁷ Nuaymî, *ed- Dâris fî târihi'l- medâris*, c. I, Publications of Arab Academy, Şam 1951, s.54; Aydın Sayılı, s. 10.

¹²⁸ İbn Hallikan, IV, s. 216-218; İbnü'l-Cevzî, IX, s. 168-169.

¹²⁹ Subkî, VI, s. 70.

ilk anlatımda anlaşılması güç olan noktaların öğretilmesi için bazı talebelere yardım etmek, onları diğer öğrencilerin seviyesine çıkarmak da görevleri arasındadır¹³⁰. Bu sayede müderris dersi tekrar ederek zamanını harcamadığı gibi öğrenci de dersi anlamaktan mahrum kalmamıştır. Muîd; ihtisas seviyesindeki bir öğrenci olabileceği gibi eğitimi tamamlamış yetişkin bir fakih, müftü, vaiz veya şeyh de olabilmekteydi¹³¹. Yani Nizamiye müderrislerinin, müderrislik görevleri dışında icra ettikleri hatiplik, vaizlik veya zikir meclisleri kurmak gibi faaliyetleri Muîdler de yapabilmekteydiler. İbn Şukran olarak bilinen Ahmed b. Abdurrahman (ö.561/1165), muîdlik görevinin yanında imamlık, vaizlik yapmakta; devrin alimlerinden hadis dinleyerek kendisi de hadis rivayet etmekteydi¹³². Ebü'l- Hasan er- Rumeylî (ö.569/1174) ise Nizamiye Medresesi'nde hem muîd hem de müteveli olarak atanmıştı¹³³.

Muîd dışında, talebelere dersleri konusunda yardımcı olan bir diğer görevli "Müfîd" idi. Muîd'in tamamlayıcısı konumunda olan Müfîd, medrese kadrosundan olabileceği gibi kadro dışında, belletmen sıfatıyla da bu görevi üstlenebilmekteydi.

Naîb ya da Naîbü'l- Müderris, yüksek rütbeli memurlar arasından atanırdı. Medresenin idaresi görevini üstlenmekle birlikte; müderris medreseden ayrılacağı zaman ona vekalet ederdi¹³⁴. Bazen müteveli, müderris, kadı, hatip, imam ve reis kadroları içinden naîb görevlendirilmekteydi.

Medrese eğitimini başarılı bir şekilde tamamlayan öğrencinin elde edeceği kadrolardan biri de, "Şahidlik"tir. Noterlik kadrosu olarak da tanımlanan bu görevlinin ataması baş kadı tarafından halife adına yapılırdı.

Müderrisler dışında, "Şeyhü'l-hadis" denilen hadis öğreticileri, "Nahvî" denilen dilbilgisi ve edebiyat dersi veren fakihler, "Münşid" denen şiir derslerini veren hocalar bulunmaktaydı.¹³⁵ Ayrıca iç hizmetleri yürüten görevliler de vardı. "Hazîn"(Hazînetü'l-kütub) kütüphanede ilmî ve idari işlerle ilgilenir, "Musahhîh" yazma kitaplar üzerinde düzeltmeler yapar, "Mütercim" kitapların tercüme işleri ile

¹³⁰ Çelebi, s. 257.

¹³¹ Sâmi Sakkar, "Muîd", DİA, XXXI, s. 87; Çelebi, s. 257; Makdîsi, s. 283.

¹³² Subkî, VI, s. 63.

¹³³ Makdîsi, s. 285.

¹³⁴ M. Asad Talas, s. 55.

¹³⁵ Makdîsi, s. 311.

uğraşır; ayrıca ‘‘Müstensih’’ de kitapların yazımı ve çoğaltılmasıyla ilgilenirlerdi.

1.2.1.3. Devrin Önde Gelen Medreseleri ve Müderrisleri

Sultan Sencer devrinde; özellikle Horasan bölgesinde Nişâbûr, Belh, Herat, Merv, Hargerd (Hâf) ve Buşenc şehirlerinde bulunan Nizâmiye medreseleri, Bağdat Nizamiye Medresesi, İsfahan Nizamiye Medresesi, İslâm dünyasının dört bir yanından alimlerin geldiği kurumlar olarak eğitime devam ediyorlardı. Yine de eğitim hayatı, Nizâmiye medreseleri ile sınırlı olmayıp; Beyhak, Tûs, Sebzevar, Hargerd, Rey gibi şehirlerde bulunan pek çok medresenin varlığı da gözden kaçmamalıdır.

1131 yılında Tarhaniye Medresesi ve Belhiye Medresesi, 1132’de Hâtuniyetü’l-Burhâniye Medresesi adlı Hanefî medreseleri açıldı. Yine, 1136’da Emîniye adlı Şafîî medresesi ve aynı süreçte Şerefü’l-İslâm Abdülvehhab eş-Şirâzî tarafından Şerefiyye Medresesi açıldı.¹³⁶

Nizamiye medreselerinde ağırlıklı olarak Şafi fıkına göre eğitim verilmesine rağmen Muvaffakiye, Mugisiyye, Emir Sa’âdet gibi medreselerde özellikle Hanefî, Malikî ve Hanbelî mezheplerine göre eğitim de yapılmaktaydı.¹³⁷

Belh Nizâmiye medresesinde ilmî ve dini toplantılar büyük ilgi görürdü. Şehir; medreselerin, âlimlerin ve zahidlerin çokluğundan dolayı İslâm Kubbesi anlamına gelen ‘‘Kubbetü’l-İslâm’’ adıyla anılırdı. Burada uzun yıllar İslâm aleminde şöhrete kavuşmuş alim ve edebiyatçılar yetişmiştir¹³⁸. Merv Nizâmiye medresesi de altın çağını Sencer zamanında yaşamıştır. Horasan’a hakim olan Sencer’in, ilmî hayata yapmış olduğu katkıyı bu medresede görebiliriz. Mükemmel bir kütüphanesi de bulunan medrese, Sencer’in ölümünden yaklaşık elli yıl sonra dahi muntazam bir şekilde eğitime devam etmiştir¹³⁹.

Devrin müderrislerine değinecek olursak; kaynaklarda daha çok Bağdat Nizamiye Medresesi müderrislerine ait bilgilere rastlamaktayız. Bu durum Bağdat’ın Sünnî dünyanın hilafet merkezi olması yanında Bağdat Nizamiyesinin büyüklüğü ya da ilim

¹³⁶ Şeşen, s. 257.

¹³⁷ Hüseyin Emin, *Tarihu’l-Irak fi’l-Asri’s-Selçukî*, s. 380-381.

¹³⁸ Mürsel Öztürk, *Anadolu Erenlerinin Kaynağı Horasan*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001, s. 126.

¹³⁹ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 339; Abdurrahman Acar, ‘‘Selçuklu Medreseleri ve İslâm Kültür ve Medeniyetine Kazandırdıkları’’, *Uluslararası Türk Dünyasının İslâmiyet’e Katkıları Sempozyumu Bildirileri*, Isparta 2007, s. 354.

ve kültür merkezi olması ile açıklanabilir. Sencer devrinde Nizamiye medreselerinde görev yapan müderrisleri ismen zikredecek olursak;

Bağdat Nizamiyesi müderrisleri; Ebu Hamîd el-Gazzâlî (ö.1111)¹⁴⁰, Ebu Bekr eş-Şâşî (ö. 1113)¹⁴¹, Ahmed Gazzâlî (ö.1126), İlkiyâ el-Herrâsî (ö. 1120)¹⁴², Ali b. Muhammed el-Fasîhî (ö. 1123)¹⁴³, Ebu Sa'id el- Bazzâr (ö. 1126), Esad el-Meyhenî (ö. 1126), Ebu Ali el-İsfahanî (ö. 1130)¹⁴⁴, Ebu Muhammed et- Taberî (ö. 1138), Mevhûb b. Ahmed el-Cevalikî (ö.1144);

Nişabur Nizamiye Medresesi müderrisleri; Abdurrezzak b. Abdullah et- Tusî (ö. 515/1121)¹⁴⁵, Muhammed b. Yahyâ (ö. 548/1153)¹⁴⁶, Mesud b. Ahmed el- Havâfî (ö. 556/1160)¹⁴⁷, Mesud et- Tureysisî (ö. 578/ 1182);

İsfahan Nizamiye Medresesinde ise; Ebu Said b. Ebu Bekir el-Hocendî (ö. 531/1136) ve Fahreddin Ebu'l-Mealî (ö. 559/1163); Belh'te Ebu'l-Kâsım b. Ez-Zarîf; Hûzistan'da Yusuf ed-Dımaşkî (ö. 563/1167) ve Taberistan'da Ebu'l-Mehâsin er-Ruyânî (ö. 502/1108)¹⁴⁸, Hibetullah Ebu'l-Fevâris¹⁴⁹ (ö. 547/1152)'in isimlerini saymak mümkündür.¹⁵⁰

1.2.2. Câmî ve Mescidler

İbadet mekânı vasfıyla cami ve mescidler, İslâm dünyasında dini ve sosyal hayatın merkezinde yer alması yanında devlet için bir propaganda merkezi ve halkı bir araya getiren kurumlar olması hasebiyle önemlidirler¹⁵¹. Toplu eğitimin yapıldığı ilk kurumlar olan cami ve mescidler, Selçuklular devrinde de bu görevini bir nevi devam ettirmiştir. Önceleri gerek İslâmi ilimler gerekse fıkıh, sarf, nahiv ve edebiyat gibi yardımcı ilimlerin okutulduğu bu kurum, zamanla medreselerin de yaygınlık kazanmasıyla sadece bazı İslâmi ilimlerin okutulduğu kurumlar haline gelmiştir. Talebe halkaları,

¹⁴⁰ Subkî, VI, s. 198.

¹⁴¹ Subkî, VI, s. 70-71.

¹⁴² İbnü'l-Esîr, X, s. 484.

¹⁴³ İbn Hallikan, III, s. 377.

¹⁴⁴ Subkî, VI, s. 73.

¹⁴⁵ Subkî, VII, s. 168.

¹⁴⁶ İbn Hallikan, IV, s. 223; Çelebi, s. 156.

¹⁴⁷ Subkî, VII, s. 295.

¹⁴⁸ Subkî, VII, s. 194.

¹⁴⁹ Subkî, VII, s. 326.

¹⁵⁰ İbnü'l-Esîr, XI, s. 54; Subkî, VII, s. 66.

¹⁵¹ Ahmet Önkal- Nebi Bozkurt, "Cami", *DİA*, VII, 46vd; Semavi Eyice, "Mescid", *İA*, VIII, s. 3-4.

devrin pek çok câmisinde de bulunuyordu ¹⁵² . Nitekim Nişabur'da Nizamiye Medresesi'nin avlusunda, içinde Kur'an dersleri yapılan bir mescid bulunmaktaydı. ¹⁵³

1.2.3. Tekke ve Zaviyeler

Bir şeyh yönetiminde tasavvuf eğitiminin verildiği mekân olan tekkeler; zâviye, hankâh, ribât, dergâh gibi isimlerle de anılmıştır ¹⁵⁴ . Özellikle sultanlar tarafından sufilerin desteklenmesi, hankah ve ribât gibi kurumların açılması, tasavvuf ehlinin Şii- Batınî fikirlere karşı mücadelesini kolaylaştırmıştır ¹⁵⁵ . Gazzali sonrası tasavvuf adeta resmi bir hüviyet kazanmış ve kabul görmüş; İslâm ilimleri arasında mütalaa edilmeye başlanmıştır ¹⁵⁶ . Nitekim Gazzali, Bağdat Nizamiyesi'nden ayrıldıktan sonra h. 484-488 yılları arasında el-Gazzaliye olarak anılan zaviyeye gitmiştir. ¹⁵⁷ Tus şehrinde yapılan tekke ve medrese kurumlarının iç içe olduğu bu yapıda sufileri irşat etmiş, ilim öğrenmek isteyenlere ise ders vererek hizmetlerine devam etmiştir ¹⁵⁸ .

Mutasavvıfların toplumun dini hayatındaki etkin rolleri sebebiyle Selçuklu sultanları da bu hususlarından dolayı sufileri korumuşlardır ¹⁵⁹ . Sufiler toplumda önemli bir mevki kazanmışlar; birlik ve dayanışmayı arttırmışlardır. Sultan Sencer de sufileri desteklemiştir. Dönemin büyük alimi Muhammed b. Yahya'ya olan iltifatı, İmam Gazzâlî'yi ayakta karşılayıp tahtının yanına oturtması ve Yusuf Hemedânî'ye karşı duyduğu büyük saygıdan yukarıda da söz edilmişti ¹⁶⁰ .

1.2.4. Kütüphaneler

Nizamiye Medreseleri'nde her medreseye bağlı bir de kütüphane bulunurdu. Nitekim medreseler inşa edildikleri zaman, medrese-i vakıf ve kütüphane ilk inşa edilen kurumlardı ¹⁶¹ . Nizamiye medreselerine ait kütüphanelerin ardından tesis edilen pek çok

¹⁵² Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 51.

¹⁵³ Makdisi, s. 65.

¹⁵⁴ Mustafa Kara, "Tekke", *DİA*, XL, İstanbul 2011, s. 368-370.

¹⁵⁵ Ahmet Ocak, "Selçuklular Döneminde Bağdat ve Çevresinde Tasavvuf Hareketleri", *Irak Dosyası I*, Tarih ve Tabiat Vakfı Tativ Yay., İstanbul 2003, s. 92-93.

¹⁵⁶ Hayrani Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi*, Ankara Üni. İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1986, s. 91.

¹⁵⁷ Makdisi, s. 61.

¹⁵⁸ İbn Hallikan, III, s. 353-354.

¹⁵⁹ Köprülü, "Harizmşahlar", *İA*, c. V/I, s. 286.

¹⁶⁰ Hüseyinî, s. 88; Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, TTK Yay., Ankara 1976, s. 66; M. Şerefeddin, s. 40; Ocak, "Selçuklular Döneminde Bağdat ve Çevresinde Tasavvuf Hareketleri", s. 94.

¹⁶¹ M. Asad Talas, s. 53

medresede de aynı şekilde kitap koleksiyonlarının oluşturulduğu görülmektedir¹⁶².

Kütüphane görevlilerine bakacak olursak; Hâzin, kütüphanenin en yetkili memuru olarak tüm işlerden sorumluydu. İlmî ve idarî işleri yürütürdü. Bazı büyük kütüphanelerde Hâzin'in yükünü hafifletmek amacıyla yardımcı memurlar da bulunabiliyordu¹⁶³. Hâzin; tanınmış, ilim ve marifet sahibi kişiler arasından seçilirdi. İlk hâzin olan Ebu Yusuf el-İsferâyînî (ö.1104), fakih olup Eş'âri mezhebine dair marifet sahibiydi¹⁶⁴. Yine devrin tanınmış nahiv, lügat ve edebiyat alimlerinden olan Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ali (ö. 1108), Nizamiye medresesinde hâzînlük yapmış; aynı zamanda edebiyat derslerine de girmiştir.¹⁶⁵ Bu bilgi, kütüphaneye verilen değeri göstermesi açısından önemlidir.

Müstensihler, yazılan kitapların bir suretini yazıp istinsah ederek, kütüphanenin zenginleşmesine katkı sağlardı¹⁶⁶. Kayyum adı verilen görevliler, kütüphaneye gelip gidenlere hizmet eder, yardımcı olurlardı¹⁶⁷. Okuyuculara kitap raflarının yerini gösterip, kitapları okuma salonuna getiren görevliye Münâvil denirdi.¹⁶⁸ Kitapların ciltlenmesiyle ilgilenen mücellid ve temizlik işlerine bakan müstahdemler kütüphanedeki diğer görevlilerdi.

Sultan Sencer'in de şahsi bir kütüphanesi vardı. İbn Funduk eserinde, fizik alimi Ebu'l-Feth Kûşek'in hayat hikayesinden bahsederken; "*Kitaplarını Sultan Sencer'in kütüphanesinde gördüm. Sultan, Ebu'l-Feth hakkındaki müsbet kanaati sebebiyle onun kitaplarıyla yakından ilgilenirdi*" demektedir¹⁶⁹. Başkent Merv, devrin önemli bir kültür merkezi olup kütüphaneleri ile meşhurdu. Yakut el-Hamevî, Merv'de Nizâmülmülk ve vezir Mecdülmülk adına; ayrıca ikisi Semânî ailesine ait; Hâtuniyye, Kemâliyye, Amîdiyye, Zamîriyye adlarını taşıyan 10 kütüphane bulunduğunu ve çoğundan rehinsiz kitap alınabildiğini söylemektedir. Nitekim kendisi de önemli

¹⁶² İsmail E. Erünsal, "Kütüphane", *DİA*, c. XXVII, İstanbul 2003, s. 12.

¹⁶³ Çelebi, s. 153.

¹⁶⁴ Subkî, IV, s. 359.

¹⁶⁵ Yakut el-Hamevî, XX, s. 26.

¹⁶⁶ Çelebi, s. 160.

¹⁶⁷ Öymen, s. 39.

¹⁶⁸ Çelebi, s. 171.

¹⁶⁹ Merçil, "Büyük Selçuklu Devri Kütüphaneleriyle İlgili Bir Deneme", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, TTK Yay., İstanbul 1995.

eserlerini burada hazırladığını zikreder.¹⁷⁰ Medrelere ilaveten Tekkeler'deki kütüphanelerde düşünüldüğünde sadece Merv'de 20'ye yakın kütüphane olduğu bilinmektedir¹⁷¹.

Merv'deki bu kütüphaneler dışında, Sultan Melikşah'ın müstevfilerinden Ebu Sa'd Şerefülmülk'ün yaptırdığı medrese ve ona bağlı kütüphane de işlevini sürdürmüştür¹⁷². Ayrıca Sencer'in sakisi Ebu Bekr Atik ez-Zencanî de Merv'de Ulu Câmi'ye bağlı bir kütüphane kurdu muştur. Aziziye olarak bilinen bu kütüphanede on iki bin cilt kitabın olduğu kaynaklarda belirtilmektedir¹⁷³. Nişabur'da Sabunî Medresesi kütüphanesi yanında Nişabur Nizamiye Medresesi'ne ait bir kütüphane de bulunmakta ve "Hizânetü'l-Kütüb" adıyla anılmaktaydı¹⁷⁴. Serahs şehrinde Horasan'ın en büyük kadısı kabul edilen Muhammed b. Mansur el-Serahsî bir kütüphane yaptırmıştır. Şair Senâî de divanında bu kütüphaneden bahsetmiştir.

Özellikle 1153 yılı sonrası, önce Oğuzlara karşı mağlubiyet, ardından Moğol istilası ile bu kütüphanelerin pek çoğu yağmalanıp tahrip edilmiş, bir kısmı kurtarılabilmmiştir.¹⁷⁵ Nasuriddin Tusî, yağmalanan bu kitaplardan Meraga'daki rasathanesinin yanında 400 bin yazmadan oluşan bir kütüphane meydana getirmiştir.¹⁷⁶

1.2.5. Rasathaneler

Gözlemevi de denilen rasathaneler, gök cisimlerinin hareketlerini gözlemek amacıyla ve genel itibarıyla hükümdarların ilgileri neticesinde ortaya çıkmış kurumlar olarak dikkat çekmektedir. Rasathaneler, çoğu Müslüman astronomlar tarafından icat edilmiş aletlerin bulunduğu; matematikçi ve astronomların birlikte görev aldıkları bir kurumdur¹⁷⁷. Yapılacak olan işlerde özellikle yıldızlar güvenilir birer kaynak olarak görülmekteydi.¹⁷⁸ Sultan Melikşah'ın İsfahan'da inşa ettirdiği rasathaneden sonra Sultan Sencer de astronomi ilmine olan ilgisi sonucu; başkent Merv şehrinde bir rasathane inşa

¹⁷⁰ Yakut el-Hamevî, *Mu'cem el-Buldân*, V, Beyrut 1957, s. 114; Ramazan Biçer, "Türk Düşünce Tarihinde Selçuklular Devrinin Yeri ve Önemi", Yeni Türkiye Yay. Ansiklopedisi, c. V, Ankara 2002, s. 509-517.

¹⁷¹ M. Şerefeddin, "Sencer ve Gazzâli", s. 54-55; Ali İpek, "Sultan Sencer Devri Merv'de İlmî Hareketlilik", *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti- Bilim ve Düşünce Sempozyumu*, Konya 2011, s. 547-552.

¹⁷² İbnü'l-Esîr, c. X, s. 268.

¹⁷³ Biçer, s. 509-517; Merçil, "Büyük Selçuklu Devri Kütüphaneleriyle İlgili Bir Deneme", s. 398.

¹⁷⁴ Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 69.

¹⁷⁵ İbnü'l-Esîr, c. XI, s. 158.

¹⁷⁶ Erünsal, "İslâm Medeniyetinde Kütüphaneler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c. XIV, s. 245; Köprülü, "Harizmşahlar", *İA*, V, s. 287.

¹⁷⁷ Salim Aydüz, "Rasathane", *DİA*, c. XXXIV, s. 456-58.

¹⁷⁸ Aydın Sayılı, "Rasathane", *İA*, c. IX, s. 628.

ettirmiştir¹⁷⁹. Nitekim Sencer devrinde Ebu Abdurrahman el-Hazinî, burada inşa edilen rasathanelerde, Selçuklu ülkelerinin tûl ve arz (enlem ve boylam) derecelerini ve kiblelerini gösteren ‘‘Zic-i Sencerî’’yi meydana getirmiştir.

1.2.6. Hastaneler

Hastaneler; Bîmaristan, Dârü’ş-şifa, Darü’s-sıhha gibi isimlerle anılıyordu. Sencer devri vezirlerinden Mu’îneddin Ahmed Kaşî; Kaşan, Ebher, Zencan, Gence ve Arran’da hastaneler yaptırmıştı.¹⁸⁰ Bu hastaneler, hayır kurumları olması yanı sıra aynı zamanda tıp eğitiminin de görüldüğü yerlerdi. Tabibin etrafında toplanan öğrenciler, onun anlattıklarını dinleyip; hastalar ve kadavralar üzerinde yaptığı uygulamaları görerek hastalıkları tanıyor ve tedavileri konusunda bilgi ediniyorlardı. Hastanenin medrese ile yakından ilgili olduğu görülmektedir. Bunun sebebi de medreselere bağlı bir tıp okulunun bulunması olarak görülebilir.¹⁸¹ Yatırılan hastaların baş ucunda ders verilmesi yanı sıra tabipler de burada toplanarak akademi içtimaları mahiyetinde içtimalar yaparlar ve kendi bilgilerini arttırmaya çalışırlardı.¹⁸² Özellikle bu dönemde ilaçlar, uyuşturucu maddeler ve tedavi yöntemlerine dair pek çok eser yazan Ebu Ali Yahya b. Cezele ile Sultan Sencer’in baştabibi görevinde bulunan Bahaüddin Muhammed b. Mahmud gibi alimler, bu hastanelerde hizmet veren önemli isimlerdir.¹⁸³

¹⁷⁹ Şeşen, ‘‘Selçuklular Devrindeki İlme Genel Bir Bakış’’, III. Uluslararası Mevlana Kongresi Bildiriler, Selçuk Üni. Matbaası, Yay. Haz. Nuri Şimşekler, Konya 2004, s. 235.

¹⁸⁰ Arslan Terzioğlu, ‘‘Selçuklu Hastaneleri ve Avrupa Kültürüne Tesirleri’’, *Malazgirt Armağanı*, TTK Yay., Ankara 1993, s. 56-57.

¹⁸¹ Sayılı, ‘‘Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmî Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri’’ (Avrupa ile Mukayese), *Araştırma*, c. I, 1963, s. 38; J. Pedersen, ‘‘Mescid’’, *İA*, c. VIII, s. 60.

¹⁸² A. Süheyl Ünver, *Selçuklu Tababeti Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1940, s. 7; Çelebi, s. 120.

¹⁸³ Biçer, ‘‘Türk Düşünce Tarihinde Selçuklular Devrinin Yeri ve Önemi’’, s. 511.

BÖLÜM 2: NAKLÎ İLİMLER VE YAPILAN ÇALIŞMALAR

2.1. Tefsir

Sultan Sencer'in desteği ve medreselerin eğitim politikalarının yansımaları müfessirlerin mezhepleri ile tefsir çalışmalarında görmekteyiz. Nitekim müfessirlerin büyük kısmı, siyasi otoritenin mezhep anlayışına paralel olarak itikaden eş'arî, amelen şafiîdirler¹⁸⁴. Bunların yanı sıra itikaden maturidî amelen hanefî ya da hanbelî veya mutezilî olan müfessirler de vardır. Bir mezhebe bağlı olmaları tefsir yorumlarını da etkilemektedir. Eş'ari ve Maturidî müfessirler arasında daha az tartışma yaşanırken; bu iki mezhebe mensup müfessirler Bâtiniyye, Kerrâmiyye, Mu'tezile, Şia gibi fırkaların görüşlerini tenkit ederek geçersizliklerini ispata çalışmışlardır.

Selçuklu müfessirleri, tefsirde rivayet ve dirayet usulünü devam ettirmişlerdir. Kendilerinden önceki birikim yanında, kendi devirlerinde ortaya çıkan yeni anlayışlarla birlikte tefsirde; tertip, tasnif, tenkid ve tercihe dayalı bir yaklaşım geliştirmişlerdir. Sencer devrinde el-Hüseyin b. Mesud ve “İbnü'l- Ferrâ” diye meşhur olan el-Beğavi (ö.516/1122) rivayete dayalı tefsir müellifleri iken; Zemahşerî (ö. 538/1144) ve güçlü dil hakimiyeti, felsefi yorum gücüyle tanınan er-Ragıp el-İsfahanî (ö.502/1109) edebi ve lugavî tarzda tefsir yazan müfessirlerdir¹⁸⁵.

Şafi fakihî, mütekellim ve müfessir olan İlkıya el-Herrâsî (ö.504/1110)'nin, *Ahkâmü'l-Kur'ân* adlı eserinin, Şafi mezhebi doğrultusunda yazılan ve “*Ahkâm ayetleri bakımından Kur'ân'ın tamamını kapsayan ilk tefsir*” olduğu belirtilmektedir¹⁸⁶. Herrâsî, Şafi ahkâmını delilleriyle birlikte açıklamayı hedeflediği bu eseriyle, Şafi mezhebine ait fikirlerin anlaşılıp yayılmasını sağlamıştır¹⁸⁷. Fikhî yönleriyle öne çıkan bir tefsirdir.

¹⁸⁴ İshak Özgel, “Büyük Selçuklular Döneminde Tefsir İlmi Ve Müfessirler”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* V, Sa. 2 Nisan/Mayıs/Haziran 2005, s. 35.

¹⁸⁵ Nuri Topaloğlu, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1988, s. 68; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi I*, Fecr Yayınevi, Ankara 1996, s. 257; Özgel, s. 38-39.

¹⁸⁶ Detaylı bilgi için bkz. Abdülkerim Ünalın, *İlkıya el- Herrâsî ve Ahkâmü'l- Kur'an'ındaki Metodu*, (Basılmamış Y. Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1990.

¹⁸⁷ İshak Özgel, s. 40.

Gazzalî, müstakil bir tefsir yazmasa da diğer eserlerinde pek çok ayeti tefsir etmiş ve yapılan tefsirlere dair görüşlerine yer vermiştir¹⁸⁸. Her türlü rey ile yapılan (*heva ve hevese uygun*) tefsire karşı çıkmış, nakil ile birlikte aklın da önemli olduğunu belirtmiştir. Zâhir ile bâtın yorumun birlikte ele alınması gerektiğini savunarak, Kur'ân'ı anlama önündeki en büyük engelin mezhep kaygıları olduğunu söylemiştir¹⁸⁹.

Mu'tezili olan Ebu'l- Kasım ez- Zemaşerî (ö.538/1144)'nin dil ve belâgatı ön plana çıkaran dirayet üslubu, tefsir ilminde büyük öneme sahiptir. Mu'tezile mezhebine mensup olmasına rağmen tefsir tarihinde yeni bir çağır açmıştır¹⁹⁰. Mu'tezile'yi öğrenmek veya tenkid etmek isteyenler müellifin *Keşşâf* adlı eserine başvurdukları gibi, Kur'ân'ın edebi i'cazını anlamak isteyenler (*Kur'an-ı Kerîm'in dili ve edebi yönü*) de yine bu esere başvurmuşlardır¹⁹¹. Mute'zili fikirler sadece bu mezhebe mensup müfessirlerin kaleme aldığı tefsirlerle değil aynı zamanda Şii müfessirler aracılığıyla da yayılmıştır.

Ayrıca Tacu'l- Kurrâ el-Kirmanî (505/1111) ve Ömer en- Neseffî (537/1142) gibi Maturidî müfessirler de vardır. Özellikle bu iki müfessirin eserleri, devrin tefsir anlayışını özetler niteliktedir¹⁹².

Bu dönemdeki mezhep taassubu tefsirlere fikri çeşitlilik ve tartışma olarak yansımıştır. Müfessirlerin çoğu eserlerinde, fıkhen ve itikaden bağlı oldukları mezheplerin anlayışlarına bağlı kalmışlardır. Eserlerin çok az bir kısmı Farsça, büyük kısmı ise Arapça'dır. Şerh ve haşiye çok az olmasına rağmen, genelde te'lif şeklinde yazılmışlardır. Zemaşerî ile tefsirde belagat ilmi zirveye çıkmış; Gazzali ile, mantık ve bilimsel veriler tefsir ilmine girmiştir. Rivayetleri toplama süreci sona ermiş ve bunlar; tenkid ve tahlile tâbi tutulmaya başlanmıştır.

¹⁸⁸ Zeki Duman, "İmam Gazalî'nin Tefsir Anlayışı", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, VI, Kayseri 1989, s. 61- 77; Süleyman Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1974, s.118.

¹⁸⁹ Özel, s. 41.

¹⁹⁰ Mustafa Öztürk- Mehmet Suat Mertoğlu, "Zemaşerî" *DİA*, LIV, s. 235- 238.

¹⁹¹ Hüseyin Yaşar, "Selçuklular Devrinde Akılcı Bir Müfessir Zemaşerî ve Düşünce Dünyamıza Etkisi", *Selçuklularda Bilim ve Düşünce I (İslâmi İlimler), II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu*, Selçuklu Belediyesi Yay., Konya 2013, s. 12; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkhi Alimleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1990, s. 48.

¹⁹² Özel, s. 47.

2.2. Hadis

Hadis ilminin yoğun bir şekilde tedris edildiği bu devirde önemli hadis kitaplarından seçmeler yapmak dışında bütün hadisleri bir araya getirme düşüncesiyle derleme eserler yazılmıştır. Hadis eğitiminin kurumsallaşması; muhaddisler tarafından dersler verilen Nizamiye Medresesi, Beyhakiyye Medresesi gibi kurumlar yanında “Dârü’s-sünne” isimli hadis okullarıyla sağlanmıştır. Kitap telifinin ve imlâ meclislerinin yoğun olduğu bir dönemdir¹⁹³.

Semerkindî'nin (ö.491/1098) İslâm dünyasında benzeri bulunmayan, mükerrer rivayetlerle birlikte 800 cüz içinde 100 bin hadis ihtiva ettiği belirtilen, “*Bahrü'l-esânîd fi şihâhi'l- mesânîd*” adlı eseri, geniş kapsamlı hadis kitaplarının tedvini ve tasnifi yönünden önemli bir çalışmadır¹⁹⁴.

Gazzâlî(ö.505/1111)'nin *İhyâ-yı Ulûmu'd-din* adlı eserinde, 5 bine yakın hadis kullandığı bilinmektedir. Fakat kendisinin de, “*Hadis ilmindeki sermayem azdır*” şeklinde belirttiği üzere, bu eserde kaleme aldığı hadislerin yarıya yakınının, orijinal hadis kaynaklarında geçen lafızlara uymadığı noktasında, hem kendi döneminde hem de sonraki alimler tarafından eleştirilmiştir. Bu durumun sebebi de yetiştiği ortam olarak görülmektedir. Nitekim el-Cüveynî'nin medresesinde yetişmiş ve burada hadis ilimlerinin kayda değer bir ağırlığı olmamıştır.

Müfessirler arasında zikrettiğimiz el- Beğavî (ö.516/1122) aynı zamanda hadis çalışmalarıyla meşhur bir muhaddistir. *Mesâhîbu's-sünne* adlı hadis eseri yüzyıllarca büyük ilgi görmüştür. Şafi mezhebine mensup olduğu ve Şafi fihhına dair eserler yazdığı halde mezhep taassubuna düşmemiştir. Kütub-u Sitte başta olmak üzere güvenilir hadis kaynaklarından seçtiği hadisleri önce konularına göre sıralamış ve sonra bunları bir araya getirmiştir. Bu çalışma, daha sonraki hadis kitapları için kaynak olmuştur¹⁹⁵. Ayrıca *Şerhü's-sünne* ve *El-cem beyne's-sahîhayn* adlı hadis kitapları da vardır¹⁹⁶.

¹⁹³ Salahattin Polat, “Selçuklular Dönemi Nişabur ve Çevresinde Hadis Tarihi İle İlgili Önemli Bir Kaynak”, *Selçuklularda Bilim ve Düşünce I- (İslâmi İlimler)*, II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu, Selçuklu Belediyesi Yay., Konya 2013, s. 164-165.

¹⁹⁴ Topaloğlu, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, s. 65; M. Yaşar Kandemir, “Hadis”, *DİA*, XV, s. 34.

¹⁹⁵ Kandemir, “Hadis”, *DİA*, s. 35.

¹⁹⁶ Kandemir, “Beğavî ve Hadis Sahasındaki Çalışmaları”, *Diyanet İlmî Dergisi*, Ankara 1998, sa.XXXIV, s. 87 vd; Mevlüt Güngör, “Beğâvî”, *DİA*, V, İstanbul 1992, s. 340.

Ebû Bekr es-Sem'ânî (ö.510/1116), Şafî mezhebinin ve devrin önde gelen alimlerindedir. Hadis ilmine tam anlamıyla vâkıf olup; rical ve sened bilgisi yanında metinleri kolayca ezberlemesi ile ünlenmiştir¹⁹⁷. Sema' yoluyla pek çok hadis öğrenmiş ve bu konuda eserler kaleme almıştır. Merv, Nişabur, Isfahan ve Rey şehirlerinde hadis rivayet ettikten sonra, ilk olarak Bağdat Nizamiye medresesinde, sonra da Merv Nizamiye Medresesi'nde naib olarak vaazlar ve dersler vermiş; burada hadisleri senedleriyle birlikte zikretmiştir. *Tâcü'l-İslâm* unvanıyla tanınan Ebu Bekr es- Sem'ânî, Merv'de vefat etmiştir¹⁹⁸.

Ebu'l- Mehâsin İshak et- Tûsî (ö.515/1121), Nişabur'da doğmuştur. Eş-Şirâzî ve es-Sem'ânî'den hadis dinlemiş ve bazı eserler kaleme almıştır. Nişabur'da devrinin imamı olmuş, Nizamiye medresesinde müderrislik yapmıştır. Daha sonra Sultan Sencer'in veziri olmuş ve 1121 tarihinde Serahs'ta vefat etmiştir¹⁹⁹.

Hamza b. Hibetullah b. Muhammed el-Alevî en-Nişâbûrî (ö.523/1128-1129), Nişaburludur. Bağdat'ta İbn Mesrûr, Abdülgâfir el- Fârisî ve en-Nesevî'den sema' yoluyla hadis öğrenmiş, daha sonra da rivayet etmiştir. Zeydiyye²⁰⁰ (*Zeyd b. Ali'yi imam olarak kabul etmeleri nedeniyle ayrılmış olan siyasi Şii zümresi*) mezhebine mensuptur.²⁰¹

Zâhir b. Tâhir eş-Şehâmî (ö.533/ 1139), hadiste imam derecesinde olup, Nişabur muhaddisi olarak kabul edilmiştir. Hadis uğrunda çok seyahat etmiş, çok fazla hadis öğrenmiş ve rivayet etmiştir²⁰². Derlediği hadisleri Nişâbûr'da düzenlediği bir toplantıyla yazdırmış ve burada, memleketinde vefat etmiştir²⁰³.

Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Abdüssamed b. Ahmed es- Suhtenî en-Nişâbûrî (ö. 549/1155), el- Kuşeyrî ve Abdülgafir el- Farisî'den sema' ile hadis öğrenmiştir. Mekke

¹⁹⁷ Topaloğlu, s. 67-68.

¹⁹⁸ İbnü'l- Esîr, c. X, s. 416; İbn Hallikan, II, s. 157; Nurullah Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye ve Tesîrât-i İlmî ve İctimâî ân*, 2. Basım, Tahran 1374, s. 241.

¹⁹⁹ Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 99; Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, s. 213, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008.

²⁰⁰ Zeyd b. Ali'nin takipçisi olan Şia mezhebidir. Diğer Şia mezheplerinde olduğu gibi ilk dört imamı kabul ederler. Fakat Ali Zeynelabidin'den sonra, beşinci imam olarak, oğlu Zeyd b. Ali'yi kabul ederler. Zeyd'in yerine Muhammed Bâkır'ı koyan İmamiye Mezhebinden ayrılırlar. Ehli sünnete en yakın Şia kollarından biridir. Diğer fihhi mezheplerden farkı; daha ziyade siyasi bir tarafının olmasıdır. Bkz. Yusuf Gökalp, "Zeydiyye," *DİA*, c. XLIV, İstanbul 2013, s. 328-331.

²⁰¹ İbnü'l- Esîr, c. X, s. 521.

²⁰² Topaloğlu, s. 70.

²⁰³ İbnü'l- Esîr, c. XI, s. 70; İbnü'l- Cevzî, *el- Muntazam fî tarihi'l-mülûk ve'ümem*, c. XVII, nşr. Muhammed Abdülkadir Atâ- Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut 1992, s. 337.

ve Bağdat'ta bir süre kaldıktan sonra, Nişabur'a dönmüş ve hadis rivayet etmiştir. Oğuzlar'ın çıkardıkları karışıklıklar sırasında tutuklanmış ve cezalandırılmak üzereyken, Sencer'in "Bu kutsal biridir, hatırım için onu affedin" demesi sayesinde ölümden kurtulmuştur. Sencer'in bazen kendisini ziyaret edip dualar istediği kaydedilir. Ebu'l- Kasım, Sultan Sencer sayesinde Oğuzlar'ın elinde esir olmaktan kurtulunca Şehristan'a gitmiş ve burada 1155 tarihinde vefat etmiştir²⁰⁴.

İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım Hasen ed- Dımaşkî (ö.571/1176), Dımaşk'ta doğmuştur. Devrin önemli ilim merkezlerinden Horasan, İsfahan, Merv, Nîsâbur ve Herat gibi şehirlere ilmî seyahatler (rihleler) yapmıştır. Bu sırada *Kitâbü'l-Ensâb* müellifi Sem'anî ile tanışmıştır. Horasan seyahatini tamamlayan İbn Asâkir Bağdat'ta iki yıl daha kaldıktan sonra geri dönmüş ve ömrünün geri kalan kısmını eserlerini yazıp öğrencilerini yetiştirmekle geçirmiştir.

Birçok defa kendisine yol arkadaşıyla yapmış olan Sem'anî, İbn Asakir'i, "*Ebu'l-Kasım, hafız, sika, güvenilir, dindar, hayır ve hasenat sahibi birisidir. Ehline maruf olan metin ve senetleri toplamış, ilim ve fazilet sahibi, çok okumuş ve ilim uğrunda çok seyahat etmiş, hadîsleri toplamaya muvaffak olmuş, ilimle iştiğal eden yaşitlarına nispetle çok üstün bir âlimdir.*" diye tanımlamaktadır.²⁰⁵ İbn Asâkir, hadîsleri anlama, ezberleme, rivayetlerdeki gizli kusurları (ilel) tanıma, sahih, garîb, ferd ve münker rivayetleri bilme konusunda dönemin önde gelen hadîs hafızlarından birisidir. Onun en önemli özelliği, faydalandığı eserleri birbirleriyle karşılaştırması ve lafızlarını tashih etmesidir.

İbn Asâkir, İslâm dünyasında tasnif ve telifinin çokluğu ile tanınmış bir şahsiyettir. Oğlu Kasım babasının altmış adet kitap yazdığını kaydetmektedir. Bunlar arasında hadîsle alâkalı olanlar; *el-Erbaûn fi'l-hassi ile'l-cihâd*, *Kitâbü'l-Erba'ûne'l-büldâniyye* ve *el-Erba'ûne'l-ebdâl* adlı eserlerdir²⁰⁶.

Saydığımız muhaddisler dışında; Şirûye b. Şehredâr ed- Deylemî (ö. 1115), Ubeydullah b. Hevâzin en-Nişâbûrî (ö.1128), Abdülgafir el- Farisi (ö.1135), Hibetullah b. Muhammed en- Nişâbûrî (ö.1138), el-Mervezî (ö. 1153), Ebu Tahir es-Sincî (ö.1153) ve

²⁰⁴ İbnü'l- Esîr, c. XI, s. 172; İbnü'l-Cevzî, c. XVIII, s. 99.

²⁰⁵ İbn Hallikan, II, s. 472.

²⁰⁶ Eyüp Baş, "İbn Asâkir ve Târihu Dımeşk'i Üzerine", *AÜİF Dergisi*, c. XXXIX, s. 694.

ez-Zâğûlî (ö.1164) gibi muhaddisler de dönemin hadis çalışmalarında eserleriyle önemli yere sahiptirler²⁰⁷.

2. 3. Fıkıh

Fıkıh, hem ilahi hem de beşeri maslahatları içeren İslâm hukuku ilmi olarak tarif edilmektedir. Dini, siyasi ve medeni hayatın pek çok yönüyle ilgilenmekte; ibadet, aile, miras, akid, ceza, harp ve hatta devletin idaresi ve teşkilatı gibi yapılacak ve sakınılacak cihetlere dair hükümleri ihtiva etmektedir²⁰⁸. Belirtilen itikadi ve ameli konuları içeren mezhebi düşünceler de fıkıh dahilindedir²⁰⁹. Geniş bir coğrafyaya yayılmış olan İslâm topraklarında, özellikle Kur'ân ve sünnetin dışında kalan meselelerde fikri ihtilaflar oluşmuş; muhtelif mezhepler yani hukuk meseleleri ortaya çıkmıştır. Nitekim Melikşah devrinde Nizamülmülk'ün tavsiyesi ile devrin ileri gelen fakihleri toplanmış, ihtilaflı meselelerde kesin hükümler ihtiva eden bir mecele oluşturularak tüm imparatorluk topraklarında tatbiki emredilmiştir. Tüm bu hükümleri içeren *Mesail-i Melikşahî* adlı eser, Moğol istilasına kadar tatbik edilmiştir²¹⁰.

Selçuklular devrinde genelde Sünni özelde de Şafii ve Hanefi fıkıh alimleri ve eserlerinin yaygın olduğunu görmekteyiz. Medeni hayata dair pek çok kaide de bu alimler vasıtasıyla yayılma imkanı bulmuştur. Fıkıh ilmiyle uğraşan ve medresede ders veren alimlere Fakih denilmiştir. Ayrıca Fakihler mensup oldukları medreselerde, fıkha (İslâm hukuku) dair birçok te'lif ve şerhler yazmışlardır²¹¹. Devrin fıkıh alimlerine ve fıkıhla ilgili eserler yazan isimlere bakacak olursak;

Gazzâlî (ö. 505/1111), hocası İmamü'l-Cüveynî'den aldığı dersler ve onun eserlerine yaptığı telifler sonunda, önce *el-Basît* adlı fıkıh eserini, ardından bu eseri ihtisar edip *el-Vasît*'ı ve en son da daha özlü bir fıkıh metni olan *el-Vecîz* adlı eseri yazmıştır²¹². Bu eserleri yazma amacı, fıkıh birikimini özlü bir hale getirerek; yani kısaltıp içerik bakımından zenginleştirerek, dönemin eğitim kurumlarında ve mezhep çevrelerinde kolaylıkla ezberlenmesini sağlamaktı. Özellikle *el-Vecîz* adlı eseri, Horasan ve Irak

²⁰⁷ İbnü'l-Cevzi, XVII, s. 262; Topaloğlu, s. 65-73.

²⁰⁸ Vehbe Zuhaylî, *İslâm Fıkıhı Ansiklopedisi*, I, Feza Yayıncılık, İstanbul 1994, s. 18-19; M. Fuad Köprülü, "Ortazaman Türk Hukukî Müesseseleri", Belleten, c. II, sa. 5, TTK Yay., Ankara 1994, s. 52; I. Goldziher, "Fıkıh", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, IV, s. 601.

²⁰⁹ M. Fuad Köprülü, "Fıkıh", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, IV, s. 608.

²¹⁰ Köprülü, "Fıkıh", s. 614-615.

²¹¹ Goldziher, "Fıkıh", s. 607.

²¹² Subkî, VI, s. 224.

fikhî birikiminin bir özeti olarak karşımıza çıkmaktadır.²¹³ Nitekim Gazzâlî'den sonra da bu eser, mezhep çevrelerinin telif çalışmalarında merkezi bir yere sahip olmuş; Şâfiî mezhebi telif tarihinde bu eser temel alınarak sonraki çalışmalar yapılmıştır. Ayrıca Gazzâlî'nin fıkha dair; *el-Ta'lika, el-Mustasfâ fi ilmi'l-usûl*²¹⁴, *Meâhizü'l-Hilâf, Gâyetü'l-Gayr fi dirâyetü'l-devr* ve yine içerisinde fikhî konuların yer aldığı *İhyâ Ulûmud din* adlı eserleri vardır²¹⁵. Gazzâlî, Şirazî'nin Irak Şafiliği ile Cüveynî'nin Horasan Şafiliğinden gelen ilmi mirası telif edip birleştirerek, sonraki fikhî süreçte belirleyici olmuştur²¹⁶.

İlkiyâ el-Herrâsî (ö.504/1110), önce Beyhak'ta daha sonra Bağdat Nizamiye medresesinde müderrislik yapmıştır. Şafîî fakihî olarak Bağdat'taki otoriteler arasında yer alan İlkiyâ; sağlam kişiliği, ciddiyeti, akıcı üslubu, üstün münazara yeteneği ve gür sesiyle ulema arasında “Şemsü'l-İslâm” lakabıyla anıldı. Amelen Şafîî itikaden Eşarî olup; Râfızıyye, İmâmiyye, Mu'tezile gibi mezheplerin görüşlerini şiddetle eleştirmiştir. Hasan Sabbah'ın İlkiyâ lakaplı oğlu ile karıştırılarak bir iftira sonucu Batınîlikle suçlanıp hapsedilmiş; aralarında Halife ve İbn Akîl'in bulunduğu ulemanın tasavvuru ile ölümden kurtulmuştur. Fıkha dair; *Ta'lik fî usûli'l-fikh, Mesâ'ilü'l-fikh* ve *el-Mezheb* adlı kitapları bulunmaktadır²¹⁷.

Ebu'l-Muîn en-Nesefî (438/508-1047/1115),²¹⁸ Maveraünnehir Nesef'te doğmuştur. Meşhur din alimlerinin yetiştiği bir aileye mensuptur. Dedesi Mekhûl en-Nesefî de büyük Hanefî fikhî alimidir. Bu devirde özellikle Maveraünnehir bölgesi Hanefî mezhebinin yaygın olduğu bir coğrafyaydı. Necmeddin Ömer en-Nesefî, Alaeddin es-Semerkandî, Ahmed el-Pezdevî, Ebü'l-Hasan el-Belhî gibi önemli isimlere hocalık

²¹³ Bilal Aybakan, “Selçuklular Döneminde Fıkhın Gelişimi: Şâfiî Mezhebi Çerçevesinde”, *Selçuklularda Bilim ve Düşünce I, İslâmî İlimler, II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu*, Selçuklu Belediyesi Yayınları, Konya 2011, s. 236-237.

²¹⁴ Gazzâlî'nin, *el-Mustasfâ min ilmi'l-usul* adlı fikhî usulüne dair eserin Türkçe tercümesi için bkz. Yusuf Apaydın, *İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi, II cilt*, Rey Yayıncılık, İstanbul 1994.

²¹⁵ Subkî, VI, s. 226.

²¹⁶ Aybakan, s. 227.

²¹⁷ İbnü'l-Esîr, X, s. 291; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, s. 287-288; Brockelmann, *GAL*, I, s. 489; G. Makdisi, “al-Kiya al-Harrasi”, *EL*, V, s. 234; Abdülkerim Ünal, “Kiyâ el-Herrâsî”, *DİA*, XXVI, İstanbul 2002, s. 126.

²¹⁸ A. J. Wensinck, “Nesefî”, *İA*, IX, s. 199.

yapmıştır. İtikadî mezhep olarak Maturidîliği benimsemiştir²¹⁹. *Menâhicü'l-e'imme* Fıkıh ve usulüne dair eseridir²²⁰.

Necmeddin Ömer Neseî (461/1068-537/1142), devrin önde gelen Hanefî fıkıh alimlerindenidir. Kuvvetli hafızası ve keskin zekası nedeniyle “Müftü’s-sekaleyn” ve “hâfız” olarak anılmıştır²²¹. Eserlerine bakacak olursak;

-el-Manzûmetü'n-Neseîyye; Hanefîler arasında meşhur olan muhtasar bir fıkıh metni olup Ebû Hanîfe ve talebeleri Muhammed b. Hasan, Ebû Yûsuf, Züfer b. Hüzeyl ile İmam Şâfiî ve Mâlik'in görüşlerini içermektedir. Fıkıha dair ilk manzum eser olduğu söylenen bu çalışma muhtevasının özlü oluşu, tertibi ve dilinin sadeliği dolayısıyla medreselerde ders kitabı olarak uzun süre okutulmuştur.

-*Tilbetü't-talebe (Talibetü't-talebe) fi'l-istulâhâti'l-fikhiyye*; Öğrencilere yardımcı olmak üzere kaleme alınmış bir fıkıh terimleri sözlüğüdür. Çok sayıda yazma nüshası bulunan eserin birçok baskısı yapılmıştır

-*Tuhfetü'l-mülûk*; Hanefî fıkıhına göre yazılmış muhtasar bir ilmihal kitabıdır.

Fıkıha dair manzum bir eser olan -*Çaydü'l-evâbid* de müellife aittir.²²²

Ebu Muhammed es-Sadru's Şehîd (483/536-1090/1141), babası Burhanuddin el-Kebîr'den fıkıh okumuş; zamanla aklî ve naklî ilimlerde derinleşmiştir. Henüz babası hayattayken Horasan'ın tanınmış alimleri arasına girmiştir. Daha sonra şöhreti Maverâünnehir'de de yayılmıştır. *Şerhu Edebi'l-kâdî, Umdetu'l-fetâvâ, Usûlu'l-fikh ve el-Camiu's-sağîr*, eserleri arasında zikredilebilir²²³.

Alâeddin Semerkandî (ö.539/1144), Hanefî fakîhidir. Hanefî alimi Pezdevî (ö.1100) ile Maturidî kelamcısı Ebu'l-Muin Neseî (ö.1114)'nin öğrencisi olduğu bilinmektedir²²⁴. Telif ve tedris ile meşgul olmuştur. Hakim Hanefî usul geleneği yanında Maturidî usul

²¹⁹ Ebu'l-Muin en-Neseî, *Tebîrâtü'l-Edille*, tahkik Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 2003.

²²⁰ Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, s. 43-44; Yusuf Şevki Yavuz, “Neseî,Ebu'l-Muin”, *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, 568-570.

²²¹ Hüdaverdi Adam, *Necmü'd-din Ömer en-Neseî ve Akidesi*, Değişim Yayınları, İstanbul 1998; Ayşe Hümeýra Arslantürk, “Neseî, Necmeddin”, *DİA*, XXXII, s. 571-573.

²²² Brockelmann, *Supp.I*, s. 762; B. A. Rosenfeld- Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mathematicians, Astronomers and Other Scholars of Islamic Civilization and Their Works (7th-19th c.)*, İstanbul 2003, s. 174.

²²³ Brockelmann, *GAL*, I, s. 462; Özel, s. 45-46.

²²⁴ Wilferd Madelung, “Alâ' al-Din Samarqandî”, *EI*, I, 782-783.

geleneği denilecek yeni bir usul anlayışının oluşmasını sağlayan Semerkant'lı fakihlerden biridir. Eserleri;

-*Tuhfetü'l-fukahâ*, Hanefî literatüründe metodu, sistematîği ve anlaşılır olması ile önemli fıkıh kitabıdır²²⁵.

-*Mîzânü'l-usûl fi netâ'ici'l-ukûl*; el-Maturidî'nin görüşleri olmak üzere Semerkant Hanefî-Maturidî kolunun fikhî yaklaşımlarını yansıtan en önemli eserdir.

Ebu'l- Kasım ez- Zemaşerî (467-538-1075/1144), Türk asıllı olup, Harizm köylerinden Zemaşer'de doğmuş, Horasan ve İsfahan'da uzun süre bulunmuş; daha sonra Bağdat'ta dersler vermiştir. Amelde Hanefî, itikadda Mutezili olan Zemaşerî, en son Ürgenç'e yerleşmiş ve orada vefat etmiştir. *Esâsu'l-belâğa*, *el- Mufasssal*, *Mukaddimetu'l-edeb*, *Makâmât* adlı eserleri vardır²²⁶.

Kirmanî (457-543-1065/1149), meşhur hanefî fikhî alimlerindedir. Merv'de ikâmet etmiş ve Horasan bölgesinde Hanefî ulemanın imamı olarak bulunmuştur. Eserleri de Horasan ve Irak coğrafyasına yayılmıştır. Sem'ânî, Kerderî ve Semerkandî gibi pek çok alimi yetiştirmiştir. Özellikle iki eseri önemlidir. *Et-Tecrîdu'r-Ruknî*: Fıkha dair eseridir, daha sonra kendisi el-Îdâh adıyla bu eseri şerhetmiştir. *Cevâhiru'l-fetâvâ*: Her biri altı baktan oluşan kitaplardan meydana gelmiş olup; her bir babta kendisinden önceki hanefî alimlerinin fetvaları yer almaktadır²²⁷.

Abdülkerim Sem'ânî, (506/562-1113/1166), büyük bir tarihçi ve hadiste imam, hafız gibi sıfatlarla anılmasına rağmen aynı zamanda Şafiî fakihî olarak meşhur olmuştur. Üstün ilmi birikimi akranları ve hocalarını bile kendisinden rivayete yönlendirmiştir. Ömrünün son 10 yılını Merv Nizamiye medresesinde talebe okutarak, eser telif ederek ve vaaz vererek geçirmiştir. Eserlerinin çoğu Moğollar'ın Merv'i işgali sırasında kaybolmuş, çok az bir kısmı günümüze ulaşmıştır²²⁸.

²²⁵ Murteza Bedir, *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004; Hacı Mehmet Günay, "Semerkandî, Alâeddin", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 470-471.

²²⁶ Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, c. III, Doğan Güneş Yayınları, İstanbul 1971, s. 49; Brockellman, s. 345; Nuri Yüce, "Zemaşerî", *İA*, s. 509-514.

²²⁷ Brockelmann, *Suppl.*, I, 641, 657; *GAL*, I, 463-464; Özel, s. 50-51; M. Kâmil Yaşaroğlu, "Kirmânî", *DİA*, XXVI, İstanbul 2002, s. 65.

²²⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, s. 224; R. Sellheim, "al-Sam'ani", *EI*, VIII, 1024-1025; Mehmed Efendioğlu, "Sem'ânî", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 464-465.

Bahsedilen ilim adamları dışında; Velvâlicî(ö.1146), Serahsî(ö.1149), el-Burhânu'l-Belhî(ö.1153), Keşşî(ö. 1155) gibi alimlerinde fıkha dair eserleri bulunmaktadır²²⁹.

2.4. Kelâm

Selçuklu coğrafyasındaki mezhep ve inanç farklılıkları, devrin alimlerini de etkilemiş ve zihinleri daha çok inançla ilgili olan kelâmî problemlerle dolmuştu. Antik Yunan felsefesine ait eserlerin tercümelerle düşünce hayatına girmesi, Kur'ân nassları ve hadislerin bazılarının te'vil ve yorumundan kaynaklanan fikir ayrılıkları; Sünni, gayrisünni, itikadî ve amelî ekollerin anlaşmazlığa düştüğü temel kelâmî sorunlardı²³⁰. Sencer devrinde kelâm ilmi yüksek bir düzeye ulaşmış; medresede okutulup, eserler telif edilmesi yanı sıra halk dahi kelâmî münakaşalara katılır olmuştur²³¹. Kelâm alimleri, temel problemlerini çözmeye akla dayanmışlar; yani akli, naklin önüne geçirmişlerdir. İki kaynağın çatışması durumunda ise naklin, akla uygun biçimde tevil edilmesi gerektiğini savunmuşlardır.

Kelamcıların kullandıkları en önemli metotlardan biri ‘‘El-istidlâl bi’ş-şâhid ale’l-ğâib’’ yöntemidir. Yani, ‘‘Bilgisine sahip olduğumuz müşahade alemine dayanarak, hakkında bilgi sahibi olmadığımız ğayb aleminde bilgi elde etmemizi sağlayan ilimdir’’²³². Bu devirde kelâm ilmine dair en önemli özelliklerden birisi de felsefe ile karşılaşmasıdır. Filozoflarla; Şehristânî, Gazzalî gibi kelâmîcilerin karşılıklı reddiyeler yazmaları sonucunda, Tehâfüt, Tehâfüt’ül-tehafüt gibi gelenekler oluşmuştur. Devrin önde gelen kelâm alimlerine bakacak olursak;

Gazzalî (ö. 505/1111), gençliğinden itibaren kelâm ilmiyle uğraşmıştır. Bu konuda en fazla, hocası ve aynı zamanda Nişabur Nizamiye Medresesi başmüderrisi olan Cüveynî’den faydalanmıştır. Eş’ârî (ö.941) ve Bakıllanî (ö.1012)’nin eserlerini okumuş ve Ehli Sünnet’in tasvip etmediği Mutezile, Cebriyye, Müşebbihe gibi mezheplerin görüşlerini de öğrenmiştir²³³. Gazzalî’nin kelâm ilmini tarifi, yazdığı eserlere göre farklılık arzeder. Munkiz’de kelâmın amacını, ‘‘Ehl-i sünnet akidesini korumak ve bu

²²⁹ Brockelmann, s. 462-463; Özel, s. 49-52.

²³⁰ Topaloğlu, s. 171; Selim Özarslan, ‘‘Selçuklularda Kelâm İlmi ve Kelâm Âlimleri’’, *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler*, c. II, Selçuk Araştırmaları Merkezi Yayını, Konya 2011, s. 137.

²³¹ M. Said Yazıcıoğlu, *Kelâm Ders Notları*, Ankara 1988, s. 152.

²³² Cemalettin Erdemci, ‘‘Eş’ârî Kelâmının Yaygınlaşmasında Selçukluların Rolü’’, *Selçuklularda Bilim ve Düşünce*, II, s. 250.

²³³ İbrahim Agah Çubukçu, *Gazzalî ve Şühbecilik*, (Doçentlik Tezi), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1964, s. 62-63.

akideyi karıştırmak isteyen sapıklık ehline karşı koymak’’ diye göstermektedir. El-iktisad’da ise kelâmı, ‘‘Allah’ın varlığına, sıfatlarına, fiillerine ve peygamberlerin doğruluğuna delil getiren ilim’’ olarak sunmaktadır. Gazzalî’ye göre bu ilmin delilleri, Kur’ân, Hadis, aklî ve mantikî delillerdir ve Kelâm’ın daha ziyade akâid kısmına önem vermiştir.

Kelâmın herkes için faydalı olmayacağı inancındadır. *El-Mustasfa* adlı eserinde, ‘‘Kelâm ilmi dini ilimler arasında rütbe itibarıyla en yüksek olandır’’, demektedir. Özellikle *İlcâm ul-Avam*’da, kültürsüz kimselerin kelâmla uğraşmamalarını tavsiye eder. Mutezile’yi, Cebriye’yi, Müşebbihe’yi ve Muattıla’yı kötölemiş ve Ehl-i Sünnet’in yolunu övmüştür. Kendisi genel olarak Eş’arî’nin izinde yürümekle beraber bazı küçük meselelerde ondan ayrılmıştır²³⁴.

Kelâm ilmine dair çeşitli eserler yazmıştır. Bunlar; *İlcâm ul-Avam An İlm ül-Kelâm, el-İktisad fi’l İtikad, er-Risale el-Kudsiyye*²³⁵, *Kavaid el-Akaid*²³⁶, *el-Muntahal fi’l-Cedel* olarak sıralanabilir.

Ebu’l-Muîn en-Neseî (438/1047-508/1115), Maturidî kelâm ekolüne mensuptur. İslâm inanç esaslarına aykırı görüşlere sahip gruplarla fikri mücadele içinde olmuştur. Alâeddin es-Semerkindî, Neseî’yi fıkıhta Hanefiyye’ye; kelâm ilminde ise Ehl-i Sünnet’e büyük katkılarda bulunmuş bir alim olarak tanıtır²³⁷. Neseî, Ebu Hanife’ye ait fikirlerin, Mâturidî tarafından geliştirilip sistemleştirildiği görüşündedir²³⁸. Kelâmda takip ettiği metot felsefî kelâm metodu değil, kendisine has olan semantik metot²³⁹dur. Bu metotta kendisine öncülük eden İmam Maturidî’dir. Semantik metot, daha sonraki kelâmcılar tarafından devam ettirilmeyip Neseî ile son bulmuşsa da, Maturidî’ye’nin sistemleşmesine ve köklü bir Sünni kelâm okulu haline gelmesine büyük katkıda

²³⁴ Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Felsefesi Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1957, s. 325; Çubukçu, s. 63.

²³⁵ Sonradan ‘‘Kavaid el-Akâid’’ içine dahil edilmiş olsa da aslında müstakil bir eserdir.

²³⁶ İhyâ-u Ulûmi’ d-din’e dahil olan bir kitaptır.

²³⁷ Yusuf Şevki Yavuz, ‘‘Neseî’’ DİA, XXXII, İstanbul 2006, s. 568-570; a.mlf, ‘‘Akâidü’n-Neseî’’, DİA, II, s. 218.

²³⁸ Ahmet Ak, ‘‘Büyük Selçuklular Döneminde Mâturidî Temsilciler’’, *Selçuklular da Bilim ve Düşünce*, II, Konya 2011, s. 304-305.

²³⁹ Semantik, kelime anlamı olarak mana ilmi, anlam bilimi demektir. İlmi bir disiplin olarak ise, ‘‘Kelimeler ve önermelerle onların ifade ettiği anlam arasındaki ilişkiyi inceleyen bilim dalıdır.’’ İzutsu; ‘‘Bir dilin, anahtar terimleri üzerindeki tahlilî çalışmadır. Bu çalışma, yalnız konuşma aleti olarak değil, bundan daha önemli olmak üzere kendilerini kuşatan dünya hakkındaki düşüncelerinin de aleti olarak o dili kullanan milletin, dünya hakkındaki düşüncelerini kavramak amacıyla yapılır’’ olarak tanımlanmaktadır. Objektif ve sağlam kriterlere dayanan bir metottur. Kur’ân’ın kendi metodudur ve onun doğru anlaşılmasını sağlar. Bkz. Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Savaş Yayınları, Ankara 1975, s. 7,18; Toshihiko İzutsu, *God and Man in the Koran (Kur’ân’da Allah ve İnsan)*, çev. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 2011, s. 17.

bulunmuştur²⁴⁰. Kendisinden sonra gelen pek çok alim, eserlerinde İmam Maturidî ve Neseffî'nin görüşlerini birlikte vermişlerdir. Bu yüzden Ebu'l-Muîn Neseffî, Maturidîliğin ikinci imamı olarak kabul edilmektedir.

Kelâma dair ‘‘En açık ve üstün bilgiler duyu yoluyla elde edilenlerdir. Özellikle aklî verilere ve açık manalı ayetlerin beyanlarına aykırı bilgiler içeren haberler nazarı itibare alınmaz. İlham, bilgi vasıtalarından değildir. Allah'ın varlığı ve birliği, tabiatın oluşumu ve işleyişi incelenip değerlendirilmek suretiyle üretilen akli istidlâlle bilinir’’ gibi görüşleri vardır. Bu ilme dair en önemli eseri, *Tabsiretü'l-Edille fi İlmi'l-Kelâm* olup bilgi teorisi, alemin yaratılması, Allah'ın varlığı ve sıfatları konularını ele alır. Hanefî kültür çevrelerinde uzun süre nesilden nesile ve icazetle okunmuştur. Diğer eserleri ise; *Bahru'l-Kelâm fi İlmi'l-Kelâm, et-Temhid li Kavaidi't-Tevhid, el-Umdetu fi Usuli'd-Din, İzahu'l-Mehacce li Kevni'l-Akli Hücce ve Menahicu'l-Eimme'* dir²⁴¹.

Ömer en-Neseffî (461/1068-537/1142), İslâmî ilimlerin hemen hemen hepsinde eserleri olan Neseffî'nin kelâma ait olan eseri, *Akâi'dü'n-Neseffîyye*²⁴² 'dir. Yüzyıllar boyu şerhleriyle birlikte medreselerde okutulan bu eser, kelâm ilminin tüm konularına özlü bir şekilde değinerek; özellikle Maturidîliğin kolay ve sistematik bir şekilde anlaşılıp yayılmasını sağlamıştır.²⁴³ Eser üzerine pek çok şerh ve haşîye yazılmıştır.

Abdülkerim eş-Şehristânî (469/548-1076/1153), devrin önde gelen alimlerindendir. Selmân b. Nâsır en-Nişâbü'rî'den Eş'âri kelâmı ve felsefe dersleri almıştır. Uzun süre Nişabur ve Bağdat'ta bulunmuş, hocalık yapmıştır. Havaric, Murcie, Cebriyye ve Kaderiyye hareketlerini, Kur'ân'ın zikrettiği münafıkların itirazlarının bir devamı olarak saymakta ve bütün bu hareketleri bid'at telakki etmekte; ehl-i sünnet kaidelerine uymaktadır²⁴⁴. *Nihâyat el-ikdâm fi ilm ül-kelam* adlı eseri, kelâm ilminde esas kabul edilen 20 bölümden oluşur²⁴⁵. Müellif burada, mezheplerle ilgili anlaşılmayan hususları açıklamaya çalışmıştır. Eş'âri akidesini esas almakla birlikte yer yer onu da eleştirmiş; zikredilen 20 esasa göre mukayese yapmış; bazen kelâmî görüşleri de aşır felsefi

²⁴⁰ Fahreddin er-Razî, *Mufasssal*; çev. Hüseyin Atay, *Kelâma Giriş*, Ankara İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1978, Önsöz kısmı, s. 2; Mustafa Sait Yazıcıoğlu, ‘‘Maturidî Kelam Ekolünün İki Büyük Siması: Ebu Mansur Maturidî ve Ebu'l-Muîn en-Neseffî’’, *AÜİFD*, XXVII, Ankara 1985, s. 295.

²⁴¹ Ebu'l-Muîn Neseffî, *Tabsiretü'l-Edille fi Usuli'd-Din*; Edisyon Kritik; Hüseyin Atay, c. I, Ankara 1993, s. 10-14.

²⁴² Kitabın ilk tercümesi William Cureton tarafından, *En-Neseffî's Pillar of the Creed of the Sunnites*, London 1843, adıyla yapılmış olup daha sonra pek çok doğu ve batı diline çevrilmiştir.

²⁴³ Şerafeddin Gölçük, *Kelâm Tarihi*, Esra Yay., Konya 1992, s. 133; Özdemir, s. 141-142.

²⁴⁴ Muhammed Tancı, ‘‘Şehristânî’’, *İA*, XI, s. 394.

²⁴⁵ İbn Hallikan, I, s. 610-614; Subkî, IV, s. 78.

değerlendirmeler yaparak, İbn Sina'yı eleştirmiştir. 1120'den sonra Horasan'a dönen Şehristanî, Sencer'in yakın arkadaşı ve sırdaşı olmuştur.

Alâuddin es-Semerkindî el-Üsmendî (ö.551/1157), Maturidî alimlerden birisi olup, İmam Maturidî'nin görüşleri doğrultusunda kelâm ilminin özü anlamına gelen *Lübâbü'l-Kelâm* adlı bir eser yazmıştır²⁴⁶. Eserinin sonunda kelâma dair daha geniş bir çalışma yapmayı düşündüğünü belirtmekte, ancak onun böyle bir eseri yazıp yazmadığı bilinmemektedir. Kelâmcıların değişik bilgi tanımlarını nakledip kendi görüşlerini belirtirken Mu'tezile'nin bilgiyi inanç diye tanımlamasını, bazı kelâmcıların ise mârifetle açıklamalarını doğru bulmayan Üsmendî, kaynaklarda Eş'arî'ye nisbet edilen "sahibini âlim kılan mâna" şeklindeki tanımı tercih eder.²⁴⁷

Muhammed el- Beyhakî (ö. 565/1170), diğer bir adı da İbn Funduk'tur. Alimler arasında, iyi bir ailede yetişmiş ve eğitim görmüştür. Pek çok alanda eseri olup kelâma dair de *el-İfâde fî İsbâti'l-Haşr ve'l-İ'ade* adlı eseri yazmıştır.

Ali b. Osman el-Ûşî (ö. 568/1173) de Hanefi ve Maturidî'ye kelâmcısı olarak meşhurdur. *Bed'ül-Emâlî* adlı eserinde Maturidî akaidini 66 beyitte özetlemiştir²⁴⁸. Bu eser Maturidî akaidine dair yazılan ilk manzum eserdir.

2.5. Tasavvuf

Tasavvuf; kelime anlamı incelendiğinde; Âbid ve Zâhidler'e, tevazu sembolü olarak görülen yün elbise (sûf) giymeleri nedeniyle sufi denilmiş ve onların bu hayat tarzını ifade için de, sûf kelimesinden "tasavvefe" (yün giydi) fiilinin türetilmesiyle, tasavvuf kelimesinin oluştuğu ileri sürülmüştür. Bu tanım anlam ve dilbilgisi açısından genel kabul görmüştür. Tasavvuf, ibadetlerin ve dini hükümlerin zahirî hükümleri yanında batınî ve derunî hükümlerini gündeme taşımıştır²⁴⁹.

Tasavuf, Abdülkerim el- Kuşeyrî'nin tanımına göre; "*Zamanla ortaya çıkan bid'atlara karşı Ehl-i sünnet seçkinlerinin her an Allah'la birlikte olma ve gafletten sakınma gayretlerine VIII. yüzyıldan itibaren verilen isimdir*"²⁵⁰. Ebu Nasr es-Serrâc'a göre ise;

²⁴⁶ M. Sait Özervarlı, *Alâeddin el-Usmendî ve Lübâbü'l-Kelâm Adlı Eseri*, İSAM Yayınları, İstanbul 2006, s. 23; Ak, "Büyük Selçuklular Döneminde Mâturidî Temsilciler"s. 308.

²⁴⁷ Özervarlı, Üsmendî, *DİA*, c. XLII, İstanbul 2012, s. 389- 390.

²⁴⁸ Kaşeli Ali Rıza, *Fıkh-ı Ekber ve Akâid Emâlî Tercümesi*, Enes Sarmaşık Yayınevi, İstanbul 1997, s. 3.

²⁴⁹ Reşat Öngören, "Tasavvuf", *DİA*, II, s. 120.

²⁵⁰ Abdülkerim el-Kuşeyrî, *Er-Risâle fî'n-Nahvi'l-Mu evve*, c. II, s. 550.

“Kalbin bulanıklıktan arındırılması, şer’i meselelerde Resulullah’a uymak, mülkiyet yokluğu ve sıfatlara kölelikten kurtulup yaratıcı ile yetinmektir”²⁵¹.

Tasavvuf yolunu benimseyenlere Ehl-i tasavvuf, Mutasavvıf ya da Sufî denilmiştir. Selçuklularla birlikte, özellikle Melikşah ve Sencer devirlerinde Medreselerde ders veren fakihlerin aynı zamanda sufî hayatla iç içe olmaları, medrese ve tekkelerin yakınlaşması, sultanların himayesi, toplumun tasavvufa artan meylî ve toplumsal birlikteliği sağlaması gibi nedenlerle artık Tasavvuf meşru hale gelmiş ve sosyal hayatın içine girmiştir²⁵². İnşa edilen tekke, zaviye, hankah ve tekke gibi tasavvufî kurumların yaygınlaşmasıyla, Sünnî dünyada tasavvuf kendisini gösterebilmiş ve pek çok tarikat bu süreçte kurulmuştur.

Özellikle XI. Yüzyılda tasavvufun kitap ve sünnet temelli hale getirilmesi ve belli başlı esaslarının konulması için ard arda yapılan çalışmalar, sağlam temeller üzerine kurulmasını ve yerleşmesini sağlamıştır²⁵³.

XII. Yüzyılda, tasavvuf eğitiminin verildiği tekkelerde öğretim; nazarî ve amelî olarak iki yolla yapılıyordu. Nazarî olan daha çok mürşitlerin müritlere yaptığı nasihat ve uyarı şeklinde iken; Amelî eğitim; riyazet, itikâf, nafilî oruç, namaz, kırk gün süreli halvet ile semâ ve zikirten ibaretti.²⁵⁴ Devrin mutasavvıflarına bakacak olursak;

Gazzalî (ö. 505/1111), tasavvufa dair oluşan tereddüt ve çekinceleri ortadan kaldırarak bu harekete meşruiyet kazandıran; gelişmesi ve yaygınlaşmasını sağlayan alim olarak tanınır. Nişabur Nizamiye Medresesi’nde ders verdiği sırada vezir Fahrülmülk tarafından burada açılan hankâhta Tasavvufî eğitimle meşgul olmuştur²⁵⁵. Yazdığı *el-Münkız mine’d-dalâl* adlı eserinde, kelâm, felsefe ve Ta’lîmiyye yoluyla gerçeğe ulaşmaya çalıştığını ama amacına ulaşamadığını; daha sonra tasavvufa yönelerek aradığı gerçeği burada bulduğunu belirtir. Tasavvufa yöneldikten ve suffiyane bir hayat yaşamaya başladıktan sonra on yıldan fazla süre kalp tasfiyesi ile meşgul

²⁵¹ Ebu Nasr es-Serrâc, *el-Lümâ fi’t-Tasavvuf*, çev. Hasan Kamil Yılmaz- İrfan Gündüz, İslâm Tasavvufu, Erkam Yay., İstanbul 1989, s. 33-34.

²⁵² Kadir Özköse, “Selçuklular Döneminde Tasavvuf İlminin Gelişim Seyri ve Tasavvufî Çevrelerin Etkinlik Sahası”, *Selçuklularda Bilim ve Düşünce*, I, s. 340.

²⁵³ Süleyman Uludağ, “Siyasi, Kültürel ve Dini Bakımdan Hucvîrî’nin Yaşadığı Çağ”, *Hakikat Bilgisi (Keşfü’l-mahcûb)*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1996, s. 14-16.

²⁵⁴ Hasan Kamil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006, s. 142; Seyfullah Kara, *Din Hayat Sanat Açısından Tekke ve Zaviyeler*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2013, s. 107.

²⁵⁵ Kara, *Selçukluların Dini Serüveni Türkiye’nin Dini Yapısının Tarihsel Arka Planı*, Şema Yayınevi, İstanbul 2006, s. 201.

olduğunu söyler²⁵⁶. Tasavvufî fikirlerin ve hayatın İslâm'a uygun olduğunu gösterme çabasına girmiş, yaptığı yorumlar ile şeriatı tasavvufa yaklaştırmıştır. Nitekim *İhyâ-u ulûmi'd-din* adlı eseri ile tasavvufî düşüncüyü zihinlere yerleştirmiştir. Tasavvuf, Gazzâlî'den sonra ehl-i sünnet muhitinde gelişip güçlenmiş ve İslâmî ilimler arasında zikredilmiştir²⁵⁷. Zahirî ve şer'î ilimleri iyi bildiği için müfrit tasavvufî görüşleri de eleştirmiş, bu durum kendisini eleştiren alimlerin itirazlarını etkisiz hale getirmiştir. Zahirle bâtını; şeriatla hakikati bağdaştıran bir alim olarak kabul edilmiştir. Ona göre; ‘‘İnsanı Allah'a götüren yol, Vücut-ı Mutlak'a yakın bir yerde durur, insan ondan ileri gidemez’’. Gazzâlî bu noktaya ‘‘Kurb’’ der. Bu, bir müslüman için aşılması gereken sınırdır.²⁵⁸

İhyâ-u ulûmi'd-din eseri dışında; *Mişkâtü'l-envâr*, *Mükâşefetü'l-kuşûb*, *el-Maksadü'l-esnâ*, *Ravzatü't-tâlibîn*, *er-Risâletü'l-ledünniyye*, *ed-Dürretü'l-fâhire*, *Mîzânü'l-amel*, *Me'âricü'l-kuşûb*, *Minhâcü'l-âbidîn*, *Mirâcü's-sâlikîn*, *Minhâcü'l-âbidîn*, *Kimyâ-yı Saâdet* ve *el-Münkız mine'd-dalâl* gibi eserleri hep tasavvuf ağırlıklıdır.²⁵⁹

Ahmed el-Gazzâlî (ö. 520/1126), İmam Gazzâlî'nin kardeşi ve devrin önde gelen vâiz ve mutasavvıflarındandır. İmam Gazzâlî'ye vekâleten Bağdat Nizamiye Medresesi'nde müderrislik yapmış fakat daha sonra tasavvufa olan ilgisi daha ağır basınca inziva ve halvet yolunu seçmiştir²⁶⁰. Tasavvufta İmam Gazzâlî ilim, marifet, şer'î hükümler ve ahlakî kaideleri ön planda tutarken; Ahmed el-Gazzâlî, aşk ve vecde önem vermiş²⁶¹ ve *Sevânihu'l-uşşâk* adlı Farsça eseri yazarak²⁶² bu yolda çığır açmıştır. Sonradan büyük mutasavvıflar arasında zikredilecek olan Senâî, Attâr, Aynülkudat Hemedanî üzerinde

²⁵⁶ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-din*, çev. Ahmet Serdaroğlu, c. I, s. 515; İbnü'l-Esîr, c. X, s. 212; Hayrani Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1986, s. 90-91; Süleyman Uludağ, ‘‘Gazzâlî’’, *DİA*, XIII, İstanbul 1996, s. 515-518.

²⁵⁷ Cavit Sunar, *Ana Hatlarıyla İslâm Tasavvufu Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1978, s. 52; Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 20, 218; Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphelilik*, s. 81.

²⁵⁸ Altıntaş, s. 91-92; Serdaroğlu, s. 553.

²⁵⁹ Çubukçu, s. 81; Süleyman Uludağ, ‘‘Gazzâlî’’, s. 517.

²⁶⁰ Çubukçu, *Türk- İslâm Düşünürleri*, TTK Yay., Ankara 1989, s.40; Uludağ, ‘‘Ahmed el-Gazzâlî’’, *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 70.

²⁶¹ Bu görüşlerinden dolayı İbnü'l-Cevzî ve Yusuf el-Hemedanî'nin sert eleştirilerine maruz kalmıştır. İbnü'l-Cevzî; ‘‘Hikmet ve nükteleri bulunmakla beraber sözlerinin çoğunun uydurma hadisler ve hikayeler, çarpık sözler olduğunu, uyanıkken Hz. Peygamber'i gördüğünü ve müşküllerini hallettiğini söylediğini’’ belirtirken; İbnü'l-Esîr ise İbnü'l-Cevzî'ye karşı Ahmed el-Gazzâlî'yi savunmaktadır. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el- Muntazam fî tarihi'l-mülûk ve'ümem*, c. IX, s. 260.

²⁶² H. Ritter, ‘‘al-Ghazâlî’’, *EI*, II, s. 1041; Brockelmann, *GAL*, I, s. 546.

büyük tesir bırakmıştır. Alemde olan her şeyi aşkla açıklayan Ahmed el-Gazzâlî, ilahi güzelliklerin “gözle görülür güzeller” şeklinde tecelli ettiğine inanır.²⁶³

Sevânihu'l-uşşâk dışında; Lübâbü'l-İhyâ adıyla Gazzâlî'nin İhya'sını özetlemiş, Bevâriku'l-ilmâğ'ı semânın haram olduğunu iddia edenlere karşı reddiye olarak yazmıştır. Diğer eserleri ise *et-Tecrîd fî tercemeti't-tevhîd*, *ez-Zahîre fî ilmi'l-basîre*, *Sırru'l-esrâr ve teşkilü'l-envâr*, *Havâssü't-tevhîd* dir.²⁶⁴

Aynülkudât Hemedanî (ö.525/1131), Hemedan'da kadılık ve müderrislik yapmıştır. Önce kelâmıla ilgilenmiş; daha sonra zihnindeki fikrî ve itikadî buhranları çözemeyince, dört yıl boyunca Gazzâlî'nin eserlerini okumuştur. En son, gerçeklere giden yolun kendisine kapandığını düşündüğünde; Ahmed el-Gazzâlî'nin Hemedan'a gelmesi, kendisi için büyük bir dönüm noktası olmuş; fikri ve ruhi problemlerini çözmüştür. Arapça eserlerde İmam Gazzâlî'yi, Farsça eserlerde Ahmed el-Gazzâlî'yi örnek almıştır²⁶⁵. Tasavvuf yoluna girince fikirlerini pervasızca ortaya koyması, zındıklıkla suçlanmasına neden olmuştur. Fakat üstün hitabet yeteneği sayesinde de çok sayıda mürit edinmiştir. Genç yaşta kazandığı şöhret, müridi Azîzüddîn Müstevfî'nin siyasi rakibi olan Sencer'in veziri Dergezîni'yi korkutmuştur. Rakibini korkutmayı düşünen Dergezîni, Aynülkudat'ı eleştiren fakihlerden, eserleri içinde zındıklığa kanıt olabilecek ibareleri ortaya koymalarını ve katline fetva vermelerini istedi. Bir süre Bağdat'ta hapsedilen Aynülkudat, 7 Mayıs 1131'de öldürüldü.

Hemedan'da zindanda yazdığı *Şekva'l-garîb* adlı eser, kendisine zındık diyenlere karşı reddiye olup, eserinden alınan satırların esas metinden çıkarılıp yorumlandığını söylemekte ve suçlamaların hepsini tek tek açıklamalarla reddetmektedir. Ayrıca Arapça ve Farsça pek çok eseri bulunmaktadır. Bunlar; *Zübdetü'l-haka'ik fî keşfi'd-deka'ik* (tasavvufî düşünceleri benimseyenleri dalaletten ve felsefeden uzak tutmak

²⁶³ Sencer'in çocukluğu sırasında babası Melikşah ile Ahmed el- Gazzâlî'yle ilgili olan diyalogu dikkate değerdir. Oğlu Sencer'in Şeyh Ahmed el- Gazzâlî tarafından yanağından öpülmüş olduğu haberini alan Melikşah, Sencer'e bunun doğru olup olmadığını sormuş, doğru olduğu cevabını alınca da, “Yeryüzünün yarısına sahip oldun; eğer seni diğer yanağından da öpmüş olsaydı dünyanın tamamına sahip olacaktın” dediği ve bu sayede Ahmed el- Gazzâlî'ye olan saygısını da gözler önüne serdiği rivayet edilir. Bkz. Kazvinî, s. 415.

²⁶⁴ İbn Hallikan, I, s. 97; Subkî, VI, s. 61; İbnü'l- Cevzî, IX, s. 263; Uludağ, “Ahmed el-Gazzâlî”, s. 70.

²⁶⁵ J. Cooper, Encyclopedia of Arabic Literature, Vol. I, London 1998, s. 115; Uludağ- Nurettin Bayburtlugil, “Aynülkudât el-Hemedânî”, DİA, IV, İstanbul 1991, s. 280-282.

amacıyla yazılmıştır), *Temhîdat* (Ahmed el-Gazzâlî'nin Sevânih'ünü esas almıştır), *Mektûbât* (felsefe, kelâm ve tasavvufu ilgili 127 mektup) adlı eserleri vardır²⁶⁶.

Ebu'n Necib Sühreverdî (1097-1168), İsfahan'da ilk tahsilini yaptıktan sonra Bağdat Nizamiye medresesinde dersler almıştır. Bağdat'ta bir tekkede şeyh olan amcası Kadı Vecîhüddin Ömer, kendisine sufî hırkası giydirdikten sonra Sühreverdî medreseden ayrılarak Ahmed el-Gazzâlî'nin yanına gitmiştir²⁶⁷.

Sühreverdî, Bağdat'ta devrin önemli sufîlerinden icazetler aldı. Daha sonra mürid ve talebelerini alarak irşad faaliyetlerini sürdürdü ve devrin önde gelen sufîlerinden biri oldu. Sencer'in vefatı (1157) sonrası, bir süre Dımaşk'a Nureddin Zengi'nin yanına gitmiş, daha sonra geri dönerek Bağdat'ta 1162 yılında vefat etmiştir. Yanında yetişen yeğeni Ebu Hafs Sühreverdî, Sühreverdîye tarikatını; kendisinden sonra makamına gelen başhalifesi Kutbiddîn-i Ebherî ise Ebherîye tarikatını kurmuştur. Bu iki tarikat yanında, Zahidiyye, Halvetiyye ve Safeviyye tarikat silsilelerinin de başında yer almaktadır²⁶⁸. Pek çok eser yazmıştır. Fakat *Âdâbü'l-mürîdîn*²⁶⁹ en önemli eseri olup günümüze ulaşmıştır.²⁷⁰ Sufîlerin el kitabı niteliğindedir. Eserde, müridlerin tasavvuf yolunda uyması gereken kurallardan bahsedilir²⁷¹.

Yusuf el-Hemedânî (1048/1140), Bağdat Nizamiye Medresesi'nde Ebu İshak Şirazî'den ders görmüş; daha sonra ilim tahsili için İsfahan, Buhara ve Semerkant'a gitmiştir²⁷². Fıkıh ve kelâm tartışmalarından sıkılınca tasavvufa yönelmiştir. Tasavvuf eğitimini tamamlayınca Merv'de bir tekke açıp irşad faaliyetine başlamıştır. "*Horasan Kâbesi*" denilen bu tekkeye, devrin önemli alimleri ve sufîler devam etmiştir. Bir süre Bağdat Nizamiyesinde vaazlar vermiş; hayatının son yıllarını ise Merv ve Herat'ta geçirmiştir. Ahmed el-Gazzâlî'nin, Hallac-ı Mansur'u övmesi üzerine; "*Eğer Hallâc marifeti hakkıyla bilseydi 'enelhak' yerine 'ene't-türâb' derdi*" dediği bilinir²⁷³. Sultan

²⁶⁶ Subkî, V, s. 129-130; Brockelmann, *GAL*, I, s. 490; J. K. Teubner, "Ayn al Kudât al-Hamadânî", *EI Suppl.*, s. 105.

²⁶⁷ Ethem Cebecioğlu, "Abdülkahir Ebu'n-Necib Sühreverdî", *Sahabeden Günümüze Allah Dostları*, Şule Yay., İstanbul 1995, c. VII, s. 66-68; Reşat Öngören, "Sühreverdî, Ebu'n-Necib", *DİA*, XXXVIII, İstanbul 2010, s. 35-36.

²⁶⁸ Mehmet Rihtım, "Selçuklular Devrinde Azerbaycan Bölgesindeki Tarikatların İlmî Münasebetleri ve Âlim Sufiler", *Selçuklularda Bilim ve Düşünce* I, s. 390.

²⁶⁹ Eserin Türkçe tercümesi için bkz. Sühreverdî, *Âdâbü'l-Mürîdîn*, (Yol Ahlakı), çev. Süleyman Gökbulut, Büyüyen Ay Yay., İstanbul 2014.

²⁷⁰ Mustafa Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, İz Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 142-144.

²⁷¹ F. Sobieroj, "al-Suhrawardî, Abu'l-Nadjib Abd al-Kahir", *EI*, IX, s. 778.

²⁷² H. Algar, "Abû Ya'qub Yusuf b. Hamadânî", *EI*, I, s. 395-396, London 1983.

²⁷³ Necdet Tosun, "Yûsuf el-Hemedânî", *DİA*, IVL, s. 12-13.

Sencer'in, Yusuf el-Hemedânî'nin Merv'deki tekkesine 50 bin dinar göndermesi; diğer alimler gibi onun da devlet tarafından desteklendiğini göstermesi açısından dikkate değerdir²⁷⁴. Eserleri; *Rütbetü'l-hayât*²⁷⁵ (Sufî gözüyle hayatı yorumlar, Farsça'dır), *Risâle*, (Bu isimle üç eseri olup; biri Kâinata ve sufî adabına dair açıklamalar içerir, tercümesi "Hayat Nedir" adlı eser içindedir), *Safâvetü't-tevhîd li taşfiyeti'l-mürîd* (Tasavvuf ehli olmanın yollarını açıklar), son olarak ahlâkını ve sözlerini içeren *Makamât-ı Yusuf-i Hemedânî* adlı risale de, "Hayat Nedir" adlı eser içerisinde tercüme edilmiştir²⁷⁶.

Ayrıca Muhammed et-Tikritî (ö. 527/1132), Ebu Abdullah ez- Zâhid (ö. 530/1135), Câmiyye tarikatının kurucusu Ahmed-i Nâmeki el-Câmî (1049-1141), Kadiriyye tarikatının kurucusu Abdülkâdir-i Geylânî (1077-1165), Yeseviyye tarikatının kurucusu ve Yusuf el- Hemedânî'nin müridi olan Ahmed Yesevî (1093-1166) devrin önde gelen mutasavvıflarındandır.

2.6. Dil ve Edebiyat

Selçuklu coğrafyasında Arapça, Türkçe ve Farsça'nın farklı sahalarda olmak üzere; yaygın olarak kullanılan diller olduğu bilinmektedir.

Arapça, Kur'ân dili olması yanında İslâmiyet hakkında yazılan neredeyse her şey bu dildeydi. İslâm'ın iyi öğrenilmesi ve öğretilmesi için bu dili iyi bilmek gerekiyordu. Nitekim medreselerde ve hankâhlarda eğitim Arapça veriliyor; eserlerin pek çoğu bu dilde yazılıyordu.²⁷⁷ Sikke, kitabe, vakfiye ve hatta menşurların dili de büyük oranda Arapça idi.²⁷⁸ İran ve Maverâünnehir coğrafyasında Arapça'nın etkinliği daha çok ilim, hukuk ve eğitim alanında olmasına karşılık; Arapların yoğun olarak yaşadığı Irak ve Suriye coğrafyasında ise Arapça eski önemini korumaktaydı.²⁷⁹ Daha önce ilimle

²⁷⁴ Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 92.

²⁷⁵ Eserin Türkçe tercümesi için bkz. Necdet Tosun, *Hayat Nedir*, İnsan Yayınları, İstanbul 2008.

²⁷⁶ Mehmet Kanar, "Seyyid Yûsuf-i Hemedânî'nin Tasavvufa İlişkin Bir Risalesi", *Şarkiyat Mecmuası*, İstanbul 2007, sa. 10, s. 23-24.

²⁷⁷ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken Yay., İstanbul 1980, s. 82; Köprülü, "Gazneliler Devri Türk Şiiri", *Dârul-Funûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, c. VII, sa. 2, İstanbul 1929, s. 81-82.

Her ne kadar medreselerde Arapça'nın yoğun olarak bulunduğunu belirtmiş olsak da bu dönemde Arap dilinin yarı sembolik bir dile dönüştüğü söylenebilir. Yani, özellikle alimlerin, oluşturdukları bu dilde yazdıkları eserler, Arapça bilen kesim tarafından dahi zor anlaşılmaktaydı. Bu eserlerin, halka yönelik olan şerh veya özetleri genelde Türkçe ve Farsça olurdu.

²⁷⁸ Köprülü, s. 233.

²⁷⁹ Yakup Civelek, "Selçuklu Döneminde Arap Dili ve Öğretimi", I. Uluslararası Selçuklu Kültürü ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, I, Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yay., Konya 2011, s.

meşgul olmak isteyenler ana dillerine ilave olarak Arapça ve Latince öğrenmek zorundaydı. Fakat bu dönemde artık temel eserler Arapça olup Latince ve diğer dillerde (Grekçe, Süryanice, Sanskritçe vb.) olanlar ise zaten Arapça'ya çevrilmişlerdi. Latince ölü bir dil olmasına rağmen Arapça İslâm dünyasının büyük kısmında hakim dil konumuna gelmişti.²⁸⁰

Aklî ve naklî ilimleri öğrenebilmek için Arapça'nın dil bilgisi kurallarını, anlatım şekil ve tekniklerini de bilmek gerekiyordu. Dil'e dair sarf (kelime bilgisi), nahiv (cümle bilgisi), belagat, lügat ve Meanî (edebi yönü) kitapları olurdu. Arapça'nın öğretimine dair Nahiv alanında yazılan ve Sarf'a dair de bazı konular içeren Zemahşerî (ö.1143)'nin *el-Mufasssal* adlı eseri devrin medreselerinde ders kitabı olarak okutulmaktaydı. Bu esere bizzat Zemahşerî kendisi şerh yazmıştır.²⁸¹ Ragıb el-İsfahanî (ö.1108)'nin *el-Müfredat*'ı, ve Zemahşerî (ö.1143)'nin *el-Fâik fî Garibi'l-Hadis*'i dini kavramları açıklayan lügatlardır. Ayrıca ez-Zemahşerî'nin *Esâsu'l-Belaga* adlı Arapça lügatı vardır.²⁸² Ebu Mansur el-Cevalikî (ö. 539/1144), kitaplarından birisini Arapça'ya alınmış yabancı kelimeler ve Arapçalaşmış kelimelere hasretmiştir. Eserin adı *Kitab el-Mu'arreb*'dir Ömer en-Nesefî de, hacimli bir Arapça- Farsça sözlük olan *es-Sahîfa el-Azrâ*'yı yazmıştır.²⁸³ Edebi dil olarak Arapça da kullanılmaktaydı. Sultanlar ve diğer yöneticiler için pek çok Arapça şiir yazılmıştır. Maveraünnehir ve Horasan'da Sâmâniler devrinden itibaren var olan Arap edebiyatı, Selçuklular devrinde de manzum ve mensur şeklinde varlığını devam ettirmiştir.²⁸⁴

Farsça, Büveyhîlerin Gazneliler üzerindeki baskısı sonucu sadece Horasan'ın küçük bir bölgesinde kullanılır olmuştu. Selçukluların Farsçayı resmi dil haline getirmeleriyle Horasan bölgesinden çıkarılmış; İran, Azerbaycan, Suriye ve hatta Anadolu'ya kadar yayılmıştır. Selçuklularda Farsça'nın daha çok edebiyat alanında ve resmi yazışmalarda kayda değer bir yeri vardır. Özellikle vezir Amîdü'l-mülk ve Nizâmü'l-mülk dönemlerinden itibaren resmi yazışmalar ve bürokraside Farsça hakimdir.²⁸⁵ Edebi dil

²⁸⁰ Sayılı, "Ortaçağ İslâm Dünyasındaki İlmi Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri", *DTCF Felsefe Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, c. I, Ankara 1963, s. 47.

²⁸¹ Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, c. II, s. 1179.

²⁸² M. Sadi Çöğenli- Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Atatürk Üni. Fen-Ede. Fakültesi Yay., Erzurum 1994, s. 76.

²⁸³ Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, çev. Abdurrahman Aliy, c. I, Ankara 2007, s. 40.

²⁸⁴ Bu şiirlerin bir kısmı için bkz. İbnü'-Adim, *Buğyetü't-Taleb fî Tarih-i Haleb*, yay. A. Sevim, TTK Yay., Ankara 1976, s. 15, 114, 234.

²⁸⁵ Devletşâh, *Tezkiretü's-su'arâ*, nşr. Muhammed Ramazânî, Tahran 1987, s. 26.

olarak ise; Samanî ve Gaznelilerin, Selçuklular üzerindeki kültürel etkileri düşünüldüğünde Farsça, Arapça'ya oranla daha fazla etkili olmuştur. Mesela XII. yüzyılda yazılan *Makâmât-ı Hamidî* adlı eserin yazarı Kadı Ebu Hamîdu'd-dîn-i Belhî, eserini okuyucunun ilgisine göre Farsça olarak yazdığını kaydetmektedir.²⁸⁶ Ayrıca yazdığı *Makâmât* isimli bu eser "Seci'li Nesir" (düz yazıda uyaklı anlatım) ile yazılmış ilk Farsça eserdir. Sadece Farsça değil Arapça olarak da pek çok beyit ve darb-ı mesel içermektedir. Devrin alimlerinden *Risâle-i Senceriyye* müellifi Ömer b. Sehlân es-Sâvî (ö.1145) de Sultan Sencer'in isteği üzerine yazdığı eserini "*Devlet erkânı ve hâssa kıtaları komutanlarının anlayabilmesi için Farsça kaleme aldığını*" kaydetmektedir.²⁸⁷ Gazzâlî, *Nasîhatu'l-mulûk* adlı eserini; Hubeyş et-Tiflisî de *Kifâyet et-tıbb* adlı eserini Farsça yazarak Sencer'e ithaf etmişlerdir.²⁸⁸ Yine devrin alimlerinden Belagat ve nesirde üstad olarak kabul edilen Nizamî Aruzî'nin, Farsça yazdığı *Çehar Makale*, mensur eserler arasında büyük öneme sahiptir. İlk kısmında inşa ve kitabet yanında; kendi şiirleri ve Firdevsî, Muizzî, Ömer Hayyam gibi şairlere ait malumat vermiştir.²⁸⁹ Ayrıca Gazneliler'den miras alınan İran dili ve edebiyatı, bu devirde gelişimini sürdürmüş "Sebk-i Türkistânî" (Türkistan üslubu) yerine "Sebk-i Selçûkî" (Selçuklu üslubu) denilen yeni bir edebi tarz ortaya çıkmıştır.²⁹⁰

Türkçe ise idareci zümre, ordu ve halkın konuşma dili olarak kullanılmaktaydı.²⁹¹ Nitekim Sencer devrinde; Togan Bey, Türk menşeli olması ve Türkçe bilmesi sebebiyle sultanın hoşuna gitmiş ve vezir yapılmıştır.²⁹² Arapça büyük oranda medrese sınırları ve ilmi eserler kapsamında kalmış ve Farsça da zamanla edebi faaliyetlerdeki yoğunluğu nedeniyle günlük dil olmaktan uzaklaşmıştır. Türkçe ise halk dili olma vasfını korumuş ve bir müddet sonra özellikle kalabalık halk kitleleri ve "ilimlere dair" pratik olarak, gündelik hayata yönelik yazılan eserler Türkçe kaleme alınmıştır. Edebiyat alanında da savaşlar, kahramanlıklara dair yazılan manzum eserlerin genellikle Türkçe olduğu görülmektedir.

²⁸⁶ Özgüdenli, "Selçuklu Çağında Dil ve Edebiyat", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Ed. Refik Duran, Grafiker Yay., Ankara 2012, s. 633.

²⁸⁷ Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar II- Risâle-i Senceriyye", *Doğu Dilleri*, c. I, sa. 3, Ankara 1969, s. 23-24.

²⁸⁸ C. A. Storey, *Persian Literature: A Bio-bibliographical Survey*, c. II, sa. 2, London 1971, s. 213-214.

²⁸⁹ Ali Nihat Tarhan, *İran Edebiyatı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993, s. 85.

²⁹⁰ Mehmet Vanlıoğlu- Mehmet Atalay, *Edebiyat Lugati*, Erzurum 1994, s. 262; Özgüdenli, "Selçuklular, I. Büyük Selçuklular B. Sosyoekonomik Hayat", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 374.

²⁹¹ Merçil, "Selçuklular ve Türkçe", *Belleten*, c. LXVII, sa. 248, s. 111.

²⁹² Merçil, s. 115.

2.7. Şiir

Selçuklular devrinde yazılan şiirlerin büyük kısmının Farsça olduğu görülür. Özellikle şiirlerde maddî hisler, dış dünyaya yönelik gözlemler yerine dini ve tasavvufî muhteva artarak yoğunluk kazanmış; hikmet ve ahlak konuları yaygınlaşmıştır.²⁹³ Bu durum ilmi hayatın pek çok yönünde görülen Sünniliği güçlendirme çabalarının edebi hayat ve şiirde de bir tezahürü olarak görülebilir.

İran mitolojisi daha önceki şiirlerde yer almasına rağmen Selçuklu devri şairleri, daha dini ve övgü içerikli şiirler kaleme almışlardır. Özellikle övgü içerikli medhiyeler özel bir yer tutmuştur. Hatta şairlerin pek çoğu “Saray Şairi” tabiri ile anılmakta ve sanatlı, gösterişli, medhiye konulu, maddi hayata ve şahit olduğu vakalara dair şiirler kaleme almaktaydılar.²⁹⁴ Sultanlar veya devlet adamlarına takdim edilen ya da toplulukta okunan bu şiirler, hakkında yazıldığı kişinin özelliklerine, düşüncelerine veya duymaktan memnun kalacağı şeylere ait bilgiler içeriyordu.²⁹⁵ Aruzî, *Çehâr Makale*’de şairlerin vasıflarına dair: “Şair sohbet meclisinde güzel konuşmalı, eğlence meclisinde de güzel yüzlü olmalıdır. Padişah hizmetinde hiçbir şey bediye söylemekten daha iyi değildir. Zira bediye söylemekle padişah neşelenir ve meclisler canlanır ve şair de amacına ulaşırdı” demektedir.²⁹⁶

Sultanlar için şairlerin varlığının önemli, hatta zorunlu olduğu dahi söylenebilir. Nitekim Nizamî Aruzî, *Çehâr Makale* adlı eserinde: “Sultanın adının bekasını sağlayacak, divanlara ve kitaplara yerleştirecek iyi bir şaire mutlak ihtiyaç vardır, ölüm gelince sultanın ordusundan ve hazinesinden eser kalmaz. Adı ise şairlerin şiirleri ile ebedileşir”²⁹⁷ diyerek bu durumu izâh etmekte fakat aynı zamanda Sultanlar nasıl şiirlerle tanınıp isimleri bakî kalıyorsa, şairlerin de hükümdarın ihsanları ile meşhur olduğunu; “Medhedilen kişi, şairin iyi şiiriyle tanındığı gibi, şair de padişahın büyük bağışıyla bilinir, bu iki mana da bir arada bulunur” diye açıklamıştır.²⁹⁸ Şairlerin tüm bu övgüleri iddia edildiği üzere mübalağalı olmaktan öte, ‘Övdükleri kişilerin

²⁹³ Adnan Karaismailoğlu, “Selçuklu Devleti’nin Edebî Faaliyetlerdeki Etkinliği”, *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler*, c. I, Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yay., Konya 2011, s. 452-453.

²⁹⁴ Karaismailoğlu, “Selçuklu Sarayında Şiir ve Şair”, *V. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu, Bildiriler*, Selçuklu Araştırma Merkezi Yay., Konya 1996, s. 133.

²⁹⁵ Karaismailoğlu, “Selçuklu Devleti’nin Edebî Faaliyetlerdeki Etkinliği”, s. 453.

²⁹⁶ Nizamî-i Aruzî, *Çehâr Makale*, s. 65-66.

²⁹⁷ Nizamî-i Aruzî, *Çehâr Makale*, s. 62.

²⁹⁸ *Çehâr Makale*, s. 84.

büyükliğini zarif bir şekilde ifade edebilme becerisi karşılığında gördükleri saygı şeklinde açıklanabilir.²⁹⁹

Sultan Sencer'in de şiirden hoşlandığı ve edebî bir zevke sahip olduğu yazdığı şiirlerden ve himaye ettiği şairlerden anlaşılmaktadır. Devletşah'ın belirttiği üzere 1156 yılında Oğuz esaretinden kurtulduğu zaman çok ihtiyarlamıştı ve vefatına yakın şu mısraları söylemişti:

Cihan zapt eden kılıcın ve kaleler fetheden gürzün darbesiyle

Cisim nasıl tenin hükmü altına girdiyse;

Dünya da bana musahhar oldu.

Ben bir elimi uzatarak ne çok kaleler fethettim,

Ayağımı bir kez kaldırarak ne düşman safları bozdum.

Fakat ölüm hücum ettiğinde bunların hiçbiri fayda vermedi.

Hakiki bekâ Tanrı'nın bekâsı, hakiki saltanat Tanrı'nın saltanatıdır...³⁰⁰

Devrin şairlerine bakılacak olunursa;

Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülmelik Mu'izzî (ö. 1124), Horasan'ın en önemli şairlerindendir. Melikşah vefat ettikten sonra genç yaşta emir olarak Sencer'in hizmetine girmiştir. Fakat şair olarak dikkat çekmesi, Ramazan hilalinin görülmesi ardından söylediği bir şiir ile olmuştur.³⁰¹ Hatta Melikşah'ın "Melikü's-Şuara" (Şairlerin Hükümdarı)sı olmuş ve onun Muizzü'd-dünya ve'd-dîn lakabından dolayı "Mu'izzî" nisbesi ile anılmıştır.³⁰² Kaside, gazel, kıt'a ve rubaî yazmıştır. Saray şairi olarak bilinen Muizzî'nin şiirleri daha çok sultana ve devlet ileri gelenlerine dair "dini himaye etme, adaleti sağlama, devlet düzenini koruma" gibi konularda övgüler içerir. Şiirlerinde fikrî ya da felsefî bir derinlik olmayıp daha çok medhiye tarzındadır.

²⁹⁹ M.G.S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, c. II, İz Yay., İstanbul 1993, s. 326.

³⁰⁰ Devletşah, *Tezkiretü's- Şuâra*, s. 112-113.

³⁰¹ "Ey ay, sen padişahın soyuna benziyorsun, yahut işveler eden o güzelin kaşlarına.

Güya sen altından yapılmış bir nalsın, sanki feleğin kulağında küpesin" Bkz. *Tezkiretü's- Şuâra*, s. 101; Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (Doktora Tezi)*, s. 247.

³⁰² Gillies Tetley, *The Ghaznevid and Saljuq Turks: Poetry as Source for Iranian History*, London 2009, s. 110-120.

Özellikle Farsça ve Türkçe şiirler yazan şairler tarafından en önde gelen kaside şairleri arasında zikredilmiştir.³⁰³ Muizzî'nin Sultan Sencer'e dair;

“Adnan cevherinin övüncü Muhammed olduğu gibi, Selçuk için hünerde soyun övüncü sensin- Senin mızrağın ve senin Türklerinin hançeriyle Kayrahan müşriksiz ve Rum Hristiyanız- Şiirler senin gücünü görünce sana Ali derler. Sünnîler adaletini görünce sana Ömer derler”, “Yücelikte Ayyûk yıldızı gibi, adalette Ömer Faruk gibisin ve Selçuklu cevherinden en temiz cevhersin” gibi medhiye şeklinde pek çok mısrası bulunmaktadır.³⁰⁴

Ömer Hayyam (ö. 1131), tam adı Ebu'l-Feth Ömer b. İbrahim olup Selçuklu devri İran edebiyatının en meşhur simasıdır. Şair yönüyle çok fazla tanınmaması, Rubâî yazması ile ilgilidir. Rubâîler, şairin başkasına açmayı düşünmediği duygu ve düşüncelerini yansıttığı, rahatlama vesilesi olarak gördüğü şiir kalıbıdır. Rubâî hemen hemen her dönemde geri planda kalmasına rağmen, Ömer Hayyam İran şiirinde rubâîyi kendi adıyla özdeşleştiren tek şair olmuş ve zamanla şiirlerinin kıymeti daha da artmıştır. Bağdat yanında Horasan'ın ilim merkezleri Nişabur, Belh ve Merv'de bulunmuştur. Rubâîler'i hemen hemen tüm dillere tercüme edilmiştir. Dil bakımından muntazam ve pürüzsüzdür. Kelimeleri gayet itina ile seçen Hayyam, şiirlerinde az sözle çok anlam içermekte (îcâz) ve derin felsefî konuları yalın bir dille ifade etmektedir. Kâinatın muamması karşısında kalan tefekkür halindeki bir ruhu yansıttığı için, aynı boşluk içinde olan büyük kitlelere hitap etmiştir. Ölüm korkusu ile dünyevî zevkler arasında çarpınan bir ruhu yansıtır. Kendisine isnat edilen Rubâîlerin sayısı çok fazladır. Fakat üslubunu yansıtan rubailerin sayısı 100 civarındadır. Ayrıca Arapça şiirleri de bulunmaktadır.³⁰⁵

Mevlânâ Am'ak el- Buharî (ö. 1148-49), Maverâünnehir'de Karahanlı sarayında “Emîrî'ş-şuara” olarak anılmıştır. Sultan Sencer devrinde yaşamış ve sultan kendisine büyük saygı duymuştur. Nitekim Sencer, kızı Mah-ı Mülk vefat ettiğinde, Buharî'den mersiye yazdırmak üzere yanına gelmesini talep etmiştir. O sırada ihtiyar ve mecalsiz

³⁰³ Çehâr Makale, s. 45; Karaismailoğlu, s. 454; Tarhan, s. 69-70; E. Berthels, “Muizzî”, *İA*, c. IX, s. 560.

³⁰⁴ Şiirlerin tamamı için bkz. Mu'izzî, *Külliyât-i Divân*, s. 273, 277, 461.

³⁰⁵ Tarhan, s. 68-69; V. Minorsky, “Ömer Hayyam”, *İA*, IX, s. 472- 480; Hicabi Kırlangıç, “Ömer Hayyâm (Fars Edebiyatında)”, c. XXXIV, İstanbul 2007, s. 68- 70.

halde olan Buhârî, kendisi davete icabet edemese de mersiye yazıp oğlu Hamidî ile Sultan Sencer'e göndermiştir:

Güllerin, bostanların sahasından çıkıp açıldığı bir zamanda,

Bu açılmış gül topraklar içinde kaybolup gitti.

Ağaç dallarının bulutlardan nemlendiği bir zamanda,

O taze bostanın nergisi susuz kaldı...³⁰⁶

Yaşlılığı sebebiyle uzun bir mersiye yazamayan Amâk-ı Buhârî, sultandan af dilemiştir. Genellikle kasidedi olarak ve edebi sanatlardaki mahareti ile tanınır. Hz. Yusuf (a.s.)'un kıssasını nazma çevirdiği söyleniyorsa da bu eserden günümüze bir şey ulaşmamıştır.³⁰⁷

Ebu'l-Mecid Mevdud b. Adem Senâî (ö. 1131), devrin mutasavvıf şairlerindedir. Gençliğinde Gazne sarayına intisap etmiş ve Horasan'ın pek çok şehrinde bulunmuştur. Bir müddet sonra sultanları methetmekten vazgeçip tasavvuf yoluna girmiş; Yusuf Hemedanî'nin yanına gitmiştir. Kasideleri, gazalleri ve rubaileri vardır. Pek çok dilde şiiri vardır. 1131 yılında yazdığı *Hadikatü'l-hakika* adlı mesnevisi meşhurdur. Lafızdan ziyade manaya yönelmiştir. Hatta İran coğrafyasının ilk mutasavvıf şairi olarak da nitelendirilmektedir. Hadikat dışında *Tariku't-tahkik*, *Seyrü'l-ibad ile'l-maad* veya *Künûzurrumuz* adlı mesnevileri vardır. 30 bin beyitlik divanı olduğu söyleniyorsa da günümüze ulaşan kısmı 12 bin beyittir.³⁰⁸

Nizamî Aruzî (ö. 1157), Muizzî'nin talebelerinden olup, şiir ilminde mahareti vardı ve Fahreddin Gurganî'ye ait olup XI. Yüzyılda yazılmış ilk hikayeler arasında zikredilen *Veys ü Râmîn (Sasanîler'de Şapur dönemine ait destansı hikaye)* isimli hikayeyi nazmetmiştir.³⁰⁹

Abdülvâsi Cebelî (ö. 1160), Gazneli ve Selçuklu coğrafyasında bulunmuş; Herat'ta uzun müddet kalmıştır. Özellikle anlaşılması güç olan ağır bir üslupla yazdığı şiirleri ile

³⁰⁶ Orjinal metin için bkz. Am'ak-ı Buhârî, *Dîvân*, nşr. Sa'îd-i Nefîsî, Tahran, s. 14-15.

³⁰⁷ Devletşah, *Tezkiretü's-Şuâra*; çev. Necati Lugal, *Şair Tezkireleri*, Pinhan Yay., İstanbul 2011, s. 110; Tahsin Yazıcı, "Am'ak-ı Buhârî", *DLA*, c. II, İstanbul 1989, s. 555.

³⁰⁸ Ali Nihat Tarhan, *İran Edebiyatı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993, s. 60-61.

³⁰⁹ Devletşah, *Tezkiretü's-Şuâra*, s. 104- 105.

tanınır. Sencer, Behramşah'ın üzerine ordu gönderince; ona pek çok medhiye ve kaside yazmıştır.³¹⁰

Ebû Bekr Ömer ibn Mahmûd Hamîdüddîn-i el-Belhî (ö. 559/1163-1164), Belh'te kadı olması yanında devrin önde gelen şairleri arasındadır. Farsça olarak yazdığı şiirleri kafiyeli ve anlaması güçtür. Enverî, Belh hakkında yazılan bir hicviyenin kendisine addedilmesi sonucunda, Hamîdüddîn-i Belhî'nin yanına sığınmıştır.

Enverî, Evhadüddîn Muhammed b. İshak el- Ebîverdî (ö.1184), Sultan Sencer'in hizmetindeki şairlerdendir. İyi bir öğrenim gördüğü ve pek çok ilim dalına dair geniş bilgisi olduğu yazdığı şiirlerden anlaşılmaktadır. Rivayete göre, Muizzî'yi gördükten sonra medhiye yazmaya başlamıştır: Bir gün Meşhed civarında medresenin kapısında otururken, o sırada bu şehirde konaklamakta olan Sencer'in mensuplarından ihtişamlı birinin maiyetiyle at üzerinde geçtiğini görür. Kim olduğunu sorunca saray şairi olan Muizzî olduğunu söylerler. Enverî, bir çok ilimde ehil olmasına rağmen kendi haliyle şairinkini karşılaştırır ve Muizzî gibi olabilmek için Sultan'a medhiye yazmaya karar verir. En büyük kaside üstadı ve dil inceliklerini benzersiz kullanan bir şair olmasına rağmen; Muizzî'den etkilenecek hayatını kazanmak için hükümdar ve ileri gelenlere medhiyeler yazmıştır.³¹¹

Gönül deniz, el maden olsa

Sultanın gönlü ve eli olur ancak,

beyiti ile başlayan kasideyi Sencer'e sunarak, Selçuklu sarayına mensup olmuştur.³¹² Kendisine aylık bağlanmış ve ölünceye kadar Sencer'in hizmetinde kalmıştır. Felsefe ile yakından ilgilenmesine rağmen şiirlerinde fikrî ve ruhî yaklaşımlar çok azdır. Kasideye dair özel bir üslup oluşturan Enverî, ilimle de meşgul olduğu için kasidelerinde ilmi meselelere de değinmiş ve bu nedenle anlaşılması güç olan şiirler yazmıştır. Şiirlerinde "soru-cevap" tarzını ilk kullanan şairdir. Kasideleri dışında kıt'aları ile de meşhurdur.³¹³

Özellikle 1147 yılında yaşadığı hadise ilginçtir ve Atsız'a ait olan Hezâresb kalesi kuşatıldığında Sencer'in yanında bulunan Enverî' şu rubaiyi yazar:

³¹⁰ Devletşah, *Tezkiretü's- Şuâra*, s. 127; Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 320-324.

³¹¹ Kisâi, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 106; Avfî, *Lübâbü' elbâb*, s. 334- 336; A. Ateş, "Enverî", *İA*, c. IV, s. 278-279; R. Levy, "Anvarî", *EL*, c. I, s. 524; Abdülkahir Karahan, "Enverî", *DİA*, c. XI, s. 267-268.

³¹² Devletşah, *Tezkiretü's- Şuâra*, s. 135-136.

³¹³ Avfî, *Lübâbü' elbâb*, s. 338- 342; Ateş, "Enverî", s. 279.

Ey Şah! Bütün dünya mülkü senindir.

Talih ve ikbalden yana dünya senin kazancındır.

Bugün bir hamle ile Hezâresb'i al.

*Yarın Hârizm ve yüzbinlerce at senindir.*³¹⁴

Rubaiyi okuyan Sencer bir ok ile kalenin içine atılmasını emreder. Ok, Atsız'a ulaştınca, maiyetinde bulunan ve devrin önemli şairlerinden olan Reşidüddin Vatvat da:

Ey Şah! Senin hasmının yiğit Rüstem olur.

Hezaresb'den bir merkep dahi götüremezsin, beyitiyle cevap vermiştir.

Bu hadise devrin şairlerinin hem siyasi hem sosyal hayat ile ne kadar iç içe ve önemli olduklarını göstermesi açısından dikkate değerdir.

Bahsedilen şairler dışında;

Ebu'l-Abbas Levkerî (ö. 1123)'nin şiir divanı, Farsça kasidesi ve bu kasideye yazdığı şerhi vardır³¹⁵. Edib Sabir (ö.1151), Horasan'da yetişmiş ve Sultan Sencer'e yazdığı gazel ve kasideleri vardır.

Sultanın zikredilen tüm şairlere gösterdiği yakın ilgi ve desteği, toplumsal ihtiyaçların şairlerce dile getirilmesi ve şiirlerde ilmî, dinî, tasavvufî düşüncelerin yoğunluk kazanması sonucunda İslâm coğrafyasında ve halk arasında yayılan şiirler; toplumun yaşayışı üzerinde önemli etkiler bırakmıştır.

³¹⁴ Şiirin orjinal metni için bkz. *Divân-ı Enverî*, nşr. M. Takî Müderris-i Rezevî, c. I, Tahran h. 1372, s. 20.

³¹⁵ Tetimme, s. 127.

BÖLÜM 3: AKLÎ İLİMLER VE YAPILAN ÇALIŞMALAR

3.1. Matematik

Matematik; şekil, sayı ve çoklukların yapılarını, özelliklerini ve aralarındaki ilişkileri akıl yoluyla inceleyen bilim olarak tanımlanır. Fizik, kimya, astronomi gibi akli ilim dallarının temelinde yer alır. VIII. Yüzyıldan itibaren Bağdat'ta İslâm matematikçileri ve çalışmalarının ön plana çıktığını görmekteyiz. Grek bilginlerinin yeterli çözüm getiremedikleri matematik sorunlarına yeni çözümler getirmişler; matematiğe yeni sistem, kavram ve teorem kazandırmışlardır.³¹⁶

Selçuklulara kadar matematiğe dair pek çok meşhur alim ve eser ortaya çıkmış; Selçukluların aldıkları bu miras, Sencer devrinde yoğun eser telifine dönüşmüştür. Nitekim bu dönemde Arapça ve Farsça eserlerin Latince'ye ve diğer bazı dillere yoğun olarak tercümesi yapıldığı için, XII. yüzyıl Batı'da "*Tercüme Yüzyılı*" olarak adlandırılmıştır.³¹⁷

Aritmetik, Cebir, Geometri, Trigonometri ve İstatistik matematiğin temel alt dallarıdır. İstatistik, sosyal hayata dair konularda uygulanmıştır. Selçukluların İran coğrafyasında yaptıkları nüfus sayımları yanında devletin gelir- giderleri ile ilgili bilgiler için sayısal istatistik bilgiler kullanılmıştır.³¹⁸

Trigonometriye ait temel bilgiler Türk-İslâm dünyası matematikçileri tarafından ortaya konulmuş ve geliştirilmiştir. Selçuklu rasathanelerindeki bilimsel çalışmalarda, astronomiye yardımcı olarak trigonometri kullanılmaktaydı. Gezegen, uydu ve yıldızların gökküresindeki koordinatları ve hareketleri trigonometri sayesinde elde ediliyordu. Özellikle Selçuklularla birlikte yoğun olarak hazırlandığını gördüğümüz *Zic* adlı eserlerin hepsinde, trigonometriye dair ilk defa ortaya konan bilgiler yer almaktadır.³¹⁹ Matematiğin cebir dalı ise Selçuklular öncesi İslâm dünyasında bağımsız bir disiplin haline gelmiş ve Selçuklular zamanında daha da geliştirilmiştir.

Devrin matematik alimleri ve çalışmalarına bakılacak olursa;

³¹⁶ Hilmi Ziya Ülken, *Türk Tefekkür Tarihi*, Matbaa-i Ebüzziye, İstanbul 1933, s. 15; Hamit Dilgan, *Büyük Matematikçi Ömer Hayyam*, İstanbul Teknik Üni. Mimarlık Fak. Yay., İstanbul 1957, s. 19.

³¹⁷ Lütfi Göker, *Matematik Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, s. 1-2.

³¹⁸ Göker, s. 131.

³¹⁹ Göker, s. 87-88.

Ebû Hâtim İsfizârî (ö. 1121 öncesi)³²⁰; Ömer Hayyam'la birlikte İsfahan rasathanesinde çalışmış; daha sonra Horasan, Herat ve Belh'te bulunmuştur.³²¹ Matematik ile ilgili günümüze çok az bir kısmı ulaşan eseri *İhtisâr fi usûli Öklidis'dir*. (Sadece Öklid'in elementlerinin özeti olan 14. bölümü günümüze ulaşmıştır) Matematik üzerine değerli bir risale olup çeşitli geometrik çizim ve ölçümleri de içermektedir.³²²

Ömer Hayyam (1048- 1131); Nişabur'lu olup; Melikşah döneminde İsfahan'da, Sencer devrinde ise Merv'de Selçuklu hizmetinde bulunmuştur.³²³ XI. Yüzyıl sonları ile XII. yüzyıl başlarında İslâm dünyasında matematik ilminin en büyüğü ve temsilcisi olarak kabul ediliyordu.³²⁴ Özellikle Cebir'de temel tanım, kavram ve formüllerin bir kısmını ilk kullanan kişidir. Matematikte geniş bir uygulama alanı olan Binom Formülü'nü, formüllerin katsayılarını pratik olarak veren Aritmetik Üçgen'i; açıklamaları ve uygulamaları ile ilk defa Ömer Hayyam ortaya koymuştur. Yani günümüzde Pascal'a atfedilen Aritmetik Üçgen ile Newton'a izafe edilen Binom Formülü, Hayyam'ın buluşlarıdır.³²⁵ Birçok denklemin çözümünü çizim yoluyla (geometrik olarak) açıklamıştır. Yani geometri yardımıyla cebir yapmış ve bu sayede Analitik Geometri'nin de önderi sayılmıştır. Herhangi bir denklemin birden çok kökü olabileceğini ilk kez Hayyam açıklamıştır. Öklides'in paralellik kuramına ilişkin çalışmaları, yüzyıllar sürececek bir etkide bulunmuştur.³²⁶

Hayyam'ın cebir ve geometri üzerine *Risale fi'l Barehin ala Mesailül Cebr ve'l-Mukabele* adlı eseri vardır. Eser; cebirle ilgili temel kavramları, birinci ve ikinci derece denklemleri, kesirli denklemleri ve kübik denklemleri içerir.³²⁷ Özellikle eserin başında, kullanacağı temel bilgileri ve referansları sistemli bir şekilde anlatmasıyla; kendisinden

³²⁰ İbnü'l-Esîr, İsfizârî'nin künyesini Ebû Hatim yerine Ebu'l-Muzaffer olarak göstermektedir. Bkz. İbnü'l-Esîr, X, s. 98. Fakat İbnü'l-Esîr'den önceki müellifler eserlerinde Ebû Hatim olarak belirtmişler, genelde kabul gören de bu müelliflerin İsfizârî'nin yaşadığı devre yakınlığı ve pek çok eserde aynı şekilde geçmesi sebebiyle Ebû Hatim'dir.

³²¹ Mohsen Zaker, "Abû Hâtım al-İsfizârî and His Contribution to Aristotelian Meteorology", *Malaysian Journal of Science and Technology Studies*, Vol VI, 2008, s. 26-27.

³²² Mohammed Abbattouy, İsfizârî: "Abu Hatim al-Muzaffer ibn İsmail al-İsfizârî", *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, Ed. Thomas Hocket et al., Springer- New York 2007, s. 577-578.

³²³ *Mathematicians, Astronomers & Other Scholars of Islamic Civilisation and their Works (7th- 19th c)*, Ed. B. A. Rosenfeld- E. İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul 2008, s. 168.

³²⁴ Ali Dönmez, *Matematiğin Öyküsü ve Serüveni- Türk ve Doğulu Matematikçiler*, Dünya Matematik Tarihi Ansiklopedisi, c. VI, Toplumsal Dönüşüm Yay., İstanbul 2005, s. 228-229.

³²⁵ Ömer Hayyam ile Çinliler'in Binom açılımı ve Pascal üçgenini aynı dönemde kullanmışlardır. Yani iddaa edildiği üzere Pascal'ın buluşu değildir. Pascal yaklaşık 600 yıl sonra 1654 yılında çalışmalarını yayımlamıştır. Pascal üçgeni denme sebebi ise; Blaise Pascal (1623-1662) bu alanda en iyi ve en derin çalışmaları yaparak Avrupa'ya tanıtmıştır. Bkz. Dönmez, s. 223-224; Dilgan, *Yüksek Matematik I*, s. 12.

³²⁶ Islamic Mathematics and Astronomy, "Umar al-Khayyam", I, Vol. 45, Ed. Fuat Sezgin, *Publications of the Institute for the History of Arabic-Islamic Science*, Frankfurt 1998, s. 287-288; Dönmez, s. 229.

³²⁷ Celal Saraç, *Bilim Tarihi*, MEB Yay., İstanbul 1983, s. 58.

önceki ve çağdaşı alimlerden ayrılarak; günümüz araştırma metotlarına çok yakın bir yol izlemiştir.³²⁸ Ayrıca Öklid (Euclid)'in çalışmaları üzerine bir eser daha yazmıştır.³²⁹ Hayyam'ın ölümü üzerine Müslüman-Türk matematiği için gerileme dönemi başlamış; daha sonra bu mirası Harzemşahlar ve Nasuriddin Tusi ile Meraga okulu devralmıştır.

Zeyneddin Ömer b. Sehlan es-Sâvî (ö. 1145 sonrası); Sâvê'de doğmuş, burada bir süre kadılık yapmış daha sonra Nişabur'a yerleşmiştir. Devrin matematikçileri ile birlikte çalışmıştır. Bir gün Öklid'in *Kitab el-usul*'una bakarken bir geometri problemini çözememiş, uykuya yatınca rüyasında Öklid'i görmüş ve problemi ona sormuştur. Öklid'in de "Bu şekle ait problemi çözmek için falan şekle bak" dediği ve Sâvî'nin uyandıktan sonra bu sayede problemi çözdüğü rivayet edilir. 1145 yılı sonrası, vefatı ardından Sâvê'de inşa ettirdiği kütüphane yanmış ve yazdığı kitapların pek çoğu zayi olmuştur. Matematik alanında günümüze ulaşan eseri olmayıp; ulaşanlar mantık ve fiziğe dairdir.³³⁰

Ebû Saîd el-Urmevî, Nizamülmülk'ün oğlu vezir Fahrülmülk'ün çocuklarının hocasıdır. Aynı zamanda iyi bir geometri alimidir. Matematiğe dair *Şerh el-makâlet el-ülâ ve'l-sâniye min Kitabı Uklides* adlı eseri vardır.³³¹

Muhammed el-Ma'mûrî el-Beyhakî, İsfahan rasathanesinde çalışmıştır. Ömer Hayyam'ın kendisini takdir ettiğini; riyaziyyat (matematik bilimleri) ve hiyel konularında Benû Musa derecesinde olduğunu söylediğini kaydeder. Kronikler'in (Mahrutat) incelikleri konusunda meşhur bir eser yazmıştır.³³²

Meymun b. Necip el- Vasıtî, Ebu Abdurrahman el-Hâzinî, *Tahriri Usuli Uklides* müellifi Ebu'l-Kasım el- Nişaburî ve *el-Telhis fi'l-aded el-vefk* adlı eserin müellifi Bhaeddin Harakî (ö.1158) gibi alimlerin de matematiğe dair eserleri ve çalışmaları bulunmaktadır.

³²⁸ Ömer Akın- Melek Desay, *Beş Büyük Cebir Bilgini*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1994, s. 60.

³²⁹ Yavuz Aksoy, *Bilim Tarihi ve Felsefesi*, Yıldız Teknik Üni. Yay., İstanbul 1994, s. 202-203; Akın-Desay, s. 29.

³³⁰ Brockelmann, *GAL*, I, s. 831; Şeşen, "Sultan Sencer'in Muhitinde Yaşayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler", s. 445-446.

³³¹ Beyhakî, *Tetimetü Sıvan el-Hikme*, nşr. Kurd Ali, Dımaşk 1946, s. 136.

³³² Tetimme, s. 164; *Mathematicians, Astronomers & Other Scholars of Islamic Civilisation and their Works*, s. 172.

3.2. Astronomi

Astronomi ilmine dair ilk çalışmalar Antik Yunan ve Hint eserlerinin Arapça'ya tercüme edilmesiyle başlamıştır. İslâm dünyasında astronomi alimleri (gökbilimciler); gözlem aletleriyle gökyüzünü gözlemleyerek elde ettikleri verileri geometrik düzeneklerle anlamlandırmaya çalışmışlardır. Daha sonra bu verilerle “Zîc” adı verilen tablolar oluşturmuşlar; gökyüzü ve astronomiye dair araştırmalar yanında ibadet vakitlerinin belirlenmesi, takvimlerin hazırlanması gibi günlük işler hakkında bilgi edinmişlerdir.³³³ İlk gözlem evleri (rasathaneler) İslâm alimleri tarafından kurularak; yeni gözlem araçları ve teknikleri geliştirilmiştir.

Rasathaneler, güçlü devletler tarafından kurulabilen kurumlardı. Gökyüzünü inceleyerek yeryüzü hakkında bilgi sahibi olmayı ifade ediyordu. Özellikle astronomiye ilgi duyan Selçuklu sultanlarının desteğiyle bazı rasathaneler açılmış, İslâm dünyasının dört bir yanından alimler Selçuklu topraklarına gelerek araştırma ekipleri oluşturulmuştu. Astronomi eğitimi de genellikle bu rasathanelerde olmuş; bunun dışında bazı büyük medreselerde ders olarak da okutulmuştur.

Melikşah devrinde İran coğrafyasında Yezdicerd takvimi kullanıyor ve Julyen takvimine göre 4 yılda 1 gün geriliyordu. İskender takviminde de gün hataları bulunmaktaydı. Gökbilimcilerin en çok istedikleri şey, yıl başının her yıl belirli bir güne gelmesi ve bunun binlerce yıl boyunca değişmemesiydi. Melikşah, Ömer Hayyam'dan kullanılan takvimin düzeltilmesini istedi.³³⁴ Bu sayede İsfahan'da bir rasathane kuruldu. Ömer Hayyam'la birlikte Ebu'l-Hatim İsfizârî, Meymun b. Necib el-Vasîfî, Abdurrahman Hâris ve Muhammed Hazinî birlikte çalıştılar³³⁵. Yezdicerd takvimini düzenlemek yerine mevsimlere tam uyumlu yeni bir takvim (Celâlî Takvimi) buldular.³³⁶ 30 yıl boyunca araştırmaların sürdüğü rasathane, Melikşah'ın ölümüne kadar faaliyet sürdürmüştür.³³⁷ Belli amaçlar doğrultusunda kurulan bu rasathaneler

³³³ Yavuz Unat, *İlk Çağlardan Günümüze Astronomi Tarihi*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2001, s. 86-87.

³³⁴ A. Necati Akgür, “Celâlî Takvimi”, *DİA*, c. VII, İstanbul 1993, s. 257.

³³⁵ Aydın Sayılı, *The Observatory in İslam*, TTK Yay., Ankara 1988, s. 161; Fuat Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, çev. Abdurrahman Aliy, c. II, Türkiye Bilimler Akademisi ve T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 2007, s. 21.

³³⁶ Celâlî Takvimi'nde güneş yılı uzunluğu 365.2424 gün olarak tespit edilmiştir. Modern ölçümlerde ise gerçek uzunluk 365.2422'dir. O halde Celâlî Takvimi ndeki hata payı 1 yılda 0,0002 gün, 5000 yılda 1 gündür. Oysa günümüzde kullanılan Gregoryan takvimi 3330 yılda 1 gün hata vermektedir. Bkz. Ali Bakkal, “Selçuklularda Astronomi”, *Selçuklularda Bilim ve Düşünce*, c. III, s. 30-31; Kafesoğlu, “Selçuklular”, *İA*, X, s. 409.

³³⁷ Unat, *İlk Çağlardan Günümüze Astronomi Tarihi*, s. 100.

istenilen amaca ulaşılnca kaldırılmaktaydı. Fakat astronomi alimleri çalışmalarına devam ediyorlardı.

Sencer devrinde de astronomi en çok ilgi duyulan ilimler arasında yer almıştır. Pek çok astronomi aleti ve rasat yapılarak, ölçümler devam etmiştir. Merv’de bir rasathane kurulmuş ayrıca Bedi el- Usturlâbî önderliğinde Bağdat ve İsfahan’da astronomi çalışmaları yapılmıştır. Devrin astronomi alimleri ve çalışmalarına bakılacak olunursa;

Ebu Hâtim İsfizârî (ö. 1121 öncesi), Ömer Hayyam başkanlığındaki astronomi heyetinde yer almıştır. Burada uzun yıllar süren çalışmaları sonrası Horasan, Herat ve Belh’te bulunmuştur. Meteorolojik olayların açıklanmasına dair *Âsâr-i Ulvî*, Beni Musa tarafından yazılan *Kitâbü’l- Hiyel*’in özeti şeklinde olan *Hulâsa-i Kitabi’l-Hiyel* ve *Risâletü’ş-şebeke* gibi eserleri vardır.³³⁸

Ömer Hayyam (1048-1131), hayatının büyük bir kısmında ilmi araştırmalar ile uğraşmış; bu gaye ile Semerkant, Buhara, Belh, İsfahan ve Nişabur gibi şehirlerde bulunmuştur. İsfahan rasathanesi çalışmalarında, Celali takviminin ve *Zîc-i Melikşâhî* (Astronomi cetveli)’nin hazırlanmasında rasathane idaresini üstlenmiştir. Burada hazırlanan takvim sayesinde yıllık gelirlerin düzenli olarak toplanması ve yılın farklı dönemlerinde yapılması gereken idari işlerin gerçekleştirilmesi çok daha kolay olmuştur. Hayyam daha sonra güneşin görünen boyutu, dünyanın merkezinden istikametler, 1°lik yayın değeri, ekliptiğin eğimi, equant problemi ve enlemde hareket gibi konularda Batlamyus’u eleştirerek yeni öneriler getirmiştir.³³⁹ Eserlerine bakacak olursak; İsfahan’da hazırladığı Celâlî takvimi ve diğer takvimleri içeren *Nevrûzname* yanında yaptığı gözlem sonuçlarının yer aldığı *Zîc-i Melikşâhî* astronomiye dair çalışmalarıdır.³⁴⁰

³³⁸ *Mathematicians, Astronomers & Other Scholars of Islamic Civilisation and their Works (7th- 19th c)*, Ed. B. A. Rosenfeld- E. İhsanoğlu, s. 171; Bakkal, s. 38; Rıza Kurtuluş, “İsfizârî, Ebû Hâtim”, *DİA*, XXIII, s. 518.

³³⁹ George Saliba, “Miladi II. Yüzyıldan Sonra Müslümanların Gezegen Teorileri”, *İslâm Bilim Tarihi*, Ed. Rüşdi Râşid, çev. Habip Türker- Cemile İpar, Litera Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 103-106.

³⁴⁰ Unat, *Astronomi Tarihi*, s. 100; Hüseyin Gazi Topdemir- Unat, *Bilim Tarihi*, Pegem Akademi Yay., Ankara 2008, s. 98-101.

Bedî el- Usturlâbi³⁴¹ (ö.1139) Bağdat ve İsfahan'da bulunmuştur. Yaptığı gözlemler sonucunda 1130 yılında *el- Zîc el- Mahmûdî* adlı eseri yazmıştır. Bu eseri Irak Selçuklu Sultanı Mahmut'a ithaf etmiş; ayrıca astronomik cetvellerle ilgili de *el-Mu'ribiü'l- Mahmûdî* adlı eseri yazmıştır. Pek çok astronomi aleti yaptığı bilinir. Tek bir enlemi ölçmeye yarayan aletleri geliştirerek, bir aletle birkaç enlemi ölçmeyi mümkün kılmıştır.³⁴² Bir grup astronom ile küçük bir gözlemevinde çalışmış olabileceği düşünülmekte ise de buna ilişkin somut bir bilgi bulunmamaktadır.³⁴³

Zahîruddin Muhammed el- Gaznevî, astronomi konusunda *Kifâyet el-talim fi sînâat el-tencim* adlı eseri yazmış; daha sonra Farsça olarak yazdığı *Cihan-Dâniş*'de bu eseri hülâsa etmiştir. Eser; kainat tasavvuru, astronomi ıstılahları, gökteki varlıklar ve yer olmak üzere belli kısımlara ayrılmaktadır.³⁴⁴

Ömer b. Sehlân es- Sâvî (ö. 1145 sonrası), astronomiye dair *el-Risâlet el- senceriyye fi'l-kâinat el-unsuriyye* adlı eseri yazmıştır. En önemli eseri olarak kabul edilir. Dört unsur ve meteorolojiden bahsetmektedir.³⁴⁵ Hibetullah İbn Melkâ (1077- 1152), yıldızların neden gece çıkıp gündüz kayboldukları hakkında *Risâletun fi sebebi zuhuri'l-kevâkibi leylen ve hafâihâ nehâren* adlı eseri yazmıştır. Bu eser, Muhammed Tapar'ın Hibetullah'a bazı sorular sorması üzerine yazılmıştır.

Abdurrahman el- Hâzinî (ö. 1157 sonrası), İran coğrafyasında yaşamış astronomi bilgini, mekanikçi ve astronomik aletler yapan bir şahsiyettir. Muhammed el-Hâzin el-Mervezî'nin Rum asıllı kölesidir. Efendisinin Merv sarayında Hâzin (hazinedar) olması sebebiyle el-Hâzinî nisbesi ile tanınmıştır. Muhammed el- Hâzin'in sağladığı imkanlarla iyi bir eğitim görmüş; Merv'de özellikle sarayın desteği ile çalışmalarını sürdürmüştür. 1115 yılında *ez- Zîcü'l-mu'teberü's-Sencerî es- Sultânî* isimli eseri kendi gözlemlerine dayanarak hazırlamış ve Sencer'e ithaf etmiştir. Bu eserde özellikle Utarid (Merkür)'in hareketleri üzerinde durmuştur. Birunî ve Ömer Hayyam'dan sonra Hâzinî'nin hazırladığı ve eserinde anlattığı bu Zîc kullanılmaya başlanmıştır. Çeşitli şehirlerin

³⁴¹ Usturlap, gök cisimlerinin yüksekliğini ölçmek amacıyla kullanılan bir astronomi aletidir. Bedî el-Usturlâbî de özellikle usturlap hakkındaki geniş bilgisi ve astronomik aletlerin yapımındaki başarısından dolayı, Usturlâbî unvanı ile meşhur olmuştur. Bkz. Ferruh Müftüoğlu, "Bedî el-Usturlâbî", *DİA*, c. V, İstanbul 1992, s. 322

³⁴² Ramazan Şeşen, *Muhtârât min El-mahtûâtî'l- Arabiyyeti'n- Nâdire fi Mekkebâti Türkiyâ*, IRCICA, İstanbul 1997, s. 316; Müftüoğlu, "Bedî el-Usturlâbî", s. 322; Bakkal, s. 32.

³⁴³ Sayılı, *The Observatory in İslam*, s. 176.

³⁴⁴ *Tetimme*, s. 151.

³⁴⁵ *Tetimme*, s. 133.

enlem ve boylamları (Bulunduğu Merv şehri de dahildir), yıldızların konumları ve mükemmel astronomi tablolarının yer aldığı bir Zic'tir.³⁴⁶ Bu eser karşılığında Sencer 100 altın göndermiş fakat Hazinê kabul etmemiştir. *Risâle fi'l-âlât* adlı eseri ise astronomi aletleri ve bu aletlerle mesafe tayinine dair bir risaledir³⁴⁷.

Bahâüddin Harakî (ö. 553/1158), Merv'de dini ilimlerde eğitim aldıktan sonra aklî ve riyazî ilimlere yönelmiştir. Sencer'in etrafındaki alimlerden yararlanmıştır. Talebelerinden birine yazdığı mektupta, astronomiye dair “*Riyâziyâta dört talim denir. Konusu kemiyet (miktar, nicelik)tir. Kemmiyet ise ya muttasıl (kesintisiz) ya da munfasıl (kesintili) olur. Muttasıl olan hareket eder ya da etmez. Hareket ederse astronominin konusuna; hareket etmezse geometrinin konusuna girer. Ruhun kemali varlığı anlamakla olur. Ruhun güzelliğini ise geometri, astronomi, sayılar ve musiki ortaya koyar.*” demiştir.³⁴⁸

Astronomiye dair üç eseri bulunmaktadır: *Munteha'l-idrâk fi tekâsîmî'l-eflâk* adlı eserde; Alem tasavvuru, coğrafya, zaman ve takvim konularını ele alır. *Et- Tabsıra fi'ilmî'l-hey'e*'de kendi zamanına kadar gelmiş olan astronomi ve coğrafya bilgilerini özetlemiştir. Burada özellikle Hazinê ve İbn Heysem'in “Gezegenler ve yıldızların daireler üzerinde değil; iç içe, düzenli ve devamlı dönen küresel yüzeyler üzerinde hareket ettiği” görüşlerini detaylı olarak açıklamıştır. Bu açıklama sayesinde, önceden beri kabul edilen bir gezegenin hareketi sırasında önündeki havayı sıkıştırarak arkasında bir boşluk bıraktığı görüşü terkedilmiştir. Eseri Sencer'in veziri Nasıreddin el-Harezmî'nin oğlu Hacib Emir Şemseddin'e takdim etmiştir. *Risâle fi 'ameli zâtî'l-halak* adlı eserinde ise; Güneş, ay ve yıldızların yerini tesbit için kullanılan “zatü'l-halak” adlı rasat aletini tanıtır ve kullanımından bahseder.³⁴⁹

Meymun b. Necib el-Vâsîtî; Takvim-i Celâlî ve Zîc-i Melikşâhî'nin hazırlanmasında Ömer Hayyam ile birlikte çalışmıştır. Daha sonra Sencer zamanında Herat'a yerleşmiş ve burada vefat etmiştir.³⁵⁰

³⁴⁶ Esin Kahya- Hüseyin Topdemir, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Bilim”, *Türkler*, c. V, s. 601-602.

³⁴⁷ E. Widemann, “Hâzinî”, *İA*, V/I, s. 414; Bakkal, s. 42; Sadettin Ökten, “Abdurrahman el- Hâzinî”, *DİA*, c. I, s. 164-165.

³⁴⁸ Şeşen, “Sultan Sencer'in Muhitinde Yaşayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler”, s. 449.

³⁴⁹ *Tetimmeü Sıvan el-Hikme*, s. 55; Brockelmann, *GAL*, I, s. 473; Bakkal, s. 43; Cemil Akpınar, “Harakî”, *DİA*, c. XVI, s. 94-96; E. Wiedemann, “Kharakî”, *EI*, c. IV, s. 1090.

³⁵⁰ *Tetimme*, s. 105-106.

Muhammed b. Ahmed el-Ma'mûrî el-Beyhakî, İsfahan rasathanesinde, Ömer Hayyam'ın topladığı kurul arasındadır. Günümüze astronomiye dair eseri ulaşmamıştır.³⁵¹ Aynüzzaman el- Hasan el-Mervezî (ö.1153), *Keyhan-şinaht* adlı eserinde kainat tasavvurundan, astronomik coğrafyadan, zaman, takvim ve meteoroloji konularından bahseder.³⁵² Zahîreddin Ali b. Zeyd b. Funduk el- Beyhakî (493-507/1100-1170), astronomiye dair *Cevami-u ahkam el-nücum* ve *Marifetü zât el-halak ve'l-usturlab* adlı eserlerin müellifidir.³⁵³

3.3. Fizik

Sencer devrinde fiziğe dair çeşitli teraziler, ölçüm araçları ve değirmenlerle ilgili çalışmalar yapılmaktaydı. Genellikle üzerinde en çok çalışılan alet terazilerdi. Bu teraziler el-Cahız'ın belirttiği üzere, ilk olarak 9. yüzyılda Yunanlılar'dan alınmıştır.³⁵⁴ Terazilerin kullanılmasıyla ağır ve hafif cisimlerin tarifi yanında altın, gümüş ve diğer metallerin ve bunların her birinin alaşımlarının incelenmesi ve yeni buluşlar elde edilmesi amaçlanmıştır. Özellikle şehirlerde; ticari alışverişlerde ölçü ve tartı aletlerinin doğru kullanılıp kullanılmadığı “Muhtesib” denilen görevli tarafından takip ediliyordu. Hem bu nedenle hem de çeşitli mineral, maden ve alaşımların özgül ağırlıklarını ölçmek için teraziler geliştirmişlerdir.³⁵⁵ Bu devirde Fizikle ilgili çalışmaları olan Abdurrahman el- Hazinî ve Ebu Hatim İsfizarî'nin ön plana çıktığını görmekteyiz.

Abdurrahman el- Hazinî (ö. 515/1121)'nin *Mizanü'l- Hikme*³⁵⁶ (Bilgelik Terazisi) adlı eseri fiziğin İslâm dünyasında ulaştığı yüksek seviyeyi göstermesi açısından önemlidir.³⁵⁷ Tam anlamıyla bir fizik kitabıdır. Kitabında 12. Yüzyıl İslâm bilginlerine ait fizik yasalarını da anlatmaktadır. Özgül ağırlıkları belirleme konusunda el-Biruni'nin ulaştığı sonuçları geliştirmiş ve tamamlamıştır. Teraziler, kantarlar ve kaldıraçlar hakkında bilgi vermiş; yararlandığı bilim adamlarının adlarını açıklamıştır.³⁵⁸ Kitabın adında geçen terazi, hata oranını 1/60.000'lik bir hassasiyete

³⁵¹ *Tetimme*, s. 163.

³⁵² *Tetimme*, s. 156; Şeşen, *Muhtârât min El-mahtûtâtî'l- Arabiyyeti'n- Nâdire fi Mektebâti Türkiyâ*, s. 628.

³⁵³ *Tetimme*, s. 130; Köprülü, “Beyhâkî”, *İA*, c. II, 584-585; Özeydin, “Beyhakî”, *DİA*, VI, s. 62-63.

³⁵⁴ Fuat Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, c. V, s. 3.

³⁵⁵ Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm ve İlim- İslâm Medeniyetinde Aklî İlimlerin Tarihi ve Esasları*, çev. İlhan Kutluer, İnsan Yay., İstanbul 1989.

³⁵⁶ Kitap günümüze ulaşmış ve *Naturel Sciences in İslam* serisi içerisinde c. 47 ve s. 1- 128 arasında basılmıştır.

³⁵⁷ Brockelmann, *GAL*, I, s. 902.

³⁵⁸ *History of Civilization of Central Asia*, Ed. C. E. Bosworth- M. S. Asimov, Vol. IV, Unesco Publishing, France 2000, s. 254.

düşürmüştür. Bu terazi sayesinde metallerin ve taşların saf olup olmadıklarını ve iki elementten meydana gelen alaşımlarda metallerin karışım oranlarını bulmuştur. Hazinî, suyun özgül ağırlığının sıcaklık derecesine bağlı olduğunu düşünerek yaptığı gözlem sonucunda; kendi yaptığı terazide tarttığı suyun yazın kışa göre daha düşük ağırlığı olduğunu belirtmiştir. Bunun için özel bir su saati de hazırlamıştır. Bir cismin daha yoğun havada veya suda ağırlığının azaldığını bilmesi dikkate değerdir. Teraziyi pek çok amaçla kullanmıştır. Alışlageldik tartım işlemi dışında; özgül ağırlığın belirlenmesine dair tüm ölçümler, gerçek ve karışık metalleri inceleme, alaşımların birleşimleri ve dirhemi dinara çevirme çabaları yanında diğer tüm ticari hesaplamalar için kullanmıştır.³⁵⁹

Ebu Hatim İsfizarî, İslâm dünyasında “Fiziksel Terazi” ile çalışmış ilk kişi olan Ebu Bekr er-Razî (ö. 925)’nin terazisini, gelişiminde en yüksek basamağa çıkarmıştır. Arşimed kanunundan faydalanarak icat ettiği “Mizânü’l-gısse” isimli; kıymetli eşya yapımında kullanılan altın ve gümüşün saf mı katışık mı olduğunu, eğer katışık ne oranda yabancı metal içerdiğini anlamaya yönelik icat ettiği bu hidrostatik teraziyi Sultan Sencer’e sunmak üzere 1121 yılında Merv’e gitmiştir. Daha sonra burada vefat etmiştir.³⁶⁰ Rivayete göre ölüm sebebi de; Sencer’in hazinedarı Saâdet el-Hâdim, bazı kıymetli eşyayı sahteleriyle değiştirdiğinin anlaşılacağı kuşkusuyla teraziyi ortadan kaldırmış, İsfizârî de üzüntüsünden vefat etmiştir. Hazinî ise daha sonra İsfizarî’nin terazisini daha da geliştirip mükemmelleştirerek “Hikmet (Bilgelik) Terazisi”ni oluşturmuştur. İsfizarî, ağırlık ölçülerinin nasıl kullanıldığını gösteren bir risale olan *Merâkizü’l-eskâl ve san’atü’l-kaffân* adlı eseri yazarak, devrin fizik çalışmalarına katkıda bulunmuştur.³⁶¹

Ömer Hayyam (1048-1131)’ın, *Mizânü’l-hikem fi ihtiyâli marifeti mikdâr ez-zeheb ve’l-fidda fi cismi mürekkebin* adlı eseri; Metal alaşımlarındaki altın ve gümüş miktarının

³⁵⁹ Sezgin, s. 6.

³⁶⁰ A. Youschkevitch- B. A. Rosenfeld, “Al-Khayyâmî”, *In Dictionary of Scientific Biography*, Ed. Charles Coulston Gillispie, Vol. 7, New York, s. 323-334.

³⁶¹ *Mathematicians, Astronomers & Other Scholars of Islamic Civilisation and their Works (7th- 19th c)*, Ed. B. A. Rosenfeld- E. İhsanoğlu, s. 171; Sezgin, s. 5.

cebirsel yöntemlerle belirlenmesi hakkındadır. Burada fizik ve matematiği birlikte ele almıştır. *Fi'l-kustâsi'l-müstakîm* ise; icat ettiği hidrostatik terazi ile ilgilidir.³⁶²

3.4. Felsefe

Felsefe; Hint, Grek felsefeleri yanında Yunan filozofları olan Sokrates, Aristo ve Eflatun çizgisi ile İslâm medeniyetini etkilemiş ve alınan bu mirası yorumlayıp, değerlendiren Farabi ve İbn Sina gibi alimlerle zirveye çıkmıştır. Bu yorumlama sürecinde felsefe ve kelâm farklı hareket noktaları benimseyerek fikri gelişmelere katkıda bulunmuşlardır. Fakat özellikle İmam Eşâri (ö. 936)'nin Mu'tezile'nin delillerini çürütmek için felsefeden faydalanması ardından; Selçuklular ve Gazzalî'nin "Tehafütü'l-Felasife" adlı eseriyle birlikte daha farklı bir boyut kazanan felsefe, din ile birlikte hülâsa edilmeye başlanmış; itikadi meselelere de felsefi açıdan bakma süreci başlamıştır. Felsefî kelâm nazariyesi oluşmuştur.

Gazzalî (ö. 505/1111), Bağdat Nizamiyesinde ders verdiği sıralarda felsefi eserler okumuş ve bunları iki yıl boyunca incelemiştir. Farabi (ö. 950) ve İbn Sina (ö. 1036)'nın eserleri ile *İhvan'üs-Safa* risalelerini okumuştur. Sadece İslâm filozoflarından okumakla yetinmemiş; Yunanca ve Süryanice'den Arapçaya tercüme edilmiş felsefi eserlerden de faydalanmıştır.³⁶³ Ayrıca İslâm felsefesi olarak bilinen kelâm ilmine de vâkıf olup felsefeyi özellikle filozofları tenkit konusunda ele almıştır.³⁶⁴ Gazzalî, aynı zamanda ilk defa felsefî metodolojiye dayalı kelâm eseri yazan kişidir. Kelâmda Mu'tezile ile başlayıp el-Eş'arî, Mâtürîdî ve Bâkılânî gibi Ehl-i sünnet kelâmcıları ile devam eden Klasik Mütakaddimîn Dönemi'ni sona erdirip felsefe ve mantığa kapı açan Mütahhirîn Devri'nin ilk siması olmuştur.³⁶⁵

Gazzalî felsefesinin asıl orjinal yönü; dogmatik ve rasyonel felsefenin öteki alemi ve sonsuzluğu keşfetmeye yetmeyeceğini iddia etmesidir. Ona göre her türlü manevi gerçeğe ancak temizlenmiş bir kalbin ilahi aşkı ile ulaşılabilir. Bu şekilde Gazzalî,

³⁶² *Mathematicians, Astronomers & Other Scholars of Islamic Civilisation and their Works (7th- 19th c)*, Ed. B. A. Rosenfeld- E. İhsanoğlu, s. 169-170.

³⁶³ Çubukçu, *Gazzalî ve Şüphecilik*, s. 63-64.

³⁶⁴ Bayraktar Mehmet, *İslâm Felsefesine Giriş*, T. D. V. Yay., Ankara 1999, s. 132.

³⁶⁵ Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi: Giriş*, Damla Yayınevi, İstanbul 1991, s. 28-29

kendine özel bir usul ile; ilahi bilgilere ve sonsuzluğa kalp mantığı ile ulaşmaya çalışmıştır.³⁶⁶

Felsefe ile meşgul olanları el-Munkîz adlı eserinde üç gruba ayırmıştır: Dehrîler (*Alemin yaratıcısı olduğunu kabul etmeyip; ezelden beri bu alemin var olduğunu ve sonsuza dek böyle süreceğini düşünen kesim*), Tabiatçılar (*Kâinattaki düzeni görüp Allah'ın varlığını kabul eden; fakat Peygamberliğe ve Ahiret hayatına inanmayanlar*) ve İlâhiyatçılar (*Sokrates, Eflatun ve Aristo bu zümredendi. Daha sonra Aristo ve İbn Sina da bunların görüşlerini yansıtmışlardı. Gazzalî eserlerinde bu zümrenin de pek çok konuda küfre ve sapıklığa düştüklerini iddia ederek; eserlerinde bu felsefecilerin görüşlerine de red niteliğinde cevaplar yazmıştır*).³⁶⁷ Özellikle felsefecilerin, riyâziye ilmine dair ispatlara dayanarak söylediklerinin doğru; fakat ilahiyata dair bazı düşüncelerinin yanlış olduğunu belirtmiştir. Eserlerine bakacak olursak;

Filozofların bilgi ve davalarını olduğu gibi ortaya koymak amacıyla *Makasid el-Felasife*³⁶⁸’yi, daha sonra da İbn Sina ve Farabî’nin görüşlerini çürütmek üzere 20 maddeyi temel aldığı *Tehafüt’ül-Felasife*’yi³⁶⁹ yazmıştır.³⁷⁰ *Maaric Marifet en-Nefs*; felsefi görüşlerini aksettiren önemli bir eseridir. Ayrıca Gazzalî’nin felsefi düşüncelerinin yer aldığı *Miškât el-Envar, el-Mednun es-Sagir, el-Mednun bi ala gayri Ehlih, er-Risale el-Leduniyye* ve *Kitab Acaib el-Kalb* adlı eserleri bulunmaktadır.³⁷¹

Ömer Hayyam (1048-1131), İbn Sinâ ekolüne mensup bir alim- filozof olarak kabul edilmektedir.³⁷² *Rubailer*’inde de felsefi düşünce yerini bulmuştur. Sokrates, Platon, Aristoteles, Plotinus ve Stoacılar’dan etkilenmiştir. Bu felsefelerin önemli bir özelliği, şüpheciliği ön plana çıkarmasıdır. Hayyam da şüphecilik ile İslamî temeller arasında ahenk kurmaya çalışmıştır.³⁷³ Beyhakî, Hayyam için, “Felsefi ilimlerde İbn Sina’nın benzeriydi” demektedir.³⁷⁴ Necmeddin Dâye (ö. 1223) ise, *Mirsadü’l-ibad* adlı eserinde

³⁶⁶ Ülken, *İslâm Felsefesi*, s. 375.

³⁶⁷ Çubukçu, *Gazzalî ve Kelâm Felsefesi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1970, s. 12-13.

³⁶⁸ Eserin Türkçe çevirisi için bkz. Gazzalî, *Makasidü’l-Felâsife*, çev. Cemaledin Erdemci, Vadi Yay., Ankara 2001.

³⁶⁹ Eserin Türkçe çevirisi için bkz. Mübahat Türker, *Üç Tehafut Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti*, TTK Yay., Ankara 1956.

³⁷⁰ Ernst Fon Aster, “Felsefe Tarihinde Türkler”, *Belleten*, c. II, sa. 5-6, II. Kânun- Nisan 1938, TTK Yay., Ankara 1994, s. 97.

³⁷¹ Çubukçu, *Gazzalî ve Şüphecilik*, s. 65.

³⁷² Unat, “Ömer Hayyam” *DİA*, s. 66.

³⁷³ Said Nefisi, *Fars Edebiyatı*, Trc. Halil Toker-Ali Güzelyüz, *İslam Düşünce Tarihi*, c.III, İnsan Yay., İstanbul 1991, s. 268

³⁷⁴ *Tetimme*, s. 120.

Ömer Hayyam'dan bahsederken; “Kabiliyetleri, zekâsı, irfanı ve öğretisi bakımından meşhur biri olarak övse de; ilahi feyzden mahrum, hata ve şaşkınlık içinde dolaşan talihsiz felsefeciler ve metaryalistlerle yan yana koymaktadır.” Fakat aynı zamanda Rubâilerinden birinde Hayyâm, kendisine Aristocu anlamında “Felsefi” unvanının verilmesini, “Ben sadece kim olduğumu bilmek istiyorum” diyerek reddetmiştir.³⁷⁵ Felsefe sahasında *Risâle fi'l-ilm el-ilâhî*, *Risâle fi'l-mevcûdat*, *Risâle fi'l- sıfar ve'l-mevsûfât* ve *Ravzat el-ukul* adlı eserleri vardır.³⁷⁶

Ebu'l-‘Abbâs Fadl b. Muhammed el-Lûkerî/el-Levkerî (ö. 517/ 1123), Merv’li olup İbn Sînâ’nın talebesi Behmenyâr’ın öğrencisidir. Horasan bölgesinde felsefi ilimleri yayan kişi olarak kabul edilir.³⁷⁷ *Beyânü'l- Hakk bi-Dımâni’s-Sıdk*’ın müellifidir. Henüz yayınlanmamış bulunan *Beyânü'l-Hakk*’ta; Fârâbî, İbn Sînâ ve diğer felsefecilerin daha önceki eserlerinden parçalar kullanmış ve eserini mantık, tabî’iyyât, ilâhiyyât, metafizik ve ahlâk bölümlerine ayırmıştır. Lûkerî, sayısız talebe yetiştirmiş; ve eleştirileri yüzünden hiç biri İbn Sina’ya sadık kalmamış olsa da bu dönemdeki İranlı filozoflar üzerinde büyük bir etki bırakmıştır. Talebeleri arasında, Mervli Ebû Tâhir Tabeşî (ö. 539/1145) ve onun talebesi Ebû Sa’îd Funduercî, yine Kâdî Abdurrezzâk Türkî, el-Îlâkî, Ferîd Gîlânî, Mervli tabib Hasan Kattân ve Es’ad el-Meyhenî (ö. 527/1133) vardı.³⁷⁸

Abdülkerim eş-Şehristânî (469-548/1076-1153), Sencer’in yakın arkadaşı olarak bilinir. Ebu Nasr el-Ensârî’den Eş’âri kelâmı ve ilahiyat felsefesi dersleri almıştır. Uzun süre Nişabur ve Bağdat’ta bulunmuş, müderrislik yapmış, 1120 yılından sonra Horasan’a geri gelerek Sencer’in veziri Ebu'l-Kasım Muzaffer’in hizmetine girmiştir.³⁷⁹ Şehristânî, felsefi yaklaşımlarıyla Gazzalî’yi takip eden ilk kelâmcı olarak görülmektedir.³⁸⁰ *El-Milel ve’n-nihal* adlı eserde; filozoflara ayrı bir kısım tahsis etmiş; din ve felsefenin bir kaynaktan çıktığını ifade ederek, felsefeye dair bilgiler vermiştir. *Nihâyet el-İkdâm*’da kelâm ilminin esaslarını anlatmasına rağmen birçok yerde İbn Sina’nın felsefi görüşlerini tenkit eder. *Musâraât el-felâsife* adlı eseri ise aynı

³⁷⁵ Alessandro Bausani, “Selçuklu Döneminde Din”, trc. Ali Ertuğrul, *C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI/2, Sivas 2007, s. 448.

³⁷⁶ GAL, I, s. 471; A. Ateş, “Ömer Hayyam”, *İA*, c. IX, s. 472- 480.

³⁷⁷ Tetimme, s. 127; Brockellman, *GAL*, I, s. 460.

³⁷⁸ Alessandro Bausani, “Selçuklu Döneminde Din”, s. 448.

³⁷⁹ İbn Hallikan, c.I, s. 272; Muhammed Tancı, “Şehristânî”, *İA*, XI, s. 394.

³⁸⁰ İsmail Hakkı İzmirli, *İslâm’da Felsefe Akımları*, haz. N. Ahmet Özalp, Kitabevi Yay., İstanbul 1995, s. 213.

Gazzalî'nin Tehâfüt'ü gibi İbn Sina'nın felsefi görüşlerinin reddine dair 7 maddenin açıklandığı itirazları içermektedir.

Zahîruddin Muhammed b. Mesud el-Gaznevî, *İhyâ el-Hakk* adlı eserinde İbn Sinâ'dan ayrı bir felsefe ortaya koymuştur. Beyhakî, bu eseri okuyanın onun felsefi derecesini takdir edeceğini söyler.³⁸¹

Aynülkûdat Hemedânî (ö. 1131); eserlerinde felsefe ve kelâma ağırlık vermiş; eseri *Zübdet el-Hakâkik*'te filozofların ve sufilerin görüşlerini telif etmektedir.³⁸² El-Beyhakî'nin ise, *Şerh el-necat fi İbn Sina* adlı eseri felsefeye dairdir.³⁸³

Ayrıca Rey hükümdarı Alâüddeve Feramürz, felsefe ve kelâma dair *Mühcet el-Tevcid*'i yazmış ve burada İbn Sina'ya yapılan itirazları müdafa etmiştir.³⁸⁴

3.5. Tıp

İslâm tababetinin gelişimini devam ettiren Selçuklular devrinde hastaneler; Bîmâristan, Bîmârhâne ve Dârüşşifâ isimleriyle anılıyordu³⁸⁵. Selçuklular döneminde hastanelerin inşası Tuğrul Bey devri ile başlamış ve Melikşah devrine gelindiğinde artık, giderleri vakıflar aracılığıyla karşılanan büyük hastaneler yapılmıştır. Bunlar dışında askeri hekimlik olarak adlandırılacak ve develer tarafından taşınan gezici hastaneler de mevcuttu. Ayrıca hekimlerin yetişmesi için özel tıp medreseleri yanında salgın hastalıkların zararlarından korunmak için halkı ücretsiz tedavi edecek ve gerekli ilaçları temin edecek bir sağlık teşkilatı kurulmuştu.³⁸⁶ Tüm bu kurumsal gelişmeleri müteakiben aynı zamanda tıp kitapları yazılmaktaydı. Hem hastanelerin hem de kütüphanelerde bulunan tıbbî eserlerin çokluğu bize Selçuklu tababetinin ileri düzeyde olduğunu göstermektedir.³⁸⁷ Tababete bu kadar önem verilme sebepleri arasında; kervansaraylarla ticaret yapılması; bu nedenle kara yollarında yıllarca muvasalay temin etmek mecburiyeti sonucu birtakım hastalıkların Selçuklu memleketlerine girmesi ve ayrıca savaşlarda hekimlerin büyük hizmetlerde bulunmaları

³⁸¹ *Tetimme*, s. 151.

³⁸² *Tetimme*, s. 123-124; S. Uludağ- N. Bayburtlugil, "Aynülkudat el-Hemedânî", *DİA*, c. IV, s. 280-282.

³⁸³ Köprülü, "Beyhakî", *İA*, c. II, s. 584- 585; Özaydın, "Beyhâkî", *DİA*, c. IV, s. 62-63.

³⁸⁴ Şeşen, "Sultan Sencer'in Muhitinde Yaşayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler", s. 449.

³⁸⁵ Arslan Terzioğlu, "Bîmâristan", *DİA*, c. VI, s. 167.

³⁸⁶ İbnü'l-Cevzî, *el- Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, Haydarabad 1357, c. IX, s. 27.

³⁸⁷ A. Süheyl Ünver, *Selçuk Tababeti*, TTK Yay., Ankara 1940, s. 4.

gösterilebilir.³⁸⁸ Tıbbıa dair bu devirde yazılan eserlerin büyük kısmı Arapça, geri kalanı ise Farsçadır.

XII. yüzyılda tabip olabilmek ve tababeti takip edebilmek için belli başlı eserleri okumak gerekirdi. Huneyn b. İshak'ın, *el- Mesâ'il fi't-tıbb*'ı, Hipokrat'ın, *Aforizmalar*'ı (Fusûlü Bukrât), Sabit b. Kurre'nin *Zahîre*'si, er-Razî'nin *Kitâbu't-tıb el-mansurî*'si, Ecvinî'nin *Hidaye*'si, Cürcanî'nin *İğrâd'üt-tıb* ve *Zahire-i Harezmsahî* , İbn Sina'nın *el- Kânun fi't tıb*, gibi eserleri örnek olarak verilebilir. Hatta bu kitapların bazılarını hekimin daima yanında bulundurması gerekirdi.³⁸⁹

Ayrıca XII. Yüzyıl da Abdurrahman b. Nasr eş-Şeyzerî, hisbe teşkilâtına dair yazdığı *Nihâyetü'r-rütbe fi talebi'l-hisbe* adlı eserde, hekimlerin mesleklerini icra edebilmeleri için “Muhtesibin huzurunda Reîsü'l-etıbbâ tarafından imtihan edilmeleri ve daha sonra “Hipokrat andı” içmeleri gerektiğinden” söz etmiştir. Fakat Hipokrat andının Arapça'ya iyi bir tercümesi olan metindeki değişiklik, Yunan sağlık tanrıları yerine Allah'a yemin edilmesinden ibaret olmuştur³⁹⁰ .

Selçuklular döneminde klasik tıp anlayışı hakimdir. Kalp ve ateş kontrolü, idrar muayenesi gibi tanı ve tedavi usulleri gelişmişti. Hatta şüpheli hastalıklarda konsültasyon yapılırdı. Melikşah'ın torunu Mes'ud hastalandığı zaman saray hekimlerinin isteği üzerine Bağdat'tan Hemedan'a çağırılan Hekim Ebu'l Berekat böyle bir konsültasyonda bulunmuştu.³⁹¹

İsmail bin Hasan el-Cürcânî (1042-1137), Cürcan'da tıp eğitimi aldıktan sonra; Nişabur ve Merv'e giderek burada uzun yıllar tıpla uğraşmıştır. Daha sonra Harezmsah Kutbiddin Muhammed ve Atsız'ın hizmetinde bulunmuştur. Eserlerinin bir kısmını burada telif etmiştir. Uzun yıllar Harezm'de kaldıktan sonra Merv'e dönerek Sultan Sencer'in hizmetine girmiştir. Burada araştırmalarını ve çalışmalarını sürdürmüştür. Tıbbıa dair Arapça ve Farsça eserleri vardır. En önemli eseri *Zahire-i Harezmsahî* olup Farsça yazılmış en eski tıbbi ansiklopedidir ve on kitaptan oluşur. Bu eseri Atsız'a takdim ettiği *Huffey-i Alâî*'de özetlemiştir. *Zahire* dışında; *el-Agrâzü't- Tıbbiye ve'l*

³⁸⁸ Ünver, s. 6-7.

³⁸⁹ Nizamî-i Aruzî, *İlmi Tıb ve Hidayeti Tabib*, (Çehar Makale'nin dördüncü kısmı) trc. Abdülbaki Gölpınarlı, nşr. Süheyl Ünver, *Tıb İlmi ve Meşhur Hekimlerin Mahareti*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1936, s. 43- 44.

³⁹⁰ Terzioğlu, “Bîmâristan”, s. 170.

³⁹¹ Bedi N. Şehsuvaroğlu- Ayşegül Erdemir Demirhan- Gönül Cantay Güressever, *Türk Tıp Tarihi*, Bursa 1984, s. 15.

Mebâhisü'l-Alâ'iyye (Zahire'nin daha geniş bir özetidir), Zübtedü't-tıbb, el-Ecvibetü't-Tıbbiyye, et-Tezkiretü't-Tıbb ve Yadğar adlı eserleri bulunmaktadır.³⁹² Nizamî-i Aruzî, tıp eğitiminde ve hekim olmak için okunması gereken kitaplar arasında, Cürcanî'nin eserlerini de zikretmektedir.³⁹³

Yûsuf el-Îlakî, Sultan Sencer'in hizmetinde olan tabiplerdendi. Uzun süre Belh'te bulunmuş, 1141 yılında Katvan Savaşı'nda şehit olmuştur. Arapça ve Farsça eserleri vardır. *Kitabu'l-esbab ve'l-alâmât, el-Fusuk el-Îlâkiyye (İbn Sina'nın el-Kanun adlı eserinin ilk kitabının özetidir), ve Mecmu fi't-tıbb* adlı eserleri tıbbı dairdir.³⁹⁴

Ebu'l Berekât Hibetullah b. Melkâ el-Bağdâdî (440-547/1077-1152), XII. yüzyılın meşhur filozof tabiplerin olup Yahudi kökenlidir. Ömrünün son zamanlarında Müslüman olmuştur. Bağdat'ta Said İbn Hibetullah'tan dersler almıştır. İyi bir tabip olduğunu bilen hükümdarlar; kendileri ve yakınlarının tedavileri için yanlarına davet etmişlerdir. Nitekim Muhammed Tapar zamanında Selçuklu sarayında yaşamıştır.³⁹⁵ Özellikle cüzzam hastalığına karşı farklı bir yöntem kullanıp engerek yılanları ile tedavi bulmuş ve bir ara gözlerini kaybettiğinde (muhtemelen katarakt olmuştu) yine kendi yöntemleriyle tedavi olmuştu.³⁹⁶ Gözlerinin görmediği dönemde, eserlerini Cemalüddin Yahya, Said İbn Mubarek ve meşhur tabip Abdullatif el-Bağdadî'nin babası Yusuf İbn Muhammed gibi katip ve öğrencilerine yazdırmıştır. En meşhur eseri *Kitâbu'l-Mu'teber* bu sırada öğrencileri tarafından imla edilmiştir.³⁹⁷ Eserin büyük kısmını oluşturan ikinci bölüm psikoloji ile ilgilidir. Nitekim Hibetullah da ruhsal ve psikolojik hastalıkları tedavisi ile tanınmaktadır.³⁹⁸ İyi bir tabip olmasına rağmen kendisinden önce gelen er-Razî ve İbn Sina'nın eserleri gibi hacimli tıp kitabı yoktur. Birçok ilaç hakkında bilgi verdiği *Kitâbu'l-akrabazin* adlı eseri dışında; Grek tabibi Galenos'un eserinin tercümesi *Kitâbu't-teşrih*'in özetini yazdığı *İhtisâru Kitâbu't-teşrih*, İbn Sina'nın *el-kânûn fi't-tıbb*'ının ilk bölümüne yaptığı ilave ve haşiyelerden oluşan *Havaşî, içki ve şarabın vücut sağlığıyla ilgili yönlerini yazdığı Kitâbu Siyaseti'l- beden ve fazileti's- şarâb ve menafi'ihî ve madarrihî*, adlı eserleri bulunmaktadır.

³⁹² Hasan Doğruyol, "Cürcânî, İsmâil b. Hasan", *DİA*, c. VIII, İstanbul 1993, s. 133-134.

³⁹³ Tetimme, s. 172- 173; Brockelmann, *GAL*, c. I, s. 487; Ünver, s. 17-18; Doğruyol, "Cürcânî", *DİA*, c. VIII, s. 134.

³⁹⁴ Tetimme, s. 130- 131; R. Şeşen, C. İzgi, C. Akpınar, *İslâmî Tıp Yazmaları Kataloğu*, nşr. E. İhsanoğlu, IRCICA Yay., İstanbul 1984, s. 144-145.

³⁹⁵ Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yay., İstanbul 2010, s. 262.

³⁹⁶ Tetimme, s. 151; İbn Hallikân, c. VI, s. 75; Ağırakça, s. 235.

³⁹⁷ Ahmet Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi*, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul 2004, s. 235-236.

³⁹⁸ Ağırakça, s. 234.

İbnü't- Tilmîz Hibetullah İbn Sâid³⁹⁹ (465-560/1073-1165), Bağdat'ta doğmuş ve burada eğitim almıştır. Tıp ilminin yaygın olduğu pek çok şehirde bulunduktan sonra tekrar Bağdat'a dönmüştür. Aslen Hıristiyan olan Tilmîz, Bağdat tıp dünyasının önde gelen isimlerinden olup, Bağdad el-Adudî hastanesinin başhekimliğini yapmıştır. Bir dönem Nizamiye medreseleri yakınında oturmuş; buradaki öğrencileri tedavi etmiş ve maaşının büyük kısmını öğrencilerin ihtiyaçları için harcamıştır.⁴⁰⁰ Sultan Sencer'in hizmetindeki hekimler arasında yer alan Tilmîz,⁴⁰¹ tıp öğretiminin teorik okutulmasından yana bir metot geliştirmiş ve -daha sonra meşhur tabipler olacak- öğrencilerini bu şekilde yetiştirmiştir. Kendi dönemine kadar tıp ilmi İslâm dünyasında zirveye ulaştığı için, eserleri daha ziyade kendisinden önceki tabiplerin çalışmalarının özeti veya şerhi şeklindedir. İbn Sina'nın *el-Kânun fi't-tıbb*'ına bir haşiye; Huneyn b. İshak'ın ve er-Razi'nin eserlerine şerh yazmıştır. Hz. Muhammed' (s.a.s.)' in tıp ile ilgili hadislerini topladığı *Şerhu ehâdisi nebeviyyetin teştemilu ala mesail-i tibbiyye* adlı eseri vardır. Kan aldırma ve yöntemlerine dair *Makaletun fi'l-fasd*, ilaçlara dair *el-Akrabâzîn* adlı eseri yazmış daha sonra bunu genişleterek *el-Mucezu'l-Bimaristanî* adıyla yeniden düzenleyerek devrin hastanelerinde rehber kitap haline gelmesini sağlamıştır.⁴⁰²

Nizamî-i Aruzî-i (ö. 552/1157), Semerkantlı bir hekimdir. XII. asır alimlerindedir. 1106 yılı öncesi doğup 1157 yılına kadar yaşadığı bilinir. *Çehar Makale* (Dört Makale) adlı eserinin son kısmı olan dördüncü makale tıbbı dairedir. Burada tıpla ilgili bilgiler vererek meşhur hekimleri anlatmış, bunun yanında iyi bir hekim olmak için yapılması gerekenleri de yazmıştır. *Çehar Makale*'yi şerh eden Kazvinî de Nizamî-i Aruzî'nin tıbb fennine dair büyük maharet sahibi olduğunu belirtir. Eseri Gur şehzadesi Ebu'l-Hasan Hüsameddin adına telif etmiştir. Sultan Sencer ve Gur mücadelesi sırasında Herat'a gitmiş ve uzun müddet burada Selçuklu hizmetinde kalmıştır. Herat'tan ayrılınca 1116 yılında Tus'a gelmiş ve şair Muizzî'nin yanında bulunmuştur. Tıpla ilgili hikayelerini burada yazmıştır. *Çehar Makale*'de pek çok tabibe dair hikaye yer almaktadır. Ayrıca

³⁹⁹ İbn Hallikân, eserinde bu tabibin adını "Hibetullah ibn ebi'l-Ganâim Sâid ibn Hibetullah" olarak vermektedir. Bkz. İbn Hallikân, *Vefâyatü'l-a'yân*, c. VI, s. 69.

⁴⁰⁰ Ağırakça, s. 239.

⁴⁰¹ Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 262; Terzioğlu, "Bîmâristan", s. 168.

⁴⁰² Max Meyerhof, "İbnü'tilmiz", *IA*, c. V/II s. 875- 876; Ağırakça, s. 240.

hikayelerin birinde 1152 yılında Herat'ta bir hastayı kan alma yöntemi ile tedavi edişini ayrıntılı biçimde anlatır.⁴⁰³

Devrin diğer meşhur tabiplerine bakılacak olursa; Melikşah ve Sencer devri tabibi Edib İsmail⁴⁰⁴, Sencer ve Atsız'a ithafen tıbbi eserler yazan Ali b. Muhammed el- Hicâzî (1061-1151)⁴⁰⁵, tıbbî ve farmakolojik araştırmalar yapan, Sencer'in etrafındaki tabiplerin reisi olup defalarca Sencer'i tedavi eden ve bunun karşılığında sık sık mükafatlandırılan Bahâeddin Muhammed b. Yûsuf b. Ebi'l-Bedî⁴⁰⁶, yine farmakolojiye dair araştırmaları olan ve aynı zamanda müderrislik yapan Ebu'l-Feth Kûşek ve son olarak Hibetullah b. Huseyn el-İsfahanî (ö.1136)⁴⁰⁷ ve Necîbüddin el- Nişâbûrî olarak sıralanabilir.

⁴⁰³ Nizamî-i Aruzî, Çahar Makâle, nşr. M. Kazvînî, s. 88; Ünver, *Tıb İlmi ve Meşhur Hekimlerin Mahareti*, s. 9- 11.

⁴⁰⁴ Ünver, s. 27.

⁴⁰⁵ Tetimme, s. 135.

⁴⁰⁶ Tetimme, s. 156.

⁴⁰⁷ Bayat, s. 262.

BÖLÜM 4: SULTAN SENCER DEVRİNDE FİKRÎ AKIMLAR

4.1. Şîa

4.1.1. Şîa'nın Oluşumu ve Tarihsel Boyutu

Şîa kelimesi; Arapça Müşâyaa kökünden gelmekte olup; bir fikir veya kişi etrafında toplanmayı ve bir fikrin, grubun veya bir görüşün ortağı olmayı ifade eder. Terim olarak ise; Hz. Muhammed'in vefatı sonrası Hz. Ali ve çocuklarının meşru halife ve imâm; Hz. Ali'nin Hz. Muhammed'den sonra insanların en üstünü olduğunu ileri sürenlerin oluşturduğu topluluktur.⁴⁰⁸ Şîa'ya göre İmâmet, ümmetin iradesine bırakılmış bir husus olmayıp, Ali evlatlarından başkasına intikal edemez, ümmetin fertlerinin aralarında seçip iş başına getirdiği kimse imam olamazdı. Eğer Hz. Ali'nin çocukları dışına çıkarsa, bunun ancak zulüm ile veya takiyye (gizleme, sır) sebebiyle olabileceğine inanmışlardır.⁴⁰⁹

Şîiliğin Hz. Muhammed hayatta iken veya vefatı sonrası ortaya çıktığına dair iki farklı görüş bulunmaktadır. Yaygın olan görüş ise Peygamber'in vefatı sonrası hilafet- imâmet meselesi üzerine çıkmış olduğudur. Siyasi bir hareket olarak ilk defa Hz. Hüseyin'in öldürülmesi üzerine 684 yılında onun intikamını almak için oluşan Tevvabûn (Tevbe edenler) hareketi ile ortaya çıkmıştır.⁴¹⁰ İslâm'da siyasi mezheplerin ilki olup aşırı veya mutedil olan birkaç fırka halinde teşekkül etmiştir.⁴¹¹

Şîa; Keysâniyye, Zeydiyye, İmâmiyye, Gulat (Aşırı itikadî sapma) ve İsmâiliyye olmak üzere beş fırkaya ayrılır. Bir kısmı usul konularında mutezileye yönelirken, bir kısmı Ehl-i Sünnet'e meyletmiş, bazıları da teşbihe yönelmiştir. Selçuklular zamanında nispeten İmâmiyye, Zeydiyye ve İsmâiliyye fırkaları yaygındır.⁴¹² Sencer döneminde ise Şîiliğin Batınî fırkası ve faaliyetlerinin daha ön planda olduğu görülür.

Şîiliğin İmâmiyye fırkası; Kat'îyye, İsna-aşeriyye ve Ca'feriyye gibi isimlerle de

⁴⁰⁸ Gölpinarlı, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şîilik*, Der Yay., İstanbul 1979, s. 21; R. Strothmann, "Şia", *İA*, XI, s. 502; Ahmet Vehbi Ecer, "Şia ve Doğuşu", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kayseri 1983, sa. 1, s. 131.

⁴⁰⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz, *Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, Litera Yay., İstanbul 2008, s. 135.

⁴¹⁰ Ethem Ruhi Fırlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, Selçuk Yay., İstanbul 1980, s. 88.

⁴¹¹ Muhammed Ebu Zehra, *İslâm'da Siyasi ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, çev. Ethem Ruhi Fırlalı- Osman Eskicioğlu, Yağmur Yay., İstanbul 1970, s. 49-51.

⁴¹² Şehristânî, s. 135-136.

anılmaktadır. İmâmiyye kavramı bir mezhep adı olmakla birlikte, imâmetin nass ve tayinle olması gerektiğini iddia eden tüm fırkalar için kullanılmıştır.⁴¹³ Özellikle 940 yılından itibaren İmâmiyyeler için Gaybet-i Kübrâ (Büyük Gizlilik) dönemi başlar. 12. İmam olan Muhammed Mehdi'nin hala sağ olduğu, gizlendiği, zamanı gelince insanlar arasına döneceği ve yeryüzünü adaletle dolduracağı inancı hakimdir. Gaybet anlayışı ile gâib imamın yetkilerinin fukahaya devredilmesi; Şî-İmamî düşüncenin Selçuklu coğrafyasında yayılmasına imkân sağlamıştır. Ehl-i Sünnet ve diğer mezheplerden ayrılan temel özelliği 'imâmet meselesi' ile ilgili görüşleridir. İmâmet görüşleri nedeniyle de Abbasi halifesini meşru halife, hilafet makamının onayladığı sultanları da meşru sultan olarak görmemişlerdir.⁴¹⁴ Bu nedenle zaman zaman Abbâsiler'e ve Selçuklular'a karşı ayaklanan Şiiler genelde İmâmiyye'ye mensuptur. Fakat siyasi amaç gütmeyen İmâmiyye kesimine hoşgörüyle davranılmıştır. Selçuklu sultanları Bağdat'ta Şii büyüklerinin kabirlerini ziyaret etmişler;⁴¹⁵ hatta mutedil Şii halka mal bağışlamışlardır.⁴¹⁶ Selçuklular devrinde Horasan bölgesindeki Şii halkın büyük kısmı İmâmiyye fırkasına mensup olup⁴¹⁷ kurumsallaşıp temel kitaplarının ortaya çıkması Büveyhîler'in son dönemi olan Selçuklu devletinin kuruluş sürecine rastlar.⁴¹⁸

Zeyd b. Ali'ye nispeten kurulan Zeydîlik fırkası, Hz. Hüseyin'in torunu Zeyd'in fikirlerinin takipçileri ve soyundan gelenleri kapsar. Zeydîler, imametini direk vesayetle başladığını veya imamın masum olma şartını aramamışlardır. Zeyd b. Ali'ye uyanlar ister Hz. Hasan'ın ister Hz. Hüseyin'in soyundan gelsin; alim, cesur, zahit ve bizzat kılıca sarılıp imametini ilan ediyorsa, ona itaat edilmesi vaciptir, anlayışı vardır.⁴¹⁹ Bir süre Fatımîlere bağlı halde varlıklarını sürdüren Zeydiyye mensupları 1138-1217 yılları arasında Yemen'de İmam el-Mütevekkil Ahmed b. Süleyman önderliğinde ikinci Zeydî devletini kurarak hakimiyetlerini devam ettirmişlerdir.⁴²⁰ Selçuklular içinde de Zeydiyye ekolünü devam ettiren Şii kesimler büyük oranda bulunmakta ve mu'tedil

⁴¹³ Hasan Onat, "İmâmiyye Şiası", *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, Ed. Hasan Onat- Sönmez Kutlu, Grafiker Yay., Ankara 2012, s. 184-185.

⁴¹⁴ Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, İz Yay., İstanbul 2009, s. 164.

⁴¹⁵ İbnü'l-Esîr, c. X, s. 142, 155.

⁴¹⁶ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, nşr. Erdoğan Merçil, İstanbul 1977, c. II, s. 23.

⁴¹⁷ Hamd-allah Mustawfî-i Kazvînî, *Nuzhat-al-Qulûb*, translated by G. Le Strange, London 1919, s. 60.

⁴¹⁸ Onat, s. 195- 198.

⁴¹⁹ Şehristânî, s. 145; Bağdâdî, s. 24.

⁴²⁰ Yusuf Gökalp, "Zeydiyye", *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, Ed. Hasan Onat- Sönmez Kutlu, Grafiker Yay., Ankara 2012, s. 215, 230-232.

şiiiler olarak kabul edilmektedir.⁴²¹ Hz. Ali'yi Hz. Peygamber'den sonra en faziletli insan kabul ederek, ondan önceki halifeleri de meşru kabul etmişlerdir. İtikâden Ehl-i Sünnet'e yakınlıkları dolayısıyla Selçuklular tarafından olumlu karşılanmışlardır.

İsmiini yedinci imam olarak kabul ettikleri İsmail b. Cafer es-Sadık'tan alan İsmâiliyye fırkası ise, zahir imamlar silsilesini yedinci imam İsmail b. Cafer'de sona erdirirler. İsmaililer, Sencer devrindeki faaliyetleri ile ayrı bir başlık altında incelenecektir.

4.1.2. Şiâ'nın Fikri Alanda Faaliyetleri

Selçuklular'ın Şiiiler'e karşı siyasi mücadelesi genelde aşırı şii fırkalar (rafızîler) ile olurken, Sünni ve Şii halk bir arada yaşıyor ve mutedil Şiiiler devletin önemli kademelerinde yer alabiliyordu. Şii nüfusun yoğun olduğu Bağdat, Basra gibi şehirlerde ise Şii alimler, kelâmî meselelere dair çıkan her türlü münakaşayı takip ediyorlar ve Sünni alimlerle fikri münakaşa içinde oldukları eserler kaleme alıyorlardı. Özellikle imâmet meselesi dolayısıyla büyük bir önem arz eden hadis ilminde davalarına yönelik eserler ortaya koymaları çok ciddi münakaşalara neden oluyor ve Sünniler ile Şiiiler arasında sonu gelmeyen fikri ayrılıklar oluşuyordu. Mutedil Şiiiler ile tevhid, peygamberlik ve ahiretle ilgili meselelerde pek fazla farklılık olmasa da imâmet konusu en büyük tartışma nedenini oluşturuyordu.

Selçuklu alimlerinden el-İsferâyînî (ö. 471/1079) Selçuklu coğrafyasında yaşayan Şii zümrelerden bahsederken; *“Şunu bilmiş olmalısınız ki zikrettiğimiz bütün imâmiye fırkaları sahabeyi tekfir etmekte görüş birliği içindedirler. Onların iddialarına göre Kur'ân aslından tağyir edilmiş ve sahabe tarafından ilave ve çıkarmalar yapılmıştır. Yine onlara göre Ali'nin imametne dair Kur'ân'da nass vardı fakat bunu sahabe Kur'ân'dan çıkarmıştır. Şu anda artık ne Kur'ân'a ve ne de Hz. Peygamber (a. s.)'den gelen haberlere itimat yoktur. Keza Müslümanların ellerindeki şeriata da itimat edilemez. Onlar Mehdî adını verdikleri bir imamın günün birinde çıkıp geleceğini ve kendilerine şeriati öğreteceğini bekler dururlar. Şu durumda onları bağlayıcı dinî herhangi bir mükellefiyet yoktur”* şeklinde düşündüklerini kaydetmiştir.⁴²² Bu metin, Şiiilerin Sünnîlik, Kur'ân, hadis ve sahabe hakkındaki düşüncelerini göstermesi

⁴²¹ Ebu'l-A'lâ Mevdûdî, “İslâm'ın İlk Döneminde Siyasi Düşüce”, *İslâm Düşüncesi Tarihi*, ed. M. M. Şerif, çev. Aydın Ünlü, İnsan Yay., İstanbul 1996, c. II, s. 294.

⁴²² İrfan Abdülhamid, *İslâm'da İtikadî Mezhebler ve Akaid Esasları*, trc. Mustafa Saim Yeprem, TDV Yay., Ankara 2001, s. 25.

açısından önemlidir.

Şîî alimlerden Ebu Cafer Tusî (ö. 460) fıkıh ve tefsirde devrinin büyük alimleri arasında anılmıştır. Şia mezhebinin itikadî esaslarına dair yeni tetkikler ortaya koymuş ve eserleri asırlarca Şii düşüncesinde etkili olmuştur. Kur'an-ı Kerîm'e yirmi ciltlik *Mecmu'ul-Beyân* adıyla tefsir yazmıştır. Fıkha dair de *Tehzibü'l-Kelâm, en-Nihaye, el-Muhit* ve *Risale-i Caferiyye* gibi eserler yazmıştır. Ebu Cafer'den sonra da Muhammed b. Ali b Hilâl, Ebulkâsım Necmeddin b. Saîd Muhakkik, Fahrü'l-muhakkikîn Ali Tarraz ve İbn Cüneyd gibi bazı Şîî alimler, mezheplerinin ihyâsı için eserler kaleme almışlardır.⁴²³

Zikredilen bu eserler her ne kadar Sencer devri Sünnî ve Şîî anlayışını etkilemiş olsa da bizzat Sultan Sencer döneminde eser telif ettiği bilinen tek Şii alimi Şeyh Tabersî (ö. 548/1154) olup, Meşhed'de halka yönelik verdiği dersleri bırakarak Sebzevar'da bir köşeye çekilmiş ve eserlerini yazmıştır. *Kitabu'l- Câmii'l- Cevâmî fî Tefsîri'l-Kur'ân* ve *Mecmau'l- Beyân li-Ulûmi'l- Kur'ân* adlı tefsirleri vardır.⁴²⁴

Şii alimlerin telif ettikleri eserlere karşılık; Ebu'l- Mealî Cüveynî ve öğrencisi Gazzâlî, Şii alimlerin itikadî görüşlerini ve Şiilerin zararlı faaliyetlerini etkisizleştirmeye yönelik eserler yazmışlardır. Gazzâlî (ö. 505/1111), Batınîlerin itikadlarını iyice öğrenmiş ve bunları izah ederken kullandığı edebi ve ilmi dil dolayısıyla devrin alimleri tarafından tenkit edilmiştir. Buna rağmen; Batınîlik davasını tüm inceliğiyle kavramayan ve delillerini o mezhebin iyi bir alimi kadar bilmeyen kimsenin iddiasını ispat edemeyeceğini söylemiştir.⁴²⁵ Abbasi halifesi el- Mustazhır (ö. 512/ 1118), Gazzâlî'den, Abbasi halifesinin gayri meşru; Fatımî halifesinin gerçek ve meşru halife olduğu şeklindeki Batınî propagandalarını etkisiz hale getirmek için bir eser yazmasını istemiştir. Bunun üzerine Gazzâlî, Batınîliğin görüşleri ve inanç esaslarının reddine dair *el- Mustazhiri fî Beyân Fedâihu'l- Bâtînîyye* adlı eseri yazmıştır.⁴²⁶ Gazzâlî bu eseri yazarken büyük oranda Abdüllatif el-Bağdadî (ö.429)'nin *el-Fark Beyne'l-Fırak*⁴²⁷ adlı eserinden faydalanmıştır. Eser on babtan oluşmaktadır. İlk dört babta Bâtınîlerin

⁴²³ Balcıoğlu, 99.

⁴²⁴ R. Strothmann, "Şîa", *İA*, c. XI, s. 509; Fiğlalı, s. 182.

⁴²⁵ Balcıoğlu, 100.

⁴²⁶ Ahmed Ateş, "Gâzâlî'nin Bâtınîlerin Belini Kıran Delilleri- Kitâb Kavâsim al-Bâtînîya", AÜİFD, c. 3, sa.1, Ankara 1954, s. 26-27; İmam Gazâlî, *Bâtınîliğin İçyüzü*, çev. Avni İlhan, TDV Yay., Ankara 1993, s. X. (Giriş kısmı)

⁴²⁷ Eserin Türkçe tercümesi için bkz. Ethem Ruhi Fiğlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, TDV Yay., Ankara 2005.

isimleri, lakapları, imamet, nübüvvet ve şer'î mükellefiyetlerden bahsederken; diğer bablarda zahirlerin tevini, sayı ve harflerle delil getirme, akıl yürütmenin iptali ve masum imâmdan bilgi edinme, imâmetin isbatı ve imâmın masum oluşu gibi konulara dair reddiyeler yazmıştır. Daha sonra yazdığı bu eseri *Kitabı Kavasımı'l-Bâtınîyye* (Bâtınîlerin belini kıran deliller) adıyla özetlemiş ve halkın Batınî düşüncesinden korunabilmesi için daha anlaşılır ve akılda kalır bir risale şeklinde yazmıştır. Gazzalî'nin bu eseri anlaşılıyor ki toplum üzerinde büyük etki bırakmıştır. Nitekim *Fedâihu'l- Bâtınîyye*'ye cevaben, aradan bir yüzyıl geçmiş olmasına rağmen Bâtınî dâîsi Ali b. Velid *Dâmiğu'l- Batıl'ın* adlı iki ciltlik eseri reddiye olarak yazmıştır.⁴²⁸

Sencer devrinde; İran ve Horasan coğrafyasında bulunan Şiilere bakıldığında Büveyhoğulları Hanedanı izleri tamamen silinmiş ve Batınîlerin belli başlı faaliyetleri dışında, 1258'de Moğol kumandanı Hülagu'nun Bağdad'ı zaptederek Abbasi hilafetini ortadan kaldırışına kadar olan süreçte Şiilik tarihi oldukça kapalı bir durum arz etmiştir.⁴²⁹ Zaten Batınîlerin uzun süredir devam eden tahribatları nedeniyle Sünnî-Şii kavgaları artık büyük oranda azalmış ve daha çok fikri alanlarda tartışmalar devam ederek eserler telif edilmiştir. Şii fırkaları ve alimleri siyasi mücadelelerden ziyade ilmi meselelerde kendi içtihatları ve mezhep esaslarına göre ders veriyor ya da eser telif ediyorlardı.⁴³⁰ Bu dönemde Şiiliğin gelişimini takip etmek oldukça zordur; çünkü Şii alimler bir köşeye çekilerek Takiiye inancına sarılmışlardır.

Şiiler, Sünni hakimiyetin devam ettiği Sencer devrinin sonlarına doğru Moğol istilasını bir kurtarıcı olarak görmüşler ve onların Allah tarafından gönderildikleri inancıyla lehlerine çalışarak, bu süreçte inançlarını müdafaa için her fırsatta eserler vermişlerdir. Nitekim Moğollar devrinde de pek çok Şii alimi, Sünnî etkinin azalmasından faydalanarak itikadî ve fikhî esaslara dair eserler yazmışlardır.⁴³¹

⁴²⁸ Gazâlî, *Bâtınîliğin İçyüzü*, s. XI- XII.

⁴²⁹ Fiğlalı, *İmâmiye Şiası*, Selçuk Yay., İstanbul 1984, s. 182.

⁴³⁰ Kara, s. 224.

⁴³¹ Fiğlalı, 182-183.

4.2. Bâtınîlik

4.2.1. Batınîliğin Tanımı, Oluşumu ve Tarihsel Süreci

Bâtınîlik, nasların zâhirî manalarını kabul etmeyerek, gerçek anlamlarını da ancak Tanrı ile ilişki kurabilen “masum imam”ın bilebileceği görüşünü savunan fırkaların ortak adı olarak tanımlanır.⁴³² Bâtınîler, felsefi ve dini etkileri yanında gizli bir şekilde teşkilatlanmış örgütler vasıtasıyla merkezi otoriteye karşı gelerek siyasi faaliyetlerde bulunmuşlar; İran, Irak, Horasan, Suriye, Hindistan gibi pek çok İslâm coğrafyasında farklı zamanlarda, farklı isimlerle ortaya çıkmışlardır.⁴³³

Bâtınîlik, tarihsel süreç içerisinde muhtelif zaman ve coğrafyalarda; İsmâîliyye, Seb’iyye, Ta’limiyye, Mezdekiyye, Muhammire, Hürremiyye, Bâbekiyye, İbâhiyye, Melâhide (Mülhid), Zenadîka (Zındık), Ebû Müslimiyye, Dürziyye, Nusayrîyye, Nâsiriyye, Nizâriyye, Karmâtiyye, Meymûniyye, Sabbâhiyye, Fedâiyye ve Haşîşîyye gibi adlarla anılmıştır.⁴³⁴

Batınîliğin; Hz. Ali neslinden altıncı imam Ca’fer es-Sâdık (ö.148/765)’tan sonra, büyük oğlu İsmail’in mi yoksa küçük oğlu Musâ el- Kâzım’ın mı imam olacağına dair Şiiiler arasında anlaşmazlık çıkması üzerine doğduğu belirtilir.⁴³⁵ İmâmet Musâ el- Kâzım’a verilmesine (İsnâ Aşeriyye) rağmen İsmail’in imametini kabul etmiş olan kesim İsmâîliyye adını almış ve imametini İsmail’den sonra da oğlu Muhammed b. İsmâîl’e geçtiğine inanmıştır. Bir süre sonra İsmâîlîler adıyla anılan bu fırka da “Muhammed b. İsmâîl’in öldüğünü kabul ederek imâmetini onun neslinden gelen gizli imâmlara intikal ettiğini düşünenler (Bâtınîyye)” ve “Muhammed b. İsmâîl’in ölmediğine inananlar (Kâramita)” şeklinde ikiye ayrılmıştır.⁴³⁶ İlk olarak Ebu’l-Hattab daha sonra da Meymûn el-Kaddâh ve oğlu Abdullah bu hareketin başına geçerek; Batıniyye ve İsmailiyye şeklinde gelişecek olan akîdeyi tasarlamışlar; Orta Doğu’nun eski dinleri ile Eflâtuncu felsefeden derledikleri, ihtilalci yeni akîdenin mümessili

⁴³² Avni İlhan, “Bâtıniyye”, *DİA*, c. V, s. 190.

⁴³³ Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*, çev. Mustafa Öz, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s. 193.

⁴³⁴ Bâtınîlere tarihsel süreç içerisinde verilen adlar için bkz. Hammâdi, *Keşfü esrâri’l-Bâtınîyye ve ahbâri’l-Karâmîta*, çev. İsmail Hatib Erzen, *Bâtınîler ve Karmâtîlerin İcyüzü*, Sebil Yay., İstanbul 2004, s. 38- 41; İbnü’l-Cevzî, *Telbisü İblis*, çev. Mehmet Ali Kara, İblis’in Hileleri, Tevhid Yay., İstanbul 1996, s. 146-150; Çubukçu, *Gazzâlî ve Bâtınîlik*, Resimli Posta Matbaası, Ankara 1964, s. 32- 40; Çubukçu- Neşet Çağatay, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, c. I, Ankara Üni. Yay., Ankara 1965, s. 63- 70; Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*, s. 172- 190; Gazzâlî, *Feda’ihu’l-Bâtınîyye*, çev. Avni İlhan, *Bâtınîliğin İcyüzü*, TDV Yay., Ankara 1993, s. 7-10.

⁴³⁵ Cüveynî, *Tarih-i Cihanguşa*, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1998, s. 513- 514.

⁴³⁶ Çağatay- Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, c. I, s. 62- 63; Şehristânî, s. 170.

olmuşlardır.⁴³⁷

Batınîlik, inanç ve kuralları ile mezhep haline geldikten sonra, imam ve dâîler (propagandacılar) kendilerine taraftar topladılar ve faaliyetlerini gizlice sürdürdüler. Özellikle yönetimden memnun olmayan ve yoksulluğun hakim olduğu şehirlerdeki halkı, imam önderliğinde yeni bir dünya düzeni kuracakları konusunda ikna ederek, büyük kitlelere hitap etmeye başlamışlardır. Fatımîlerin kuruluş sürecine kadar gizli davet usulünü devam ettirmişler ve daha sonra Yemen'den Kuzey Afrika'ya gönderilen Dâîlerin başarısıyla, -Abdullah b. Meymûn'un soyundan olduğu halde Hz. Ali'nin soyundan geldiğini iddia ettikleri Ubeydullah el-Mehdî (Zâhir-açık imamların ilki)'yi ortaya çıkararak- 909 yılında Fâtımî Devleti'nin kurulmasını sağladılar.⁴³⁸ Fatımilerle birlikte Muhammed b. İsmail'in Mehdi olarak döneceği düşüncesi terkedilerek imam kavramı yaygınlaşmıştır. Fatımiler felsefe, fıkha dair geniş bilgisi olan meşhur dâîleri ve kurdukları Dârü'l-ilmeler sayesinde Bâtınîyye davetini güçlendirmişler; Sünnî düşüncüyü ve Bağdat halifeliğini tehdit edecek duruma gelmişlerdi.⁴³⁹ Özellikle Fatımîler, kurdukları "el-Ezher"de yetiştirdikleri dâî'leri İslâm aleminin farklı bölgelerine göndererek, mezheplerini yayıyorlardı.⁴⁴⁰ Fakat XII. yüzyıla gelindiğinde Fatımiler'de de çözümler başlamış ve İsmaililik; Dürziyye, Nizariyye (Batınîlerin selefleri) ve Müsta'liyye olarak gruplara ayrılmıştır.

Fatımiler, Şiiliğin ve Batınîliğin koruyucusu durumundayken; Selçuklular ise Sünniliği korumaya çalışmışlardır. Tuğrul Bey devrinde Abbasilerin dini siyaseti benimsenerek (Sünnîlik) akrabalık bağları kurulmuş, daha sonra İslâm dünyasının siyasi liderliği ele geçirilmiş ve bu tarihten itibaren devletin karşılaştığı en büyük sorunlardan biri Batınîlik olmuştur. Alparslan devrinde özellikle Hafiyeciliğin (istihbarat teşkilatı) kaldırılması ile Batınîler, Selçuklu şehirlerinde kökleşme imkânı bulmuşlardır.⁴⁴¹ Fakat Nizamiye medreselerinin açılması ile de Batınîlikle fikri mücadele başlamış ve devletin yıkılışına kadar bu süreç devam etmiştir.

⁴³⁷ Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik*, Der Yay., İstanbul 1979, s. 138- 140; Bağdâdî, *el- Fark beyne'l- fırak*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, TDV Yay., Ankara 2005, s. 219.

⁴³⁸ Lewis, *The Assassins: A Radical Sect in Islam*, çev. Kemal Sarısözen, *Haşîşiler: İslâm'da Radikal Bir Tarikat*, İstanbul 2004, s. 43- 44; Çağatay, "Fâtımîler Devleti'nin Kuruluş Akideleri", *AÜİFD*, c. VII, Ankara 1960, s. 63-77; Fiğlalı, s. 147.

⁴³⁹ Lewis, s. 47; Mustafa Öz- Mustafa Muhammed eş- Şek'a, "İsmâiliyye", *DİA*, XXIII, İstanbul 2001, s. 130- 131.

⁴⁴⁰ Ateş, s. 24.

⁴⁴¹ Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yay., İstanbul 2002, s. 217.

Alparslan'dan sonraki Selçuklu hükümdarları zamanında ise Bâtînlilik, “*Son derece kuvvetli bir zekâ, yüksek ihtilalcilik ve teşkilatçılık vasıflarına sahip olan*” Hasan Sabbah ile yeni bir hüviyet kazanarak, masum imam adına davette bulunan Dâî'lerin yerini elleri hançerli canîler almıştır.⁴⁴² Özellikle Fatımî halifesi el- Müstansır'ın 1094 yılındaki ölümü üzerine veraset tartışmalarında; kısa süre önce ayaklanmış olan Hasan Sabbah ve İran İsmailileri, Nizâr'ın tarafından yer almışlardı. Bu tarihten itibaren Nizârîyye ismiyle anılan Batînliler, Fatımî halifeliği ve İsmailî hareketin diğer koluyla ayrılmışlardır.⁴⁴³ Alamut kalesini alarak yıkıcı faaliyetlerini buradan yürütmüşlerdir. Devrin pek çok ileri gelen şahsiyetini öldürerek büyük tehdit oluşturmuşlar; zaman zaman şiddetli çatışmalar yaşanmış, Batînlere ait bazı kaleler ele geçirilmiş ama bu harekete tam anlamıyla son verilememiştir.

4.2.2. Bâtînliliğin Düşünce Yapısı ve Görüşleri

Bâtînlilikte imân, sadece imâma inanmakla mümkündür anlayışı vardır. Allah'ın varlığı, sıfatları, âlemin yaratılışı gibi sorular Sünnî İslâm ile ilgisi olmayan karmaşık felsefî açıklamalarla yapılmaktaydı.⁴⁴⁴ Zâhir-Bâtın ayrımını yapan, ayet ve hadisleri yorumlayıp dilediği manayı verebilen imâm, ibadet yükümlülüklerini de ortadan kaldırebilmekteydi.⁴⁴⁵

Batînliler, şeriatın esaslarından her birini kendi öğretilerine göre te'vil etmişlerdi. Mesela, namazın anlamı imâmlarına bağlılık; zekât kazançlarının beşte birini imâma veya yardımcılara vermek; hâc, imâmı ziyaret ve onun hizmetini devam ettirmek; Abdest, imâmı tanımaya dönüş ve oruç ise imâmın sırrını açığa vurmaya terketmekten ibaretti. Sayıları dini esas olarak kabul edip, imâmet anlayışlarını ispat etmeye çalışmışlardır. Yerin ve göğün yedi kat olması, haftanın yedi gün olması gibi bilinen şeylerden hareketle imâmlarının sayısının da yedi olduğuna inanmışlardır.⁴⁴⁶

Batînlere göre; imâma giden yol “Hüccet”den geçirdi. Hüccet ise, imâmın yokluğunda daveti yürütürdü ve gizli değildi. Dört tanesi imâmın yanında, sekiz tanesi de diğer

⁴⁴² Özeydin, “Sultan Berkıaruk Devrinde (1092-1104) Bâtînlilerle Yapılan Mücadeleler”, *Prof. Dr. Fikret İşıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, Dünya Yay., İstanbul 1995, s. 177.

⁴⁴³ Muzaffer Tan, “Tarihsel Süreçte İsmaililik ve Yaşadığı Farklılaşmalar”, *Fırat Üni. İlahiyat Fak. Dergisi*, 17:2 Elazığ 2012, s. 132.

⁴⁴⁴ Fırlalı, s. 152.

⁴⁴⁵ Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1990, s. 72; Yaltkaya, “Batînlilik Tarihi”, *DİFM*, c. VIII, İstanbul 1928, s. 16- 18; İlhan, “Batîniyye”, *DİA*, s. 191.

⁴⁴⁶ R. Dozy, *Târîh-i İslâmiyyet*, çev. Vedat Atilla, *İslâm Tarihi*, Gri Yay., İstanbul 2006, s. 243; Fırlalı, s. 153.

bölgelerde bulunmak üzere on iki Hücet vardı ve her birisi imâmın vekili durumundaydı. *Me'zûn*, *Dâî* gibi dereceleri geçerek Fâtîmî halifesi tarafından “Hücet” olarak tayin edilirdi. Hücet'lere bağlı olan ve halkı davet eden dâîler; *Dâî-i Ekber* ve *Dâî-i Me'zûn* şeklinde ikiye ayrılırdı. *Dâî-i Ekber*, mezhebe davet edilecek olanları halk arasından seçip eğitmekle meşgul iken; *Dâî-i Me'zûn*, Zâhir ehlinden Bâtîniğe geçecek olanlarla ilgilenirdi.⁴⁴⁷

Özellikle Sünnî alim ve fakihlerin dini hükümleri anlatarak birtakım kuralları uygulamakla halkı mükellef tutmaları, medreselerde anlatılan; dini hükümleri yerine getirmeme durumunda çekilecek ceza ve azapların anlatılmasının aksine Batînîler, müridlerini sahte vaatlerle ve cennetle aldatıyorlar ve bu sayede dini hükümlerin bir kısmını yerine getirme fırsatları olmayan göçebe Türk kabileleri arasında daha kolay yayılma imkanı buluyorlardı.⁴⁴⁸

4.2.3. Sultan Sencer Devrinde Selçuklular ve Batînîler Arasında Yaşanan Hadiseler

Muhammed Tapar devrinde büyük saldırılara maruz kalan Hasan Sabbah ve Batînîler, Sencer hükümdar olduktan sonra (1118) bir müddet suikastlere ara vererek, toparlanmaya çalışmışlar; Batînî kalelerini onarıp güçlendirerek; yerel ittifaklar ve siyasi faaliyetlerle ilgilenmişlerdir. Sencer'in sultan olduktan hemen sonra Batînîler üzerine sefere çıkmaması ilginçtir. Bu konuda çeşitli görüşler ileri sürülmektedir:

Cüveynî'nin aktardığı üzere: “*Hasan Sabbâh, Sultan Sencer'in yakınlarından bir grubu vaatlerle aldattı, Sultan'ın hademelerinden birine parayla birlikte bir hançer gönderdi. Hizmetçi, Sultan gece sarhoş halde uyurken hançeri yatağının başucunda bir yere sapladı. Sencer sabah kalkıp orada hançeri görünce endişelenmeye başladı ve kimseden şüphelenmediğinden bu işi gizlice araştırması için bir adamını görevlendirdi. O sırada Hasan Sabbâh, Sultan'a bir elçi göndererek: “Eğer ben Sultan'ın iyiliğini düşünmeseydim, sert yere konmuş olan o bıçağı onun yumuşak göğsüne saplatırdım” demesi üzerine Sultan Sencer, Bâtînîlerle savaşmaktan kaçınır oldu.*”⁴⁴⁹ Anlatılan bu hadise dışında Sencer'in çok hoşgörülü ve affedici olması veya saldırıya teşebbüs ettiği

⁴⁴⁷ Çağatay- Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 75; İlhan, “Bâtîniyye”, *DİA*, s. 192.

⁴⁴⁸ Tahir Harimi Balcıoğlu, *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları*, Kanaat Kitabevi, Ankara 1940, s. 64-65.

⁴⁴⁹ Cüveynî, s. 546.

halde Hasan Sabbah'ın casus fırkasının Sencer'in Batınîler aleyhindeki teşebbüsünü öğrenmesi şeklinde de açıklanmaktadır.⁴⁵⁰

Sultan Sencer, veziri öldürüldüğü halde, Batınîler'e karşı saldırıya geçmemiş ve Abbasi halifesi Müsterşid-Billâh (1118-1135) tarafından tutarsız mücadele etmekle suçlanmıştır. Bu olay üzerine Sencer 527 (Temmuz 1133) tarihli, Halife'ye yazdığı mektubunda; Batınîler'e şehirlerde yerleşmemeleri ve yollarda karışıklık çıkarmamaları şartıyla eman verildiğini, kendisinin onları kahretmek hususunda gösterdiği faaliyeti hatırlamayıp bilmediklerini, Batınîler'e karşı yaptığı mücadelelerde onlardan sayısız kimseyi öldürttüğünü fakat bunlara rağmen faaliyetlerini azaltmadıklarını, tecavüz, katl gibi her türlü hilelere başvurmaktan geri durmadıklarını söylemiştir.⁴⁵¹

1124 yılında Hasan Sabbah'ın ölümü⁴⁵² sonrası halefi Buzurg Ümmid (1124- 1138) ile Batınîler, faaliyetlerini daha da arttırarak, suikastlere ve Selçuklu ülkesinde karışıklık çıkarmaya ağırlık vermişlerdir. Sencer, 1126 yılında (meliklik devrindeki 1103 yılı Tabes Seferi sonrası) ilk defa Batınîlere karşı askeri mücadeleye girişmiştir. Özellikle Kuhistân'daki Turayşîs ve Nişabur bölgesindeki Beyhak'ta bulunan tüm Batınîler hezimete uğratılmıştır. Liderleri dahi kendini minareden atarak intihar etmiştir.⁴⁵³

Bu saldırının yapılmasında Sencer'in veziri Kaşânî'nin ısrarları etkili olmuştu. Seferden kısa bir süre sonra intikam almak isteyen Batınîler tarafından suikastle öldürüldü. Bunun üzerine Sencer, Batınîleri yok etmek amacıyla 1127 yılında Horasan üzerine harekete geçti. On iki bin civarında Batınî öldürüldü. Fakat sonradan Batınîlerin kalesi Alamut'a ilerlemeyerek bunu Irak Selçukluları'na bıraktı ama onlar da iç karışıklıklar dolayısıyla müdahale edemediler.⁴⁵⁴ Büyük kitlelerden oluşan Batınîler bu sırada faaliyetlerine devam ettiler ve ileride en önemli Nizarî üslerinden biri olacak Meymundiz Kalesi'ni inşa etmeye başladılar.⁴⁵⁵

Sencer, 1133-1134 yılında Batınîlere ait olan Horasan'daki Girdkûh kalesine, Emir

⁴⁵⁰ Ebüzziya Mehmed Tefvik, *Hasan bin Sabbah*, Matbaa-i Ebüzziyâ, İstanbul 1300, s. 25; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu- İkinci İmparatorluk Devri*, c. V, s. 155; Lewis, *Haşîşiler*, s. 86.

⁴⁵¹ Köymen, s. 226-227. Ayrıca mektubun tamamı için bkz. Abbas İkbâl, "Nâme-i Sultan Sencer be Vezîr-i Halife el-Müsterşid- Billah", *Yadigar*, sa. 39- 40, Tahran 1327/ 1948, s. 145- 155.

⁴⁵² Cüveynî, s. 547; İbnü'l-Esîr, c. X, s. 493; Çağatay- Çubukçu, c. I, s. 74; Özeydın, "Hasan Sabbah", *DİA*, s. 34.

⁴⁵³ İbnü'l-Esîr, c. X, s. 499-500; Köymen, s. 152.

⁴⁵⁴ İbnü'l-Esîr, c. X, s. 512.

⁴⁵⁵ Marshall G. S. Hodgson, *The Order of Assassins: The Struggle of the Early Nizârî Ismâ'îlis Against the Islamic World*, Co Publishers, Netherlands 1955, s. 102; Lewis, *Haşîşiler*, s. 96.

Erkuş'u göndermiş ve burası uzun müddet muharasa edilmiştir. 1138 yılında ise Batınîlerin reisi Buzurg Ümmid ölünce Muhammed b. Buzurg Ümmid (1138-1162) Batınîlerin idaresini üstlendi ve böylece Batınîler arasında yönetimin babadan oğula geçme geleneği başladı.⁴⁵⁶ 1151-1152 yılında da Batınîlerin yaşadığı Horasan Turayşıs üzerine yürüyen Sencer'in bir grup askeri, şehre büyük tahribat vermişlerdir.⁴⁵⁷ Bu sırada Suriye'de bulunan ve Behram öncülüğündeki Batınîler de suikastlere devam etmişler ve 1126 yılı Cuma namazı sırasında Musul emiri Aksungur el- Porsukî'yi katletmişlerdi.⁴⁵⁸

1133-1134 yıllarında Suriye taraflarında olan Batınîler, Frankların ve Müslümanların çoğunlukta bulunduğu Cebel-i Buhrâ bölgesine geçtiler. Burada Franklarla komşu olmak istemeyip savaştılar ve bu sayede Selçuklular ile olan münasebetlerinde bir süre durgunluk oldu.⁴⁵⁹ Fakat 1140'lı yıllara gelindiğinde Suriye'deki en önemli üslerinden biri olacak Masyaf kalesi yanında; Kehf, Rusâfe, Menîka, Hâvâbî ve Kuley'a kalelerini ele geçirdiler.⁴⁶⁰

Sencer, Harizmşahlıları tâbiyet altına almış olsa da tâbiyetlerinden emin olmak için devrin meşhur şairlerinden Edib Sâbir'i elçi olarak Harizmşah Atsız'ın yanına göndermişti. Atsız, Edib Sâbir'in ikâzlarını dinler gibi göründü ama aynı zamanda Sencer'i ortadan kaldırmak amacıyla iki Batınî ile para karşılığında anlaşta. Bu durumu öğrenen Edib Sâbir, bu iki Batınî'nin tasvirini çizerek bir mektupla ihtiyar bir kadının ayakkabısının içinde Merv'e Sencer'in yanına gönderdi. Yakalanan fedaîler öldürüldü ama planlarının Edib Sâbir yüzünden boşa gittiği anlayan Atsız da Edib Sâbir'i Ceyhun nehrine atarak boğdurdu. Yaşanan bu hadise Batınîlerin artık kendi gayelerinin dışına çıkarak siyaset adamları tarafından siyasi amaçlarla nasıl kullanıldıklarını göstermesi açısından dikkate değerdir.⁴⁶¹

1150'li yıllarda Oğuzlar'ın Selçuklu ülkesinde çıkardığı karışıklıkları fırsat bilen Batınîler, saldırıya geçmişlerdir. 1154'te Kûhistan'da toplanan yedi bin kişilik Batınî

⁴⁵⁶ Cüveynî, s. 550; Hodgson, s. 143.

⁴⁵⁷ İbnü'l-Esîr, c. XI, s. 139.

⁴⁵⁸ İbnü'l-Esîr, c. X, s. 501; Bundarî, s. 137-138; Azîmî, s. 50; Lewis, s. 150- 151; Dozy, s. 253.

⁴⁵⁹ İbnü'l-Esîr, c. XI, s. 19; Lewis, s. 155-157.

⁴⁶⁰ Özaydın, "Selçuklular Zamanında Suriye'deki Bâtınî Faaliyetleri", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sa.12, İstanbul 2002, s. 195- 207.

⁴⁶¹ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yay., Ankara 1990, s. 350; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, c. V, s. 346; Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 58.

grup Horasan üzerine yürüdüler ve Havâf'a bağlı beldelerde uzun süren mücadeleler oldu. Bu mücadelelerde Selçuklular galip gelmiş ve çok sayıda Batınî öldürülmüştü.⁴⁶² Fakat hiç şüphesiz hem göçebe Oğuzların tahribatı hem Batınîlerin saldırıları Selçuklu Devleti'ni büyük oranda yıpratmıştı. 1156'da Horasan'daki Tabes şehrinde yağmalar yapıp halkın bir kısmını öldürdüler;⁴⁶³ 1157'de de Horasan hacılarına hücum ederek; zahid ve alimleri öldürmüşlerdi.⁴⁶⁴

Bu devirde artık fikrî bir akım ve mezhep olmaktan çıkan Batınîlik; mevcut siyasi ve dini düzeni yıkıp kendi görüşlerini yaymak için her yolu mübah sayan, pek çok müstahkem mevkiî ele geçirmiş ve daha çok suikastleri, siyasi entrikaları ile ön planda olan bir grup haline gelmişti. Abbasi halifesi Müsterşid-Billâh ve oğlu er-Râşid-Billâh⁴⁶⁵ yanında Fatımi halifesi Ahkamullah Mansur b. el-Musta'î⁴⁶⁶, Musul hakimi Aksundur el- Porsukî, Dimaşk hakimi Tâcü'l-Mülk Böri, Sencer'in Şii veziri Muînüddin Kâşânî⁴⁶⁷, Şafiîlerin reisi Abdüllatif b. el- Hocendî⁴⁶⁸, Irak Selçuklu veziri Kemâlü'l-Mülk es- Sümeyremî⁴⁶⁹, Halife'nin mektubunu Sencer'e getiren Kadı Ebu Sa'd Muhammed b. Herevî⁴⁷⁰ Batınîler tarafından öldürülen devrin tanınmış şahsiyetleriydi.

4.3. Mu'tezîle

4.3.1. Tanımı, Doğuşu ve Tarihsel Süreci

Mu'tezîle (Ayrılanlar), *azele* kökünden gelir ve "uzaklaşmak bir tarafa çekilmek" anlamındaki i'tizal kelimesinden türemiştir. Mutezile'nin dini bir ekol olarak ortaya çıkış tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Bu konuda kaynakların genel olarak ittifak ettiği çıkış noktası; Basra'da Vasıl b. Ata (ö.131/748), Hasan el Basri (ö.110/728)'nin ders halkasında iken çıkan tartışma üzerine; "*Ümmete mensup olan fâsık kişinin ne mü'min ne de kâfir olduğunu ileri sürüp, fıskı iman ile küfür arasında bir yere*

⁴⁶² İbnü'l-Esîr, c. XI, s. 171.

⁴⁶³ İbnü'l-Esîr, c. XI, s. 184.

⁴⁶⁴ İbn Kesîr, c. XII, s. 431.

⁴⁶⁵ Bundârî, s. 164; Azîmî, s. 59; Ravendî, c. I, s. 218; Lewis, s. 98; Özgüdenli, "Selçuklu- Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müsterşid'in Katli Meselesi", *İstanbul Üni. Edebiyat Fak. Dergisi*, İstanbul 2004, sa. 39, s. 2-3.

⁴⁶⁶ Ahmet Ocak, "Bir Terör Örgütü Olarak 'Batınîlik' ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri", *Dini Araştırmalar*, c. VII, sa. 20, s. 175.

⁴⁶⁷ Azîmî, s. 51; İbnü'l-Esîr, c. X, s. 511; Hodgson, s. 102.

⁴⁶⁸ İbnü'l-Esîr, c. X, s. 521; Ravendî, c. I, s. 155.

⁴⁶⁹ İbnü'l-Esîr, c. X, s. 475.

⁴⁷⁰ Azîmî, s. 48; İbnü'l-Esîr, c. X, s. 498.

yerleştirerek (*el- Menzile beyne'l- Menzileteyn*)” , Havarîc, Mürcê ve Ehl-i Sünnet fırkalarının ve hatta devrin alimlerinin görüşünü reddetmiş; Hasan Basri ise meclisinden onu kovmuş ve Vasıl da kendi halkasını kurarak Mu'tezîli düşüncenin öncüsü olmuştur. Bu tarihi daha geriye Hz. Peygamber dönemine kadar götürenler olmuş olsa da genel kanı Vasıl b. Ata ile başladığıdır.⁴⁷¹ Yani ilk olarak Basra'da kelami bir ekol olarak ortaya çıkmıştır.

Mu'tezile fırkasının oluşmasında etkili olan en temel sebep, İslâm dinini diğere din ve ideolojilere karşı savunma konusunda naklî ilimleri yeterli görmeyerek aklî delillere gerek duyulmasıdır. Mu'tezîli ekolün temsilcileri bu doğrultuda mücadele vererek kendilerine özgü bir metot geliştirmişlerdir. Bu mezhebin mensupları İslam akidesini, Hıristiyanlar, Yahudiler, Maniler gibi dinlere ve “Zanadika” olarak tabir edilen, Rafızîlik, Mecusilik, Cebriye, Seneviyye, Dehriyye, Naturalist, Materyalist, Gulat-ı Şia, Haricilik v.b. fırkalara karşı savunmuşlardır.⁴⁷² Ayrıca itikaden Mu'tezili olan bu kesim fikhen de Hanefî ya da Şaffîdirler.⁴⁷³

Emeviler'de son dönem devlet adamları ve halifeler üzerinde etkili olan; Abbasiler döneminde ise yoğun tercüme faaliyetleri ile felsefi fikirlerden beslenen ve pek çok şehre yayılan Mu'tezile, özellikle Horasan bölgesine doğru yayılarak başta Nişabur ve Cürcan olmak üzere pek çok Horasan şehrinde etkisini sürdürmüştür. Hatta 813-47 yılları arası Abbasilerin resmi mezhebi olmuş; Gaznelilerin kuruluşuna kadar da bu bölgede hakimiyetini devam ettirmiştir.⁴⁷⁴ Mu'tezile, geliştiğı kültürel ortam ve bunun neticesinde benimsediğı imamet düşüncesi nedeniyle Bağdat ve Basra olmak üzere iki fırkaya ayrılmaktadır. Horasan'da en önemli temsilcilerinden biri olan ve Bağdat Mu'tezilesinin son temsilcisi kabul edilen Ebu'l-Kâsım el- Kâ'bî (ö.319/931), yapmış olduğı faaliyetler, telif ettiğı eserler ve yaptığı tartışmalarla halkın Mu'tezile'yi benimsemesinde etkili olmuştur. Bölgede yaygın olan dinlere karşı fikri mücadeleler

⁴⁷¹ Bağdadî, s. 85-86; Ebu Zehra, s. 135; Kemal Işık, *Mutezile'nin Doğıuşu ve Kelami Görüşleri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1967, s. 50; Yaşar Kutluay, *İslamiyet'te İtikadi Mezheplerin Doğıuşu*, Balkanoğlu Matbaacılık, Ankara 1959, s. 70; Osman Aydın, “Mu'tezile Ekolü (Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları)”, *Marife*, sa. 3, Konya 2004, s. 27-28; Mustafa Öz, *Anahatlarıyla İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ensar Yay., İstanbul 2012, s. 203-204.

⁴⁷² M. A. Câbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, çev. İ. Akbaba, İstanbul 1997, s. 208-209; Fazlurrahman, *İslâm*, çev. M. Dağ- M. Aydın, İstanbul 1981, s. 111; Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, Otto Yay., Ankara 2012, s. 16-18; Aydın, s. 53.

⁴⁷³ Şehristani, s. 46; Muhammed b. Tavî et- Tancî, “İslâm Mezhepleri ve Tarihi”, çev. Bekir Topaloğlu, *Makâlât-Mezhep Araştırmaları*, IV/ I, 2011, s. 143.

⁴⁷⁴ Muqaddasi, *The Best Division for Knowledge of the Regions, Ahsan al- Taqasim fi Ma'rifat al-Aqalim*, çev. Anthony Collins- Mohammad Hamid Altai, Garnet Publishing, London 1994, s. 285; Öz, s. 218- 219.

vererek İslâm dininin burada yayılması sağlamıştır. Fıkıh, tefsir, hadis ve edebiyat alanında eserler veren Kâ'bî, orjinal fikirler ortaya koyarak kendisinden sonraki Mu'tezili hareketlere kaynaklık etmiş ve Horasan Mu'tezilesinin varlığını sağlam bir zemine oturtmuştur.⁴⁷⁵

Gazneliler ile birlikte ise etkisi büyük oranda kırılan Mu'tezile özellikle Ebü'l Hasan el-Eş'ari'nin Mu'tezile'den ayrılarak ayrı bir Sünni mezhep teşekkül etmesi sonucunda büyük oranda zayıfladı.⁴⁷⁶ Hatta Abbasi halifesi, Mu'tezile'den bir beyan almış ve buna muhalefet etmeleri durumunda idamlarının helal olacağını belirtilmiştir. Mu'tezile mensupları bu beyana aykırı hareket etmeleri üzerine Horasan'da Gazneli Mahmud tarafından baskıya maruz kalmışlardır. Fakat, Selçukluların Horasan'a gelmesiyle yeniden canlanan ve Tuğrul Bey devrinde önemli görevlere getirilen Mu'tezililer, mutaassıp bir mutezili olan Küdürî'nin başvezir olmasını sağladılar.⁴⁷⁷ Küdürî'nin Şafii ve Eşarilere uyguladığı yasaklar sırasında⁴⁷⁸ Mu'tezile fırkasının yıldızı parlamış; ayrıca Küdürî, Mu'tezile mensuplarından geniş ölçüde yardım alarak onları devlet makamlarına tayin etmiştir.⁴⁷⁹

Alparslan döneminde ise Nizamülmülk'ün vezir olması ve Nizamiye medreselerinin kurulması ile Şafii ve Eşarî akidesi ön plana çıkarak Mu'tezile çöküş sürecine girmiştir. Hatta aynı süreçte Abbasi halifesi el-Kâdir Billah (ö.1030), ehli hadisin görüşlerine uygun olarak yazdığı ve sahabenin faziletlerinden bahsettiği kitabında, Şiiliğin himayesinde olduğunu düşündüğü Mu'tezileyi "halku'l-Kur'ân (Kur'ân'ın yaratılmış olduğu)" düşüncesinden dolayı tekfir etmekte ve bu eser her Cuma Bağdat'ta el-Mehdî camiinde okutulmaktaydı.⁴⁸⁰

4.3.2. Sultan Sencer Devrinde Mutezile

Mutezile bu dönemde ciddi anlamda varlık gösteremese de bazı alimlerin bu mezhebe mensup olduğu ve hadis, tefsir ve kelâma dair eserler yazdığı görülür.

⁴⁷⁵ Aydınlı, "Mutezile", *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ed. Onat- Kutlu, Grafiker Yay., Ankara 2012, s. 137-138.

⁴⁷⁶ Işık, s. 62-63.

⁴⁷⁷ W. Montgomery Watt, "Mu'tezile'nin Siyasi Tutumları", çev. Süleyman Akkuş, *Dini Araştırmalar*, c. IX, sa. 27, Öncü Basımevi, Ankara 2007, s. 337- 338; Öz, s. 216.

⁴⁷⁸ Tuğrul Bey devrinde uygulanan fikrî yasaklara dair detaylı bilgi için bkz. Mevlüt Özer, "Tuğrul Bey Dönemi Düşünce Hayatında Entelektüel Bir Kriz: Ehli Bidate Lanet Kampanyası", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler II*, Konya 2001, s.

⁴⁷⁹ Işık, 62- 63.

⁴⁸⁰ İbnü'l- Esîr, c. IX, s. 283; Öz, s. 215.

Devrin Mutezilî alimlerinden Ebû Mudar Mahmud b. Cerîr el-İsfahanî (ö.507/1113) ulema arasında büyük itibar sahibi olduğu için ders halkasında bulunan öğrencilerinin de pek çoğu mutezile düşüncesini kabullendiler. Lugat, nahiv, tıp gibi alanlarda döneminin en büyük âlimlerinden kabul edilen el-İsfahânî, bu dönemde Mu‘tezile mezhebi görüşlerinin Horasan’dan Harezm’e doğru yayılmasında öncü olmuştur. Mute‘zile’ye dair birtakım eserler yazmasına ve öğrenciler yetiştirmesine rağmen belki de yaptığı en büyük katkı talebesi Carullah ez- Zemaşerî (ö. 535/1143)’yi yetiştirerek; ona maddi-manevi yardımlarda bulunması ve bazı devlet adamlarıyla tanıştırmış olmasıdır.⁴⁸¹ Nitekim Zemaşerî İsfahanî’den sonra Mutezile ekolünü devam ettirmiştir.

Zemaşerî’nin Mu‘tezile düşüncesiyle irtibatını sağlayan ve devrin alimleri arasında yer alan iki hocasından daha söz edilmektedir. Bunlar Zeydî-Mu‘tezilî müfessir, fıkıh ve kelâm âlimi Hâkim el-Cüşemî ile kendisine kelâmî usulde hocalık, tefsirde öğrencilik yapan, son dönemin en önemli Mu‘tezile kelâmcısı kabul edilen Rükneddin İbnü’l-Melâhimî’dir.⁴⁸²

Zemaşerî’nin gerek kendisinin “Ebü’l-Kâsım el-Mu‘tezilî” şeklinde takdim edilmeyi istemesi ve Mu‘tezilî olmaktan şeref duyması, gerekse “Hâtemü’l-Mu‘tezile” diye anılması bu mezhebe bağlılığının çok güçlü olduğunu göstermektedir. Mu‘tezile içinde hangi fırkaya mensup bulunduğu da tartışmalıdır. Kendisi bu mezhebin her iki fırkasının mensuplarıyla temasa geçmiş, hem Hâkim el-Cüşemî gibi “Behşemiyye”den hem de Ebû Mudar ed-Dabbî ve İbnü’l-Melâhimî gibi “Hüseyniyye”den olan kimselere öğrencilik yapmıştır.⁴⁸³

Zehebî ve İbn Hacer hadis rivayeti konusunda Zemaşerî’yi “sâlih” olarak nitelendirmiş, ancak insanları i‘tizâlî fikirlere davet ettiği için onun özellikle *El-Keşşâf an Hakâiki’t-Tenzîl ve Uyûni’l-Ekâvîl fı Vücûhi’t-Te’vîl* adlı tefsirine ihtiyatla yaklaşılması gerektiğine dikkat çekmişlerdir. Eserde dilin bütün imkânlarını kullanması yanında aklın ilkelerine de büyük önem vermiş, özellikle Kur’an’daki tasvir, temsil ve mecazlarla ilgili anlam takdirlerinde son derece başarılı kabul edilmiştir. Fakat Kur’ân’da Mu‘tezile’nin temel prensiplerine uygun içerikteki âyetleri muhkem,

⁴⁸¹ Aydınlı, “Mutezile”, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ed. Onat- Kutlu, Grafiker Yay., Ankara 2012, s. 137-138; Mustafa Öztürk- Mehmet Suat Mertoğlu, “Zemaşerî”, *DİA*, c. XIL, İstanbul 2013, s. 235-238.

⁴⁸² Orhan Şener Koloğlu, *Mutezile’nin Felsefe Eleştirisi: Harezmli Mutezili İbnü’l-Melahimi’nin Felsefeye Reddiyesi*, Bursa 2010, s. 49.

⁴⁸³ Öztürk- Mertoğlu, s. 237.

diğerlerini müteşâbih olarak değerlendirdiği, Mâide âyetinin (5/54) tefsirinde mutasavvıflar hakkında yer yer edep dışı ifadeler kullandığı ve özellikle Eş'arîler'i Mücbire, Haşviyye gibi sıfatlarla anıp üstü kapalı biçimde Ehl-i Sünnet'e ağır isnatlarda bulunduğu için eleştirilmiştir. Muhtemelen kendini çok övmesi ve Mu'tezilî olmakla iftihar etmesi gibi sebeplerle Selçuklu sarayından beklediği ilgiyi görememiştir.⁴⁸⁴

Mu'tezilî gelenek, Sencer devrinin sonlarına doğru Mutarrizî ve Abdülcebbâr b. Abdullah el-Hârizmî gibi âlimlerin devam ettirme girişimlerine rağmen başarılı olamadı. Sonraki dönemlerde ise Sünnî dünyadan uzaklaşmışsa da tamamen yok olmamış, daha önce Vâsıl devrinde Zeyd b. Ali, Me'mûn döneminde Kâsım b. İbrâhim er-Ressî tarafından başlatılmış olan Mu'tezile-Şîa yakınlığı Yemen Zeydîliği ve kısmen İmâmiyye içinde varlığını sürdürmüştür. Nitekim itikâdî konularda müstakil bir mezhebi olmayan Şîa da, Mu'tezile usulünü aynen taklit etmiştir.⁴⁸⁵

Sencer devrinde pek çok Şafiî alimi Mu'tezile'yi sapkın ve bidatçı bir mezhep olarak eleştirmesine ve her iki tarafın alimleri tarafından karşılıklı reddiye içerikli eserler yazılmasına rağmen Gazzâlî en anlamlı eleştirileri getirenlerden birisi olmuş ve Mu'tezile mensuplarının şer'î delilleri reddedecek derecede akla dayanmakta ileri gittiklerini, onların aşırılığa kaçtıklarını söylemekte ve itikat kurallarında orta yolu benimsemek gerektiğini ifade etmektedir. Mu'tezile'yi eleştirmesine rağmen onu küfre nispet etmemiş ve böyle bir nispetin de doğru olmayacağını belirtmiştir.⁴⁸⁶

Mu'tezile düşüncesinin belki de en değerli kabul edilen kısmı akılla vahiy arasını uzlaştırmaya yönelik girişimidir. Özellikle XII. asırda Harezm ve Horasan coğrafyasında belli bir olgunluğa ulaştığı söylenebilir. Fakat yine de vahyi asıl kabul edip akla ikinci derecede önem vererek vahye bağımlı kalan Eş'ârî kadar başarılı olamamıştır. Diğer itikadî mezhepler kadar yayılmama sebebi ise; Selçuklu devleti idarecilerinin Mutezile'ye karşı olan tutumu, medreselerde Şafi ve Eşari mezheplerine yönelik eğitimin ağırlığı ve bunlara bağlı olarak halk tarafından da benimsenmemesi yanında felsefî problemlere dalarak bunlarla ilgili görüşlerin inanç esasıymış gibi

⁴⁸⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, Ankara 1960, c. II, s. 291-293; Öztürk- Mehmet Suat Mertoğlu, "Zemahşeri", *DİA*, c. XIL, İstanbul 2013, s. 235-238.

⁴⁸⁵ Şehristanî, s. 154; Osman Demir, "Bağdat Mu'tezile'si Kelâmcıları ve Dönemin Fikrî ve Siyasî Yapılanmasına Olan Etkileri", *İslâm Medeniyetinde Bağdat- Uluslararası Sempozyum*, IRCICA Yay., İstanbul 2008, s. 207; İlyas Çelebi, "Mutezile", *DİA*, c. XXXI, İstanbul 2006, s. 398-400.

⁴⁸⁶ Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, Tarih ve Tabiat Vakfı yay., İstanbul 2002, s. 283- 286.

benimsenmesi veya savunulması olarak belirtilebilir.

4.4. Mâtürîdilik

4.4.1. Tanımı ve Tarihçesi

Mâtürîdilik, İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe'nin görüşlerini geliştiren ve sistemleştiren Ebû Mansûr el- Mâtürîdî'ye nispet edilen Ehl-i sünnet ve itikadî mezheptir. Bu açıdan Mâtürîdilik'in arka planında Hanefiliğin olduğu söylenebilir.⁴⁸⁷ Mâtürîdilik fikrinin ortaya çıkış sürecine bakılacak olursa;

Hanefiler temelde ikiye ayrılır. Bunlar; çoğunluğu oluşturan Mutezili olmayan kesim ve nispeten daha az sayıda olan Mu'tezili olanlardır. Mutezili olmayan Hanefiler (Hadis taraftarları ve Mâtürîdiler), Semerkant/Maveraünnehir ekolünden doğmuştur.

Semerkant'ta Dârü'l-Cüzcaniyye ve Dârü'l-İyâziyye; ("Cüzcaniyye-Matürîdiler" ve "İyâziyye-Hadis taraftarları") Buhara'da Ebû Hafs el- Kebîr ve Belh'te Nusayr b. Yahya etrafında birleşen ve 'itizalî fikirleri reddeden' topluluktur⁴⁸⁸. Nitekim İmâm Mâtürîdî de Semerkant ekolu olarak adlandırılan Dârü'l-Cüzcâniyye'de yetişmiş ve Ebû Hanîfe'nin özellikle itikadî görüşlerini geliştirip sistemleştirmiştir. Ebu Hanîfe (ö. 150/767)'nin ileri gelen öğrencileri Muhammed eş- Şeybânî (ö. 189/804) ve Ebû Süleyman el-Cüzcânî (ö. 200/816) tarafından kurulan Dârü'l- Cüzcânîye'de, bir asır sonra talebe olan Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944) daha sonra buranın idaresini üstlenerek çeşitli dersler vermiştir.⁴⁸⁹ Dolayısıyla Ebû Hanîfe ile olan bağlantısı bu ekol ve eğitim silsilesi aracılığıyla ortaya çıkmaktadır. İmâm Mâtürîdî'den sonra dünyaya

⁴⁸⁷ Ahmet Vehbi Ecer, "Mâtürîdî'nin Tanınması", *Ebû Mansur Semerkandî Mâtürîdî*, yay. Ahmet Hulusi Köker, Erciyes Üni. Gevher Nesibe Tıp Tarihi Ens. Yay., s. 9-10; Yusuf Ziya Yörükân, "İslâm Akaid Sisteminde Gelişmeler İmâm-Azam Ebû Hanîfe ve İmâm Ebû Mansûr-i Mâtürîdî", *AÜİFD*, c. II, sa. 2-3, Ankara 1953, s. 127-130; Muhammed b. Tavîl Tanci, "Abû Mansûr al- Mâtürîdî", *AÜİFD*, c. IV, sa. 1-2, s. 1-3.

Ayrıca yüzyıllarca Hanefî temelli eğitimin görüldüğü Fatih- Süleymaniye medreselerinde verilen fıkıh icâzetnâmeleri İmâm Mâtürîdî yoluyla İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe'ye ulaşmaktadır. İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe ve İmâm Mâtürîdî arasında veya Hanefîlik ve Mâtürîdîlik arasındaki ilişki aslında bu örnekten dahi anlaşılabilir. Bkz. Hüseyin Atay, "Fatih- Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcâzetnâmeleri", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1981, c. XIII, s. 197- 198.

⁴⁸⁸ IX. Yüzyıldan sonra Hanefî icâzet silsilesi Semerkant ve Buhara şeklinde iki kola ayrılmıştır. Selçuklular devrinde Semerkant kolu silsilesinde İmâm Mâtürîdî'nin adı geçerken, Buhara kolunda geçmez. Fakat Buhara koluna mensup olan ve Selçukluların hüküm sürdüğü dönemde yaşayan alimler de Ebu Mansûr Mâtürîdî'yi Ehl-i Sünnet'in imamı olarak görmüşlerdir. Diğer bir deyişle Semerkant ve Buhara kollarındaki icâzet silsilesi Selçuklular devrinde aynı kişilerde birleşmektedir. el-Pezdevî (ö.493/1099), Necmüddin Ömer en-Nesefî (ö. 537/1142), Ali b. Ebî Bekr Merğînânî (ö. 593/1196) gibi alimler, her iki silsilede var olup, İmâm Mâtürîdî'yi ehl-i sünnetin imamı olarak kabul etmişlerdir. Bkz. Ak, "Mâtürîdî'nin Hanefîlik İle İlişkisi", *Milel ve Nihal*, 7 (2), s. 225-228.

⁴⁸⁹ Recep Önal, *Ebû Mansûr el- Mâtürîdî 'ye Göre İslam Dışı Dinler*, Emin Yay., Bursa 2013, s. 20- 23; Ahmet Ak, "Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik", *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik- Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*, İstanbul 2012, Marmara Üni. İlahiyat Fak. Yay., s. 436-437.

gelen pek çok Hanefî alim, fıkhıta Ebû Hanife'nin, itikatta ise İmâm Matürîdî'nin görüşlerini benimsemişlerdir. Ayrıca Cüzcâniyye ekolü, Ebû Hanîfe'nin fikirlerini, metodunu benimseyen ve devam ettiren Hanefî mezhebine mensup kişilerden meydana gelmekte ve bu kişiler Matürîdîliğin temelini oluşturmaktadır.⁴⁹⁰

Yaklaşık yüz yaşında vefat eden Mâtürîdî (ö. 333/944)'nin fikirlerini, onun eserlerini okuyan ve okutturan öğrencileri devam ettirmiştir. Mâtürîdilik, özellikle IX. yüzyıldan itibaren Horasan ve Maverâünnahir'de büyük ilgi görmüştür.⁴⁹¹ Nitekim Selçuklu devrinin meşhur Hanefî-Mâtürîdî alimlerinden Ebû'l- Mu'în Neseî (ö. 508/1115), *Tabsıratu'l-Edille* adlı eserinde Mâverâünnahir'in tamamında Horasan'ın ise Merv, Belh gibi bazı önemli şehirlerinde itizâlî fikirleri benimseyenler (Hanefî- Mutezîli) hariç tüm Hanefîlerin usûl ve furu konularında ilk dönemden beri Matürîdîliği benimsediklerini kaydeder.⁴⁹²

Selçuklular, Samanî fakihler aracılığıyla İslâmiyeti ilk kabul ettikleri zaman Sünnî-Hanefî mezhebine mensup olmuşlardır. Nitekim el- Hüseyinî de eserinde, Selçukluların İslâmiyet'i kabul etmelerini Hanefî dinine girdiler şeklinde ifade etmiştir.⁴⁹³ Bundan sonra Selçuklu sultanları daima Hanefî mezhebine mensup olmuşlar; dolayısıyla itikadî olarak da Mâtürîdîliği benimsemişlerdir.⁴⁹⁴ Hanefî- Mâtürîdî medreselerinin açılması, büyük camilere Hanefî imamların atanması, bölgeye Hanefî kadıların ve sultanların da bu mezhebi benimsemeleri nedeniyle Horasan bölgesinde Hanefî- Mâtürîdîliğin yayıldığı söylenebilir.⁴⁹⁵

Selçukları sultanları Tuğrul Bey⁴⁹⁶, Alparslan, Melikşah, Muhammed Tapar ve Sencer

⁴⁹⁰ Kutlu, s. 18- 19; Yavuz, "Mâtürîdîyye", *DİA*, c. XXVIII, İstanbul 2003, s. 165.

⁴⁹¹ Ahmet Ak, *Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdilik*, Bayrak Matbaası, İstanbul 2008, s. 87- 89; Kutlu, *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Mezhebi Arka Planı*, Kitâbiyat Yay., Ankara 2003, s. 124- 125.

⁴⁹² Ebu'l-Muîn en-Neseî, *Tebisrâtü'l-Edille*, nşr., Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 2003, c. I, s. 357- 360; Kutlu, s. 124.

⁴⁹³ Hüseyinî, s. 2.

⁴⁹⁴ Hatta Selçukluların Hanefî/Mâtürîdîliği benimsemeleri ve Türkler dışında diğer milletler arasında bu mezhebin pek yayılmaması kimi zaman Türklere has bir mezhep olarak görülmesine yol açmıştır. Mesela Yusuf Ziya Yörükân, Mâtürîdîliği Türk Sünnîliği olarak nitelemiştir. Bkz. Yörükân, *İslâm Akâid Sisteminde Gelişmeler*, nşr. T. Yörükân, Ankara 2001, s. XXXIV.

⁴⁹⁵ Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, İz Yay., İstanbul 2009, s. 169; Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, c. XVI, İstanbul 1997, s. 6.

⁴⁹⁶ Kazvîni, eserinde Tuğrul Bey'in itikadî olarak mutezili olduğunu belirtse de, Ahmet Ocak bu durumun Eş'âri-Mutezili çekişmesinin yansıması şeklinde görülmesi gerektiğini ifade eder. Muhtemelen müellifin Mutezili olması bu şekilde yazmasında etkili olmuştur. Ayrıca devrin diğer kaynaklarındaki bilgiler Tuğrul Bey'in Hanefî olduğu yönündedir. Bkz. Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, s. 474; Ocak, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, s. 170.

Hanefî mezhebine mensuplardı.⁴⁹⁷ Fakat Sünni mezhepler ve belki de Hanefilik'ten sonra en çok taraftar sahibi olan Şafî ve Eşarîlik kesinlikle rakip veya düşman olarak görülmemiş ve himaye edilmiştir.⁴⁹⁸

Sultan Sencer'in Hanefî mezhebine mensubiyeti ise Gazzâlî'yi 'İmam-ı Azam Ebu Hanîfe'yi tenkit ettiği gerekçesiyle' çağırması ve yaptıkları görüşme düşünüldüğünde net bir şekilde anlaşılmaktadır.⁴⁹⁹

4.4.2. Mâtürîdîlik'in Düşünce Yapısı ve Görüşleri

İmâm Mâtürîdî, dini anlama konusunda araştırma ve sorgulamaya dayanarak gelişimi ve ilerlemeyi hedeflemiş, Ebû Hanîfe gibi problemleri akıl ve nakil ışığında çözmeye çalışmış fakat ayet ve hadislerin inceliklerini anlamak için akıl yürütmeye çok önem vermiştir.

Bazı Hanefî alimler tarafından yaptığı bu tevîl hareketinin bidat olarak kabul edilmesine rağmen hadislerin Kur'ân'ın özüne göre tevîl edilmesini 'zaruri' olarak görmüştür. Her kesimin düşüncelerini rahatlıkla ifade edebildiği böyle bir dönemde Mâtürîdî'nin de görüşlerini sunabilmesi, Semerkant'ta güvenli ve özgür bir ortamın bulunması gibi elverişli şartlar yanında dünyanın en önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri olması gibi faktörler sayesinde olmuştur.

İmâm Mâtürîdî ve taraftarları sadece ilmi faaliyetlerle meşgul olup özellikle te'vil konusuna büyük önem verdiler. Nitekim Mâtürîdî yazdığı tefsire dahi *Kitâbü't-Te'vilât* ismini vermiştir. Bu eserin başında tefsir ve te'vil ayrımına giderek te'vil etmenin caiz olduğunu belirtmektedir. Eserde izlediği metod aslında Mâtürîdîliğin temel düşünce yapısını da bizlere vermektedir. Kur'ân'ın başından sonuna kadar tüm ayetlerini sırayla ele alarak, aklî değerlendirmelerle birlikte Kur'ân'ı bütünlüğü ile yorumlayan ilk dirayet tefsiridir. Lafzî mananın yanı sıra olaylar, hayatın gerçekleri göz önünde bulundurularak tefekküre ve sistematığe büyük önem vermiştir. Bu yönleriyle de klasik tefsirlerden

⁴⁹⁷ Azîmî, s. 13; İbnü'l-Esîr, c. X, s. 65- 66; Bundarî, s. 39; Nizamülmülk, s. 69; Kafesoğlu, s. 182.

⁴⁹⁸ Köymen, s. 466.

⁴⁹⁹ Mehmed Şerafeddin Yaltkaya, "Sencer ve Gazzâlî", *Dâru'l-Fünûn İlahiyât Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1341/1925, sa. I, s. 39-57, s. 40; Hüseyin Zerrinkub, *Medreseden Kaçış (İmâm Gâzzâlî'nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri)*, çev. Hikmet Soylu, İstanbul 2001, s. 234.

ayrılmaktadır.⁵⁰⁰

İmâm Mâtürîdî, Hanefîliğin özünde var olan “re’y/ istidlâl” anlayışını aynen devam ettirmiştir. Tefsirinde aynı zamanda içtihadın da caiz olduğu hakkında deliller getirerek ispatlamaya çalışmıştır. Eserlerinde özellikle Karmatiler, Şiiiler ve Mutezililerin görüş ve fikirlerini çürütmek için büyük çaba sarfetmiştir.

Özellikle yeni müslüman olmuş insanların müteşâbih ayetleri yanlış yorumlamalarının önüne geçebilmek ve itikadi bazı meseleleri daha iyi kavrayabilmek için te’vil, içtihat gibi metotların benimsendiği söylenebilir. Mâtürîdî alimler, hadislerin te’vil edilmesini caiz, hatta gerekli görerek, Kur’ân’ın bütünlüğü içinde ve muhkem ayetlere ters düşmeyecek şekilde te’vil ettiler.

Semerkant ekolü içinde Mâtürîdî’nin öncüsü olduğu grubu (Ehl-i Te’vîl) Hanefî-Mâtürîdîler şeklinde isimlendirmek mümkündür. Vefatı sonrası Mâtürîdî’nin görüşleri en az üç koldan farklı coğrafyalara yayılmış; özellikle Maverâünnehir ve Horasan’ın büyük kısmında hakim hale gelmiştir.⁵⁰¹

Diğer mezhepler ve dinlere karşı; genellikle saygılı bir üslup kullanılmıştır. İmam Mâtürîdî ve daha sonraki dönemde Maverâünnehir’deki alimler, eleştirdikleri görüşleri çeşitli hükümlerle suçlamak veya küçümsemek yerine; ilgili delil ve burhânları aklî yorum ve muhakemelerle sıralayıp karşıt görüşleri çürütmüş; eserlerini, hasımlarına karşı hoşgörüsünü gösteren belirgin bir ilmî üslup ile yazmışlardır.⁵⁰²

4.4.3. Sultan Sencer Devrinde Mâtürîdîlik⁵⁰³

Mâtürîdîliğin Sultan Sencer devrine kadar Hanefîlik ile ayrılmaz bir bütün olduğunu

⁵⁰⁰ Talip Özdeş, *Mâtürîdî’nin Tefsir Anlayışı*, İnsan Yay., İstanbul 2003, s. 74-77; Celal Kırca, “Mâtürîdî’nin Tefsir, Te’vil Anlayışı ve Metodu”, *Ebû Mansûr Semerkandî- Mâtürîdî Kongresi-Kayseri 1986*, Erciyes Üni. Gevher Nesibe Tıp Tarihi Ens. Yay., Kayseri 1990, s. 63; Abdurrahim el- Âlemî, “İmâm Mâtürîdî’nin Tefsir Metodu”, *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik- Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*, Marmara Üni. İlahiyat Fak. Vakfı Yay., İstanbul 2012, s. 331-350; Ak, s. 8-9.

⁵⁰¹ Ak, s. 449- 450.

⁵⁰² Saffet Sarıkaya, “Mâtürîdî’nin Din Anlayışında Hoşgörü”, *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik- Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*, Marmara Üni. İlahiyat Fak. Vakfı Yay., İstanbul 2012, s. 116- 117; Ayrıca Mâtürîdî’nin diğer mezhepler ve fırkalar hakkındaki görüşleri hakkında yapılan müstakil çalışmalar için bkz. M. Ali Kaygısız, *Mâtürîdî’nin Çeşitli Fırkalara Bakışı*, İzmir 1996 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); Kıyasettin Koçoğlu, *Mâtürîdî’nin Mu’tezile’ye Bakışı*, Ankara 2005 (Basılmamış Doktora Tezi).

⁵⁰³ Ahmet Ak, İmam Mâtürîdî’nin Selçuklular devrinde “Ehl-i Sünnet’in Reisi, Hanefiyye, Ehl-i Sünnet ve’l-Cemaat, İmam Mâtürîdî ve Tabileri” isimleriyle anıldığını, fikirlerine ciddi derecede ehemmiyet verildiğini, ancak Mâtürîdîlik/Mâtürîdîyye şeklindeki bir kullanımın Selçuklular döneminde söz konusu olmadığını; bu şekilde kullanımın ilk defa Selçuklular sonrasında İbn Fazlullah el-Ömerî’nin (749/1348) kullandığını söylemektedir. Bkz. Ahmet Ak, *Selçuklular Döneminde Mâtürîdîlik*, Yayınevi Yay., Ankara 2009, s. 95-96, 109.

söylemek zordur. Fakat bu dönemde özellikle Ebû Muîn Neseî ile birlikte bütünlük kazanan ve daha da yayılan Mâtürîdîlik, daha sonra İbn Mâze Sadrû'ş-Şehîd (ö. 536/1141), Necmüddin Ömer en- Neseî (ö. 537/1142), Alâuddin Semerkandî (ö. 539/1144), Muhammed Semerkandî (ö. 570/1179) ve Nureddin es- Sâbûnî (ö. 580/1184) gibi alimler ve eserleriyle yayılma fırsatı bulmuştur.⁵⁰⁴

Ebu'l-Muîn Neseî (ö. 508/1114)'nin, *Tabsuratü'l- Edille* adlı eseri, Mâtürîdî'nin *Kitâbü't- Tevhîd*'indeki görüşlerine açılım getirmiş ve hatta Neseî'nin eseri daha sistematik ve düzenli olarak kabul edilmiştir. Hatta devrin bazı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur.⁵⁰⁵ Eserinde, Hanefî alimler arasında İmam-ı Azam Ebû Hanefî'nin görüşlerini en iyi bilen kişinin İmam Mâtürîdî olduğunu ve bu nedenle Hanefîliğin bölgede yayılması için başka hiçbir alim olmasaydı bile İmam Mâtürîdî'nin tek başına yeterli olduğunu söyler. Hanefî- Mâtürîdî icâzet silsilesi Fâhru'l-İslâm Ebü'l-Yusr el-Pezdevî (493/1099)'den sonra Necmüddin Ömer en-Neseî ile devam etmiştir. Bu dönemde Neseî ve hemen hemen tüm Hanefî alimler, Mâtürîdî'yi imam kabul etmişler ve bu sayede Hanefîlik ve Mâtürîdîlik bir arada yayılma fırsatı bulmuştur.⁵⁰⁶

Necmüddin Ömer en- Neseî (ö. 537/1142), İmam Mâtürîdî hakkında, “İki kesimin önderi, imam, fâdıl, verâ sahibi, müftü, görüşlerini iyi ifade edip savunan, Dârü'l-Cüzcâniyye'de ders veren büyük bir müderris, fıkıh ve nazar ilimlerinde derin bilgi sahibi bir âlim” gibi ifadeler kullanmıştır.⁵⁰⁷ Ayrıca Ömer Neseî, *el-Kand fi Zikri Ulema-i Semerkand* adlı eserinde yerli halkın yanı sıra Belh, Buhara, Neseî, Nişabur hatta Bağdat'tan Semerkant'a ilim öğrenmeye gelen çok sayıda öğrenciden bahseder. Semerkant'a okumaya gelenlerin bir kısmı yetişip ilmî faaliyetlerini bu şehirde sürdürmüşler, bir kısmı ise burada okuduktan sonra ya kendi memleketlerine ya da başka şehirlere giderek, Hanefî- Mâtürîdî kültürünü taşımışlardır.⁵⁰⁸

Alâeddin es- Semerkandî (ö. 538/1144), devrin meşhur Hanefî- Mâtürîdî alimlerinden olup, ders verdiği medresede Neseî'nin *Tabsuratü'l- Edille*'sini okutması yanında

⁵⁰⁴ Neseî, *Tabsuratü'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*, nşr. Haz. Hüseyin Atay, Ankara 2004, Mukaddime Kısmı , s. 76-78; Şükrü Özen, “Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usûlünün İnşası”, *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik*, haz. Sönmez Kutlu, 3. bs., Ankara 2011, s. 221-262.

⁵⁰⁵ Yazıcıoğlu, “Maturidî Kelam Ekolünün İki Büyük Siması: Ebu Mansur Maturidî ve Ebu'l-Muin en-Neseî”, *AÜİFD*, XXVII, Ankara 1985, s. 294.

⁵⁰⁶ Neseî, c. I, s. 162; Ak, “Mâtürîdîliğin Hanefîlik İle İlişkisi”, s. 231.

⁵⁰⁷ Ak, s. 232.

⁵⁰⁸ Farklı şehirlere Semerkant'a ilim öğrenmek için gelen öğrenciler için bkz. Ömer Neseî, *el- Kand fi zikri ulemâ-i Semerkand*, nşr. Nazar Muhammed el- Fâryâbî, Riyad 1991, s. 140-148; 175-78; 210-215; Ak, s. 234-235.

İmam Mâtürîdî'nin *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* adlı eserine *Şerhu Te'vîlâtü'l-Kur'ân* adıyla şerh yazmıştır. Eserinin giriş kısmında Mâtürîdî'nin tefsiri hakkında şunları söyler: “Bu kitap, usûlü't-tevhid konusunda Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebinin, usûl-ü fıkıh ve fürû-u fıkıh konularında Ebû Hanife ve ashabının benimsediği mezhebin Kur'an'a uygunluğunu beyan eden muazzam bir kitaptır” Semerkandî, fıkıh usûlüne dair yazdığı *Mizanü'l-Usûl an Netâici'i-Ukûl* adlı eserinde İmam Mâtürîdî'yi Ehl-i Sünnet'in ve Mâverânnehir- Semerkand Hanefî fıkıh ekolünün reisi olarak kaydetmektedir. Nesefî'nin *Tabsıra'sı* yanı sıra Semerkandî'nin *Mizanü'l-Usûl*'ünün de diğer Hanefî fikhî kitapları gibi devrin medreselerinde okutulması kuvvetle muhtemeldir.

Ebu'l-Feth Alâüddîn Muhammed b. Üsmendî es- Semerkandî (ö. 552/1157), devrin önde gelen münazaracılarından olması yanında, cedel ve hitabette yetenekli bir alimdir. *Tarîkatü'l-hilâf* adlı eserinde Hanefî-Mâtürîdî mezhebinin görüşlerini savunmak ve muhalif görüşleri reddetmek için naslar yerine daha ziyade cedel usulünü kullanmıştır. Üsmendî, kelâm konularını işlerken özellikle Mu'tezile'nin delillerini cevaplandırmak suretiyle Mâverânnehir'deki Hanefî/ Mâtürîdî kelâm ekolünün naklî ve aklî delillerini sunmaktadır. Halku'l-Kur'ân, ef'âl-i ibâd, aslah, rü'yatullah gibi tartışmalı konularda Mu'tezile'nin görüşlerini reddettiği gibi bu Kaderiyye'yi de müstakil bir başlık altında eleştirmiştir.⁵⁰⁹

Nureddin es- Sâbûnî (ö. 580/1184), *el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn*⁵¹⁰ adlı eserinin mukaddimesinde bildirdiğine göre öğretimde kolaylık sağlamak amacıyla hacimli eseri *el-Kifâye fî'l-hidâye*'yi ihtisar ederek meydana getirmiştir. İmam Mâtürîdî'yi “Büyük İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî” ve “Hidâyet önderi, Ehl-i Sünnet'in reisi Ebû Mansûr beyyazallahu ğurretehu” şeklinde övmektedir. Sâbûnî, Horasan ve Irak coğrafyasında ilmî konuşmalar yapıp vaazlar vermekteydi. İlmî şahsiyetinde Mâtürîdiyye doğrultusundaki kelâmcılık yönü ağır basar. Eserlerinde girift meseleleri ve tartışmaları sağlam ve anlaşılır bir dille anlatmış, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Ebü'l-Muîn en-

⁵⁰⁹ Ahmet Ak, *Selçuklular Döneminde Mâtürîdîlik*, Yayınevi Yay., Ankara 2009, s. 51-52; Davut İltaş, “Üsmendî”, *DİA*, c. XLII, s. 388-389; M. Sait Özervarlı, “Üsmendî (Kelâm)”, *DİA*, c. XLII, s. 389-391.

⁵¹⁰ Önce Fethullah Huleyf tarafından yayımlanmış (İskenderiye 1969), ardından Bekir Topaloğlu tahkikli neşrini gerçekleştirmiş (Dımaşk 1399/1979) ve eseri Mâtürîdiyye Akaidi ismiyle Türkçe'ye çevirmiştir (Ankara 1979).

Nesefî'nin görüşlerini genel anlamda benimseyip temellendirmiş, Mâtürîdiyye'nin sistemli bir mezhep haline gelip yayılmasında önemli hizmetler ifa etmiştir.⁵¹¹

Söz konusu alimler İmâm Mâtürîdî'nin eserleri ve görüşlerinin, yazdıkları şerhler, eserler ve yetiştirdikleri öğrenciler sayesinde nesilden nesile aktarılmasına vesile olmuşlardır. Semerkant merkez olmak üzere Mâverâünnehir ve Horasan'a yayılan Mâtürîdîlik için Selçuklulara kadar olan dönem "Oluşum Dönemi" olarak adlandırılırken, Selçuklu devri ise, "Yayıma Dönemi" olarak adlandırılmaktadır.⁵¹²

4.5. Eş'ârilik

4.5.1. Eş'âriğin Doğuşu, Tanımı ve Tarihsel Süreci

Eş'âriğin kurucusu olarak kabul edilen Ebû Hasan el-Eş'âri (ö.330/ 941)⁵¹³, Basra'da doğmuş, gençlik çağına kadar burada bulunduktan sonra uzun süre Bağdat'ta yaşamıştır. Bazı kaynaklarda dedesinden dolayı kendisinden Ebû Bişr diye bahsedilir. Soy itibarıyla ise Yemenli sahabe Ebû Musa el-Eş'ari⁵¹⁴, ye dayanır.⁵¹⁵

Babasını küçük yaşta kaybeden Eş'âri, annesinin, Basra ekolünün büyük Mu'tezili alimi Ebu Ali el-Cübbâî ile evlenmesinden sonra üvey babasının himayesine girer ve kelâm ilmini ondan öğrenir. Mutezile ile olan ilişkisi bu süreçte başlar ve kırk yaşlarına kadar devam eder. Nitekim İbn Nedim, Eş'ari'nin fikrî hayatını, Mutezile'nin içerisinde bulunduğu dönem ve Mu'tezile'den sonraki dönem olarak ikiye ayırır.⁵¹⁶ Mu'tezileye mensup olduğu süre boyunca Basra'da el-Cübbâî'nin yanında yaşayan Eş'ari, Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra Bağdat'a yerleşmiş ve günümüze ulaşan tüm eserlerini bu dönemde yazmıştır. Mu'tezile'den ayrılınca vefatına kadar Sünnî çizgide kalmıştır.

Mu'tezile'den ayrılışı hakkında farklı rivayetler bulunur: Mutezilî olan hocası Ali el-Cubbâî'ye "Allah'ın fiillerinin aklî mülâhazalara mı dayandığı yoksa yarattıkları için en

⁵¹¹ Ak, *Selçuklular Döneminde Mâtürîdîlik*, s. 50-52; Ak, "Mâtürîdîliğin Hanefîlik İle İlişkisi", s. 232; Muhammed Aruçi, "Nüreddin Sâbûnî", *DİA*, c. XXXV, İstanbul 2008, s. 360- 361.

⁵¹² Ak, s. 81-95.

⁵¹³ Vefat tarihi ve yeri hakkında farklı rivayetler vardır. Mesela İbn Asâkir vefatını h. 330 olarak verirken kaynakların genel ittifak ettiği tarih ise h. 324 yılıdır. Bkz. İbn Asâkir, s. 14, 56; İbn Hallikan, c. III, s. 274.

⁵¹⁴ Ebu Musa ei-Eş'ari, Dört Halife devrinde siyasi ve sosyal olaylara damgasını vurmuş, Hz. Ömer zamanında Küfe ve Basra'da valilik yapmış bir şahıstır. Hakem olayı diye bilinen, Hz. Ali ve Muaviye arasındaki anlaşmazlıkta çizdiği tavırla, siyasi ve fikri açıdan İslam tarihinde önemli bir yeri olan olayın kahramanıdır. Hz Ali'den devlet başkanlığını almış, halifeliğin Muaviye'ye geçmesinde dolaylı olarak rol oynamıştır. Bkz. Fıglalı, *Çağımızda İtikâdi İslâm Mezhepleri*, s.47.

⁵¹⁵ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, Beyrut 2000, s. 225.

⁵¹⁶ İbnü'n- Nedim, s. 217.

iyi olanı yapmak zorunda mı olduğu” konusuyla ilgili sorular sormuş ve aldığı cevaplardan tatmin olmayarak kafası karışmış ve fikri bir bunalım yaşamış olduğu yanı sıra rüyasında birkaç kez Hz. Peygamber’in “Benden gelmiş olan mezhebe yardımcı ol” demesi üzerine Kur’ân ve sünnete bağlanmak için Mu’tezileden ayrılması⁵¹⁷, Mu’tezilenin kelâmî konulardaki bazı cevaplarının Eşarî’yi tatmin etmemesi ve yöneticiler arasında destek gören Mu’tezili anlayışın, yöneticilerin olumsuz ve baskıcı uygulamaları yüzünden halk içerisinde olumsuz yansıması ve son olarak Mu’tezile’nin felsefi problemlere fazla dalıp bunlarla ilgili görüşlerin inanç esası gibi benimsenmesi ve Eşari’nin Mutezile adına katıldığı toplantıda akli bir tartışmada hezimete uğraması⁵¹⁸ gibi nedenler belirtilmektedir.

Eşari, Bağdat’a gittikten sonra Sünni alimlerden ders almıştır. Elde ettiği yeni bilgiler görüşlerinde de birtakım değişikliklere neden olmuş; bazı dönemler Mutezile’ye bazı dönemler Sünni çizgiye meylenmiş ve sürekli arayış içinde olmuştur. Basra Mutezilesine mensup olup –Bağdat Mu’tezilesinin aksine- siyasetten uzak kalmış ve ilimle meşgul olmuştur.⁵¹⁹ Kırk yaşlarına kadar fikri arayışlar, sorgulamalar ve akli buhranlar sebebiyle Mu’tezileye mensup olan Eş’ari, kırklı yaşlarda Mutezile’den ayrıldıktan sonra bir süre arayışını sürdürmüş ve daha sonra dini yorumlardan biri olan Hanbeli mezhebine bir süre yönelmiştir.⁵²⁰ Eş’ari buhranlı dönemlerinde akla ciddi boyutta değer veren Mutezile’nin öğretisini akıl ve gönül süzgeçinden geçirmiş ve dinin sadece akli esas almadığı sonucuna ulaşmıştır. Hatta Basra Camii’nde bir Cuma günü minbere çıkıp, “Kur’ân’ın yaratılması, ahirette Allah’ın görülmemesi, kötü fiilleri kulların yarattığı” vb. kelâmî konulardaki görüşlerinden tövbe ettiği ve Mutezile’nin ayıplarını reddettiği, rivayet edilir.⁵²¹

IX. yüzyıla gelindiğinde Bağdat ve çevresinde İslâm’ı iç ve dış tüm tehditlere karşı savunmak ve gayri İslâmî unsurlardan temizlemek amacıyla bir topluluk ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu topluluk, tartışmalarda felsefi metotları kullanıyorlarsa da ana

⁵¹⁷ İbn Asâkir, s. 40-41.

⁵¹⁸ İbn Asâkir, s. 91.

⁵¹⁹ Osman Aydın, *İslâm Düşüncesindeki Aklileşme Süreci, Mutezile'nin Oluşumu ve Ebu Huzeyl Allaf*, Ankara 2001, s. 209.

⁵²⁰ Nitekim dini yaşayışların devresi incelenirken de aynı Eş’ari de olduğu gibi ilk dönem olgunlaşmamış, yüzeysel ve dışsal bir şekildeyken, ikinci dönem dindarlığın olgunlaştığı, deruni ve içsel bir anlayış olarak ortaya çıktığı şeklinde açıklanmaktadır. Bkz. Hasan Kayıklık, “Allport’a Göre Dini Yaşayışın Gelişimsel Bir Açılımı”, *Dini Araştırmalar*, c. V, sa. 15, 2005, s. 137.

⁵²¹ İbn Hallikân, c. III, s. 275; İbnü’n-Nedim, s. 271.

materyallerini vahiyden alıyorlardı. Mu'tezililerin akıl yürütmelerine karşılık kelâmı ve felsefeyi kullanan bu grup Ehl-i Sünnet kelâmını kurdu ve "Mütekellimîn" (Ehl-i Sünnet Kelâmcıları) adını aldılar. Başlangıçta toplumun tepkisinden çekindiği için gizli olarak yürütülen bu anlayış, zamanla güç kazandı ve İslâm dünyasının farklı yerlerinde; Mezopotamya'da Ebû Hasan Ali b. İsmail el-Eş'ari (ö. 330/ 941), Mısır'da Tahavî (ö. 331/ 942) ve Semerkant'ta Ebû Mansûr Matürîdî (ö. 333/944) tarafından hemen hemen aynı zamanlarda açıkça ortaya konuldu. Bu üç isim içinde Eş'âri, Mutezili sistemi çökerten kahraman haline geldi. Sünnî felsefî kelâmın kurucusu olarak tanındı ve kurduğu ekol onun adıyla Eş'arilik olarak adlandırıldı.⁵²²

Eş'âri'nin *Makalât el-İslâmiyyîn İhtilaf el- Musalliyyîn* adlı eseri farklı mezheplerin dini dogma ve öğretilerini içermesi yanında, başkalarının sözünü bile edemediği itikadî görüşler hakkında detaylı açıklamalar içermektedir. *Risâle fî İstihsân el- Havd* adlı eserinde ise aşırı selefî kesimin, kelâmın kullanılmasına dair yaptıkları itirazları ve Eş'âri'nin imanî meselelerde kelâmın kullanılmasını gerekli kılan cevaplarını içermektedir. Eş'arilik kelâmı esas itibarıyla bu iki kitapta ortaya konmuştur. Daha sonra talebeleri vasıtasıyla bu doktrin yayılmıştır.

Eş'âri yaşadığı dönemde iki muhalif görüş arasında orta noktadadır. Vahye karşılık hakikatin tek ölçüsü olarak akılı getiren Mutezile ile dini nassların açıklanmasında ve savunulmasında aklın ya da kelâmın kullanılmasına karşı olup bid'at olarak nitelendiren Zâhirîler, Mücessimîler bu iki fırkadır.

El- Eş'âri, temelde Malikî ve Şafiî mezhebi mensuplarının itikattaki imamları kabul edilir.⁵²³ Fakat Şafiiler dışında fazla kabul görmediği söylenebilir. Hanefîler ise bazı küçük noktalarda Eş'ârî'den ayrılan çağdaşı Matürîdî'nin görüşlerini benimsemişlerdir. Selçukluların kuruluş arefesinde Eş'ârîler'in daha ziyade Hanbelî mezhebi ile mücadelesi söz konusudur. Hatta iki mezhebin mensupları birbirlerini itikadî sapkınlıkla suçlamıştır. Selçukluların kurulması ile de Şii Fatımî Devleti ile siyasi çekişmeler olurken aynı zamanda devlet içinde hem gayri sünnî hem de sünnî mezhepler arası çatışmalar devam etmekteydi.

⁵²² M. Abdulhayy, Eş'arilik (Kitap içinde), Haz. Mian M. Şerif, *İslâm Düşüncesi Tarihi*, c. I, İnsan Yay., İstanbul 2014, s. 297- 298.

⁵²³ Subkî, c. III, s. 378; Gölpınarlı, s. 201.

Tuğrul Bey devrinde özellikle Mutezilî kesim Eş‘arîlere karşı düşman tavırlarıyla, Mihne olayının yaşanmasına neden olmuşlar; Eş‘arîler uzun bir müddet baskılara maruz kalmış, hatta Şafîî ve Eş‘arî alimlerin pek çoğu ülkeyi terketmek zorunda kalmışlardı. Yaşanan bu hadiselerin sebebi Ebu’l- Hasan Eş‘arî’ye kadar uzanmaktadır. Onun Mutezilî ekolden ayrılması ve ayrıldığı mezhebin aklî metotlarını kullanarak bu ekolü eleştirmesini, Mutezilîler hazmedememişlerdir. Eş‘arî öğretinin yaygınlaşması ile birlikte Mu‘tezile gün geçtikçe değer kaybetmiştir. Mihne olayı her ne kadar Hanefîler ile Şafîî-Eş‘arî ekolleri arasında bir çatışma gibi görülse de aslında Mutezilîler kendilerini Hanefîliğe nispet ederek bu mezhebi kalkan olarak kullanmışlardır.⁵²⁴ Fakat ilerleyen süreçte Hanefî- Matüridî birlikteliğinin başlaması ve Hanefî- Mutezilî kesimin iyice azalması sonucunda, Eş‘arîlere karşı tepkiler büyük oranda azalarak itikadî olarak çok az farklılık içeren Eş‘arî ve Matüridîler, birbirlerine olumlu tavır sergilemişlerdir. Ayrıca Abdülkerim el-Kuşeyrî ve devrin bazı önde gelen Sünnî ve Eş‘arî alimlerinin bizzat Tuğrul Bey ile görüşerek El- Eş‘arî’ye nispet edilenlerin hiçbirisinin doğru olmadığını ve onun Sünniliğın en önemli savunucularından biri olduğunu belirtmeleri de karşıt tepkilerin azalmasında etkili olmuştur.⁵²⁵

Selçuklular devrinde sultanlar ve bazı devlet adamları Matüridî olsa da özellikle vezir Nizamülmülk ile birlikte Eş‘arîler desteklenmiş ve Eş‘arîler vezirden aldıkları bu siyasi güç sayesinde etkilerini arttırmışlardır. Hatta mezhep kargaşasını önlemek amacıyla açıldığı belirtilen Nizamiye Medreseleri’nin açılışındaki temel amaçlardan biri de Eş‘arî öğretilerin müdafaası olmuştur.⁵²⁶ Selçuklu sultanları her ne kadar Matüridîliği benimsemiş olsalar da Ehl-i Sünnet mezhebi olarak kabul edilen Eş‘arîliğin Sünnî ekolün temsilcisi haline gelmesini desteklemişlerdir. Melikşah’ın “Ben her ne kadar Hanefî mezhebinden isem de, Allah rızası için bina ettirdiğim medresede din ashabı adalet ve eşitlik üzere faydalanmış olsunlar” demesi; ayrıca Nizamülmülk’ün sultanın siyasi olarak herhangi bir mezhep aleyhine politika gütmesi gibi bir durumun söz konusu olmadığını, amaçlarının sadece Sünnîliği güçlendirmek olduğunu ve Nizamiye medreselerini ihtilafları körüklemek için değil ilim ehlini yüceltmek için kurduklarını, mezhebî çatışmalar devam ederse medreselerin kapısına kilit vuracağını belirtmesi, Eş‘arîliğe karşı nasıl bir tutum gösterildiğinin ve asıl gayenin Sünnîliği yüceltmek

⁵²⁴ Subkî, c. III, s. 377, 391.

⁵²⁵ İbn Kesîr, c. XII, s. 64; Subkî, c. III, s. 402- 410.

⁵²⁶ Subkî, c. III, s. 377; Topaloğlu, s. 145; Ocak, *Selçuklular’ın Dini Siyaseti ve İslâm Alemi*, s. 40- 42.

olduğunun bariz birer göstergesidir.⁵²⁷ Özellikle Melikşah devrinde Nizamiye medreseleri ve müderrisleri yanı sıra özellikle Cüveynî ve öğrencisi Gazzâlî, Ebû Bekr Bakıllânî'den aldıkları Eş'arî öğretisinin geniş kitleler arasında yayılmasında en büyük rolü oynamışlardır.⁵²⁸

4.5.2. Eş'arî Kelâmının Temel İlkeleri

-Allah anlayışı ve O'nun Sıfatlarının mahiyeti: Allah birdir, eşsizdir, ezeli ve ebedidir. Cisim değildir, araz değildir. İştir, görür ve kelâm sahibidir. Sıfatları ise yaratılmışlarınkinden farklıdır. Eş'arî; Mücessime, Müşebbihe gibi Allah'ın Kur'an'da zikredilen tüm sıfatlara sahip olduğu (eli, ayağı, gözleri olduğu) ve Arş'a oturduğu (istivâ') gibi sıfatların zahiri anlamlarını savunan kesimler ve Mutezile gibi Allah'ın varlığının kendisiyle kâim olup kendi varlığı dışında sıfata sahip olmadığını düşünen (Allah'ın sıfatlarını onun zâtına ilave olarak kabul etmeyen) kesimlerin fikirlerine karşı çıkmıştır. Eşariler, Allah'ın beşeri sıfatlara sahip olduğunda şüphe olmadığını ancak bunların zahirî anlamlarıyla alınmaması gerektiğini savunuyorlardı. Bu sıfatlara bilâ keyf ve bilâ teşbîh (mahiyetini sormaksızın ve teşbîhte bulunmaksızın) inanmak gerekiyordu.⁵²⁹ Mutezileye karşı; Allah'ın sıfatlarının ezeli ve ebedi olduğunu ve bu sıfatların O'nun zâtı ile aynı şey olmamakla birlikte O'ndan ayrı da olmadığını savunuyorlardı. Burada Eş'arîler zor bir konumu müdafaa ediyorlardı. Ne Allah'ın ezeli ve ebedi sıfatlarını kendisiyle özdeşleştirebiliyor ne de ayırabiliyorlardı. Zira O'nun bilmesini, güçlü ve diri olmasını O'na izafe etmek hiçbir faydalı amaca hizmet etmeyecektir. Sonuçta kendi zâtının kendisine izafesi anlamına gelir ki, gereksizdir. Ayrıca bu farklı sıfatlar değişik anlamlar ifade etmektedir ve bu yüzden Allah'ın zâtının aynı olamazlar.

- Özgür irade: Mu'tezile ve Cebriyye tarafından savunulan özgürlükçü ve kaderci görüş arasında orta bir konumu savunurlar. Selefler ve Cebriîler insan eylemlerinin Allah tarafından önceden belirlenip yönlendirildiğini ve insanın bir fiiliği yaratma gücüne sahip olmadığını düşünürler. Mu'tezilîler ve Kaderîler, insanın bir fiili yaratma konusunda ve tercihlerinde güce sahip ve özgür olduğunu, ancak bu gücün Allah tarafından yaratılmış bir güç olduğunu düşünürler. Eş'arîler ise yine bir orta yol

⁵²⁷ İbn Kesîr, c. XII, s. 117.

⁵²⁸ Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, s. 175; M. Şerefeddin, "Selçuklular Devrinde Mezahib", s. 104.

⁵²⁹ El- Eş'arî, *Kitâb el-İbâne 'an 'Usûl ed-Diyâne*, Haydarabad, 1903, s. 47; M. Abdulhayy, Eş'arîlik, s. 302.

seçmişler ve onlara göre; insanın fiillerinin yaratıcısı Allah'tır. (Hâlık) İnsan ise işleyendir, bir şeyi yaratamaz. (müktesib)

-Akıl ve Vahiy Sorunu: Aklın mı yoksa vahyin mi hakîkatin kaynağı olması gerektiği konusunda Mutezililerden ayrılarak, nihai hakîkatin kaynağı olarak vahyin daha temel olduğunu, aklın ise vahiyle geleni doğrulamaktan öteye geçmemesi gerektiğini savunmaktadırlar. İki unsur arasında çelişki olduğunda Eş'ariler vahyi tercih etmektedirler. Bu mesele, mutezililerin akılcı kelâmıyla Eş'arilerin Sünnî kelâmının ayrıldıkları temel noktadır. Akıl, vahye tâbi olmalıdır. Aklın işlevi İslâm'ın temel ilkelerine imanı mantikî yoldan izah etmektir. Yoksa Kur'ân ve Sünnet'te ortaya konulduğu şekliyle temel ilkelerinin doğruluğunu sorgulamak değildir.

- Kur'ân'ın Ezelî Oluşu: Kur'ân'ın yaratıldığı veya yaratılmayıp ezelî olduğu konusunda anlaşmazlıklar vardır. Eş'ariler bu konuda, Zâhirîler (aşırı ortodoks ekoller) ve Mu'tezilîler arasında mutedil bir noktadadır. Hanbelîler ve Zâhirîler, Kur'ân'ın harfler, kelimeler ve lafızlardan meydana geldiğini ve Allah'ın zatında bulunduğunu, dolayısıyla ezelî olduğunu savunurken Mu'tezilîler ve Rafizîlerin bir kısmı da Allah'ın ezelî bir sıfatının olması halinde ezelî varlıkların çokluğu söz konusu olacağından ve bunun da İslâm'ın temel ilkelerine ters düşen çok tanrıcılık anlamına geleceğinden ve ayrıca Kur'ân'ın bölümlerden oluştuğunu ve parçalardan oluşan şeylerin de dünyevî olması gerektiğinden hareketle, Kur'ân'ın mahluk olduğunu savunmuşlardır. Eş'arîler ise, Kur'ân'ın kelimeler ve lafızlarda ifade edildiği şekliyle, kuşkusuz hâdis (sonradan meydana gelme) olduğunu, ancak Mu'tezilîlerin düşündüğünün aksine, anlamının yaratılmış olmayıp ezelî olduğunu savunmuşlardır. Söz konusu anlam Allah'ın zâtından kaynaklanır. Aynı anlam, bir değişikliğe uğramadan farklı zaman ve yerlerde, farklı kişi ve milletler tarafından ifade edilebilir. Eş'arîler, bu anlamın bilgi ve iradeden farklı bir sıfat olup, Allah'ın zâtında mevcut olduğunu ve dolayısıyla ezelî olduğunu savunmuşlardır. Kur'ân Allah'tan gelen bilgidir. Dolayısıyla Allah'ın ezelî ilim sıfatından ayrılamaz.

-Ru'yetullah Meselesi: Ru'yetullah (Allah'ın yüzünün görülmesi) konusunda, Aşırı Selefilere ve Zahirîlere, Allah'ı görmenin ve işaret etmenin mümkün olduğunu, salih insanların iyi amellerinin mükafatı olarak O'nu göreceğini ve hatta Allah'ın arşa oturduğunu iddia ederken Mu'tezilîler ve filozoflar vücûd olarak varlığa karşılık

geleceği için, O'nun gözlerle görülebileceği fikrini reddetmişlerdir. Eş'ârîler ise yine mutedil bir yol izlemişler; Selefler gibi Allah'ı görmenin mümkün olduğunu söylemişler ancak Allah'ın gözlerle ihata edilebileceği veya işaret edileceği fikrini reddetmişlerdir. Gözümüzde bir yansıma olmaksızın Allah'ı görmenin mümkün olduğunu savunmuşlardır.

-Son olarak Ebû Bekr İbn Bâkılânî (ö. 1013), Eş'ârî kelâm sisteminin merafizik desteği olmadan eksik kalacağı düşüncesinden hareketle kelâm ile ilgili incelemelerinde; arazın ancak anlık bir varlığa sahip olduğu ve nitelik olarak var olmadığı, mükemmel boşluğun mümkün olduğu şeklindeki katıksız metafizik konularada yer vererek Eş'ârî kelâm ekolüne metafizik bir temel sağlamıştır. Eş'ârîler, vücûd ve Allah'ın iradesini her şeyin esası kabul ederek kendi ontolojilerini sürdürmüşler ve kainattaki uyum ve düzeni Allah'ın iradesine bağlamışlardır.

4.5.3. Sencer Devrinde Eş'ârîlik

Eş'ârî öğretilerin Selçuklu coğrafyasında yayılmasında en büyük rol, büyük Eş'ârî alimi Ebû İshâk el- İsferyânî'nin öğrencisi olan İmamü'l-Haremeyn Cüveynî'ye aittir. Otuz yıl boyunca Eş'ârî öğretilerini öğreten ve yayan Cüveynî'den sonra Gazzâlî bu mirası devralmıştır. *Tehâfut el- Felâsife* adlı eserinde Yunan felsefesini sistematik bir şekilde çürüterek Ehl-i Sünnet'in zihnini karakterize eden akılcılık korkusunu ortadan tamamıyla kaldırmıştır. İnsanların nass ve metafiziği birlikte incelemeye başlamasında en büyük pay, Eş'ârî doktrinlerini tamamladığı belirtilen Gazzâlî'ye aittir. Eş'ârî düşünüş tarzının mükemmel olduğunu kabul ederek öğrencilerine Eş'ârî kelâmının açıklanmasını teşvik ettiği belirtilir. Bu dönemde özellikle muhaddislerin tamamına yakını Eş'ârî mezhebine mensuptur.⁵³⁰

Selçuklu coğrafyasının pek çok şehrinde bulunan ve Sünnîliği koruma gayesiyle kurulan Nizamiye medreselerinde ders veren müderrislerin büyük çoğunluğu da Şafiî-Eş'ârî mezhebine mensuptur. Bu durumu Nizamülmülk'ün başlattığı siyasetin devamı olarak görmek mümkündür. Nizamülmülk, kadılık, hatiplik, imamlık gibi mesleklere Hanefîleri tayin ederken; medreselere özellikle Şafiîleri atamaktaydı. Şafiîler medresede fıkıhla ilgileniyor ve bu sayede pek çok Şafiî fakihin yetişme imkânı oluyordu.

⁵³⁰ Subkî, c. IV, s. 32.

Halk arasında büyük oranda yayılan Şafîlik diğer mezheplerle daha çok entellektüel boyutta mücadele içindeydi. Medreseler ve müderrisler aracılığıyla gayri sünnî mezheplerle mücadele devam ederken; aynı zamanda Sünnî mezheplerle de mücadeleler oluyordu. Tuğrul Bey devrindeki Mihne olayı sonrası, Nizamiye medreseleri aracılığıyla hızla yayılan Şafîlik, Mutezile'ye benzer davranışlarla karşılık vermemiş tüm mücadele entellektüel düzeyde yürütülmüştür.⁵³¹

Sünnî- Şii çatışması bir yana bırakılırsa, Sünnî ekoller arasında en çok fikri çatışma Eş'arîler ve Hanbelîler arasında cereyan etmiştir. Bu ayrılıkta, Hanbelîlerin teccime (Allah'a cisim isnâd etmek) kapı aralayan itikadî görüşleri gibi kelâmî tartışmaların yanı sıra Eş'arîlerin, Ahmed b. Hanbel'in aslında fakih olmayıp muhaddis olduğu yönündeki kanaatleri de etkili olmuştur. İtikadî tartışmalar sonucunda Hanbelîler, Eş'arîlerin müslümanlığını sorgularken karşı tepki olarak aynı sorgulamayı Eş'arîler de yapmışlardır. Nitekim devrin Hanbelî alimlerinden İbn Ebî Ya'lâ (ö. 1131), Hacı Abdullah Herevî'nin Herat'ta Hanbelîlerin lideri olduğunu ve Eş'arîlere karşı çok şiddetli bir tavır takındığını nakletmektedir.⁵³² Hatta her türlü soru sormanın serbest olduğu vaaz ve münazara meclisleri, özellikle Eş'arîler ve Hanbelîler arasındaki mezhep taassupları nedeniyle istifade edilemeyecek bir noktaya gelmiştir. Hatta itikadî yönü bile olmayan fikhî konularda Hanbelîler, Eş'arîleri Abbasilere şikayet etmişler fakat bir sonuç alamamışlardır.⁵³³

1100 yılında Abbasilerin aldığı tedbirler ve daha sonra Selçukluların mezhebî çatışmalara karşı tutumu, bu mücadelelerin büyük oranda azalmasını sağlamıştır. Halkı tahrik eden alimler çıksa da bunlara derhal müdahale edilmiştir. Nitekim 1143 yılında Eş'arî vaiz Ebû'l- Fütûh el- İsferyânî, Bağdat'ta verdiği vaazlarda Hanbelîliği kötülemiş ve bu tavrıyla olayların çıkmasına neden olmuştur. Bu yüzden Bağdat'tan çıkarılmasına rağmen bir süre sonra tekrar geri dönmüş ve yine Hanbelîliği kötülemeye

⁵³¹ Mu'tezilîlerin Eş'arîlere karşı sürdürdükleri saldırgan tutumun fikrî planda Eş'arîlerle mücadele etmekte aciz kaldıklarından kaynaklandığı belirtilir. Örnek olarak da Eş'arî alim Fahreddin Razî'nin Mu'tezile ile yaptığı minazaralarda galip gelmesi ve bunun üzerine Mutezilî alimlerin kendi taraflarına hitaben, "Mezhebinizden ayrılmayın. Allah bu adama güçlü bir anlatma ve açıklama kabiliyeti vermiş, bu yüzden haklı görünüyor. Aslında o haklı değildir ve sizin mezhebinizde de bir zayıflık yoktur" demelerinin bu acizliği net bir şekilde ortaya koyduğu belirtilmektedir. Bkz. Kazvinî, s. 378; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s. 285.

⁵³² Şükrü Özen, "İbn Ebû Ya'lâ", *DA*, c. XIX, İstanbul 1999, s. 447- 448.

⁵³³ Tüm bu Hanbelî- Eş'arî mücadelelerinin en üst düzeye çıkmasında Abdülkerim Kuşeyrî'nin oğlu olan Eş'arî alim Ebû Nasr Abdurrahim el- Kuşeyrî'nin etkili olduğu belirtilir. Kuşeyrî hac dönüşü sırasında uğradığı Bağdat'ta Nizamiye Medresesinde Şeyhu's-Şuyûh ribatında verdiği vaazlarında Hanbelîlere sataşmış; Hanbelîler; Mücessime ve Müşebbihlikle itham edilmiştir. Bkz. İbnü'l-Esîr, c. X, s. 108; İbn Kesîr, c. XII, s. 115; M. Şerefeddin, "Selçukîler Devrinde Mezahib", s. 112.

başlamıştır. Bunun üzerine İsferyânî tekrar Bağdat'tan sürgün edilmiş ve bir daha da bu şehre sokulmamıştır.⁵³⁴

Mezhepler arası barış ve huzur ortamının sağlanmasında özellikle Gazzâlî ve Ebû Ya'lâ el- Ferrâ gibi alimlerin uzlaştırıcı ifadeleri etkili olmuştur. Gazzâlî; Hanbelî, Eş'arî ve Mu'tezilî mezhep mensupları arasında hizipleşme ve tekfirlerin doğru olmadığını, tüm karşı iddiaların da aşırılıktan kaynaklandığını belirtmiştir. Hatta bizzat kendisi farklı mezheplerden alimlerle görüşmek suretiyle bu uzlaştırmayı uygulamaya koymuştur. Bu durum kısa sürede etkisini göstermiş ve Gazzâlî'nin derslerine de diğer mezheplerin önemli alimleri katılmıştır. Bunlar arasında Hanbelîler'in reisliğini yapacak seviyede alimler olan İbn Akîl ve Ebu'l- Hattab el- Kelvezânî zikredilebilir.⁵³⁵

Gazzâlî, "Ehl-i Kible'nin kelime-i tevhidi söylediği sürece küfre nispet edilemeyeceğini, böyle bir nispetin sadece usul ve fûrûa dair bir nassı inkar etmekle yapılabileceğini" ifade etmiştir.⁵³⁶

Gazzâlî ile birlikte Eş'arîliğin Müteahhirîn döneminin başladığı belirtilir. Müteahhirîn devrinde Eş'ariyye klasik mantık ve felsefenin yanı sıra tasavvufa da kapılarını açmıştır.⁵³⁷

Sultan Sencer devrinde ve hatta genel olarak XII. Yüzyılda Eş'arî- Hanbelî ve diğer Sünnî mezhepler arasındaki mücadelelerin durulmasında Ebû Yahya ve en önemlisi Gazzâlî'nin etkisine yukarıda değinmiştik. Devrin alimlerinden İlkıya el- Herrasî, Batınlıkla itham edildiği zaman, aralarında Hanbelî alim İbn Akîl'in de bulunduğu bir grup alim onun suçsuzluğu yönünde tanıklık yapmışlar ve bu sayede Herrasî, müderrislik görevine devam etmiştir.⁵³⁸ Görüldüğü üzere XII. Yüzyıldan itibaren hem devletin mezhebî mücadelelere karşı hassasiyeti, hem Abbasî halifeliğinin izlediği politika hem de alimlerin devreye girmesiyle mezhep mücadeleleri büyük oranda azalmıştır.

Devrin Eş'arî alimlerinden Abdülkerîm eş-Şehristânî *Nihâyetü'l-iğdam fî ilmi'l- kelâm*'ında Gazzâlî'nin başlattığı felsefe- kelâm ilişkilerini güçlendirip kelâmî

⁵³⁴ Kara, s. 304.

⁵³⁵ İbnü'l- Cevzî, c. IX, s. 169.

⁵³⁶ Özervarlı, "Gazzâlî", *DİA*, c. XIII, İstanbul 1996, s. 510.

⁵³⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "Eş'ariyye", *DİA*, c. XI, s. 449.

⁵³⁸ İbn Kesîr, c. XII, s. 172.

meselelere felsefî açıklamalar getirmiş ve Bâkılânî ile Cüveynî'nin meylettiği ahval teorisini tenkit ederek bu teorinin Eş'ariyye'ye mal olmasını engellemiştir.

Eş'arîlerin Kerramîye mezhebine karşı tutumunda da eş- Şehristânî (ö. 1153) bu dönemde az da olsa etkisi süren Kerramîye (Mürchie'nin bir kolu olarak ortaya çıkmıştı) mezhebini "cahil sefih grubu" olarak tanımlamış, İbn Kerrâm'ı Allah'ın sıfatlarını tecsim ve teşbihe götürmekle suçlamış ve bu suçlama diğer Ehl-i sünnet ekolüne mensup alimler tarafından da desteklenmiştir. Aslında bu durum gayri sünnî mezheplere karşı alimler arasında bir birlik oluştuğunu göstermesi açısından dikkate değerdir.

Eş'arîliğin Matürîdîlik ile ilişkisine bakılacak olursa, her iki mezhep de Sünnîliği temsil etmişler ve savunmuşlardır. Bu nedenle Ehl-i Sünnet denildiğinde genelde bu iki mezhep akla gelmektedir.⁵³⁹ Bu iki mezhebin mensubu olan halk arasında çekişme veya kutuplaşma hiç yaşanmezken, zaman zaman entelektüel alanda alimler arasında bazı münakaşalar olmuştur. Bunun en bariz örneğini de Eş'arîliğe yönelttiği eleştirileriyle ön plana çıkan Ebû'l- Muîn Neseffî'dir. *Et- Temhîd li Kavâidi't- Tevhîd* adlı eserinde Eş'arîlerin tekvin konusundaki görüşlerinin kişiyi küfre götürdüğünü söylemiştir.⁵⁴⁰ Bu misalden de hareketle Matürîdîlerle Eş'arîler arasında çok yaygın olmasa da bir çekişme olduğu söylenebilir. Fakat bu iki mezhep için belki de en önemli husus; diğer pek çok mezhebin aksine alimler arasındaki fikrî tartışmalar halk arasında herhangi bir karışıklığa neden olmamış; her iki mezhebin alimleri Sünnîliği güçlendirme gayesiyle hareket etmişlerdir.

⁵³⁹ Emrullah Yüksel, "Eş'arîler ile Matürîdîler Arasındaki Görüş Ayrılıkları", *EAÜİFD*, sa. 4, Ankaa 1980, s. 98; Kara, s. 333.

⁵⁴⁰ M. Sait Yazıcıoğlu, "Matürîdî Kelâm Ekolünün İki Büyük Siması: Ebû Mansur Matürîdî ve Ebu'l- Muîn Neseffî" *İmâm Matürîdî ve Matürîdîlik*, haz. Sönmez Kutlu, Ankara 2003, s. 170.

SONUÇ

Selçukluları ve Türk- İslâm medeniyetine yaptıkları katkıları anlayabilmek için öncelikli olarak irdelenmesi gereken husus ilmî ve fikrî hayata dair yaşanan gelişmelerdir. Yaklaşık 400 yıllık geçmişe sahip olan ve Selçukluların kuruluşu sırasında durgunluk süreci yaşayan İslâm medeniyetini miras alan Selçuklular devrinde, Türk- İslâm dünyası pek çok farklı fırkaya bölünmüştü. Siyasi, fikrî ve mezhebi birliği sağlama gayesi ile ortaya çıkan Selçuklular kısa sürede hem siyasi hem de ilmî ve kültürel bakımdan güçlenip gelişerek bu amaçlarını büyük ölçüde gerçekleştirmişlerdir. Her ne kadar içte ve dışta siyasi ve fikrî çekişmeler yaşansa da Sultan Sencer devri, artık pek çok kurumun sistemleştiği ve belli bir düzenin kurulduğu hatta bizzat Sencer'in izlediği politika neticesinde de artık devletin belli bir olgunluğa eriştiği ve ilmî açıdan zirveye ulaştığı dönem olarak belirtilebilir.

Büyük Selçuklu Devleti'nin son hükümdarı olan ve Selçuklu hükümdarları arasında en uzun (60 yıl/ 1098-1157) hüküm sürmüş olan Sultan Sencer, hem siyasî hem de ilmî ve kültürel politikaları ile Selçuklu devletinin tekrar güç kazanmasını sağlamış, devleti kavuşturduğu istikrar ve sağladığı uygun ilmî ortam ile İslâm medeniyetine büyük katkılarda bulunmuştur. Özellikle Doğu politikası ile, hızla ilerlemekte olan ve tehlike arz eden gayri Müslüm Şark kavimlerini kurduğu üslere yerleştirmiş ve bu sayede Türk-İslâm dünyasını istilalardan korumuştur. Hatta bu dönemde Selçukluların bu istilalara karşı hem siyasî hem de ilmî açıdan koruyuculuğu üstlenen tek devlet olduğu söylenebilir. Diğer güçlerin pek çoğu da Sultan Sencer'e metbû halde bu sürece dahil olmuşlardır.

Sencer bizzat kendisi ilme olan yakın ilgisi ile ön plana çıkar. Onun devrinde Selçuklu coğrafyasına, sadece İslâm topraklarından değil dünyanın dört bir yanından alimler Horasan'a gelmekteydi. Maverâünnehir ve Horasan'ın pek çok şehrinde alimler bir araya gelerek ilmî münazaralarda bulunuyorlardı. Özellikle başkenti Merv'e naklederek Merv'de pek çok medrese yanı sıra büyük bir kütüphane kurmuş ve burayı ilmî merkez haline getirmiştir. Alimlerin çoğu Selçuklu sarayına mensup olup sultanın himayesini görüyorlardı. Desteğini saltanattan alan bu ilmî ortam ve vakfedilen müesseseler sayesinde pek çok ilim adamı yetişme imkânı buluyordu.

İlmî hayat açısından belki de en önemli hususlardan biri eğitim kurumlarıdır. Bu kurumlar arasında medreseler ilk sırayı alırken, cami ve mescitler, tekke ve zaviyeler, kütüphaneler, rasathaneler ve hastaneler diğer eğitim kurumlarıdır. Hür düşüncenin savunucusu olarak görülen medreselere ilim adamları savundukları fikirlere rağmen sığınabilmişlerdir. Medreselerde temel amaç Sünnîliği güçlendirmektir. Bu amaçla Şafiî öğretisini yayan Nizamiye Medreseleri dışında Hanefî, Malikî ve Hanbelî mezheplerine göre eğitim veren mezhepler de bulunmaktaydı ve bu medreseler sayesinde alimler yetişiyor, ilmî ve fikrî münazaralar yapıyordu. Ayrıca aklî ve naklî ilimler medrese müfredatında ders olarak bulunmaktaydı. Burada yetişen alimler ve halefleri sayesinde tüm ilim dallarına dair pek çok eser telif edilmiş ve yenilikler getirilmiştir. Bu dönemde alim algısı da değişmiş ve İmam Gazzâlî ile birlikte, aynı kişinin birden fazla ilimde eser ortaya koyması sık rastlanılan bir durum olmuştur. Nitekim Sencer devrinde de pek çok alim ve eserleri bu misale uygundur.

Sultan Sencer devrinde naklî ilimlerden tefsir ilminde rivayet süreci sona ermiş, tenkit ve tahlil süreci başlamış ve aynı zamanda Gazzâlî ile birlikte mantık ve bilimsel veriler bu ilme girmiştir. Tefsirlerde daha çok mezhebi temayüller etkili olmuş, eğitim politikası, müfessirlerin mezhepleri ile tefsirlerinde belirleyici etken olmuştur. Dolayısıyla müfessirlerin pek çoğu Şafiî- Eş'arî ekolüne mensuptur. Sünnî müfessirler genelde Şia gibi fırkaların görüşlerinin geçersizliğini ispata çalışmışlardır. Hadis ilmine dair, mevcut hadisleri toplamak amacıyla rihleler (ilmî seyahatler) yapılmıştır. Toplanan hadisler karşılaştırılmış ve tüm hadisleri bir araya getirme amacıyla derleme hadis kitapları yazılmıştır. Fıkıh; dini, siyasi ve medeni hayatın pek çok yönüyle ilgilenmekte, ihtilafli meselelere dair mecelleler yazılmaktaydı. Özellikle mezhebî konulara ağırlık verilerek pek çok te'lif ve şerh yazılmış, Gazzâlî ve Ebû Ya'lâ gibi alimlerden itibaren fikrî ayrılıklar çözülmeye çalışılarak Sünnî İslâm dünyasının bütünlüğünü koruma amaçlanmıştır. Kelâm alimleri, inançla ilgili ihtilafli meseleleri, Kur'ân nassları ve hadislerin bazılarının te'vil ve yorumuyla ilgili fikrî ayrılıkları çözmeye çalışmışlardır. Bu noktada kelâm alimleri aklı ön plana çıkararak, naklin akla uygun biçimde tevil edilmesi gerektiği savunmuşlar ve bu doğrultuda eserler yazmışlardır. Ayrıca felsefe ile kelâmın karşılaşması bu dönemde olmuş ve Tehâfüt gibi karşılıklı reddiye şeklinde eserler yazılarak düşünce hayatının gelişimine katkıda bulunulmuştur.

Tasavvuf ile ibadetlerin, İslâm dininin zahirî hükümleri yanı sıra batınî ve derunî hükümleri incelenmiştir. Medreselerde ders veren fakihler de sufi hayatla iç içe olmuşlar, bu süreçte medrese ve tekkeler yakınlaşmıştır. Sultanın da bizzat ilgisi ve desteği ile sosyal hayatın içine giren tasavvuf; inşa edilen tekke, zaviye, hankah gibi kurumların yaygınlaşmasıyla Sünnî dünyada kendisini gösterebilmiş ve pek çok tarikat bu süreçte kurulmuştur. Şiirde ise yoğun olarak Farsça hakim olup; maddi hisler, dış dünya gözlemleri yerine dinî ve tasavvufî muhteva, hikmet, ahlak konuları yoğunluk kazanmıştır. Bu durumu Sünnîliği güçlendirme çabalarının edebî hayata tesiri olarak görebiliriz. Sencer'in ilgisi ve himayesi sayesinde bu devir şairlerinin pek çoğu "Saray Şairi" olarak anılmış; toplumsal ihtiyaçları dile getiren şairler, yazdıkları şiirlerle toplumun yaşayışı üzerinde de büyük tesirler bırakmışlardır.

Aklî ilimlerde matematik alimleri, Grek ve Yunan bilginlerinin yeterli çözüm getiremedikleri matematik sorunlarına yeni çözümler getirerek yeni sistem ve teorem kazandırmışlardır. Aritmetik Üçgen ve Binom Formülü bu dönemde ortaya konan teoremlerden bir kaçıdır. Astronomi çalışmaları Merv'de kurulan rasathane aracılığıyla sürdürülmüş, İslâm dünyasından alimler Selçuklu ülkesine gelmiş ve araştırma ekipleri oluşturulmuştur. Özellikle Ömer Hayyam'ın Batlamyus'un görüşlerine karşı yeni öneri ve buluşları ile Abdurrahman el- Hâzinî'nin Sultan Sencer'e ithafen hazırladığı zîc ve Bahaeddin Harakî'nin buluşları dikkate değerdir. Fizik'te Hâzinî'nin Mizanü'l-Hikme'si fizikte çığır açmış, meşhur fizik bilgini Birunî'nin ulaştığı sonuçları geliştirmiş ve tamamlamıştır. Felsefe din ile birlikte hülâsa edilmeye başlanarak itikadî meselelere de felsefî açıdan bakma süreci başlamış ve bu amaçla pek çok eser yazılmıştır. Tıp ilminde de kalp, ateş kontrolü ve konsültasyon gibi pek çok tedavi usulü geliştirilmiş ve tabipler yazdıkları eserlerde tedavi usullerine resimlerden de faydalanarak anlatmışlardır. Devrin önde gelen tabiplerinden olan Nizamiî Aruzî'nin *Çehar Makale* adlı eserinde, hastaların nasıl tedavi edildiği yanı sıra tüm tıbbî gelişmeler ve tabiplere dair bilgiler aktarılmaktadır. Medrese ile yakından ilgisi olan hastanelerde tabip olmak isteyenler eğitimi görüyorlardı. Tabipler tedavi usullerine dair yazdıkları eserler dışında halkın ihtiyacına yönelik hastalıklara dair pratik eserler de yazmaktaydılar.

Sağlanan düşünce hürriyeti ve ilmi ortam sayesinde Selçuklu coğrafyası ve özellikle Horasan, farklı coğrafyalardan gelen alimlerin hem naklî hem de aklî ilimlerde bir arada çalışmalarını sürdürdüğü; fikir alışverişinde bulunup pek çok eser telif ettikleri bir merkez haline gelmiştir. Hatta burada yazılan eserlerin yoğun çevirileri sebebiyle XII. Yüzyıl Batı'da "Tercüme Yüzyılı" olarak anılmıştır.

Yapılan çalışmalar medrese ve ulema çevresi ile sınırlı kalmayıp sosyal hayata da intikal etmiştir. Astronomi alimleri gökyüzünü inceleyerek yeryüzü hakkında bilgi edinmişler; ibadet vakitlerinin belirlenmesi, takvimlerin hazırlanması yanında devrin önemli gelir kaynaklarından tarım ve ticaretin doğru zamanda yapılmasını sağlamışlardır. Fizikte pek çok terazi, ölçüm aracı yapılarak; altın, gümüş ve diğer metallerin özgül ağırlıklarının incelenmesi ve yeni buluşlar elde edilmesi amaçlanmıştır. Hatta dirhemi dinara çevirmek için ciddi çalışmalar yapılmış; tüm ticari hesaplamalar için fizik ilminden faydalanılmıştır. Matematik sayesinde nüfus sayımları, devletin gelir- giderlerinin hesaplanmasına dair pratik çözümler üretilmiştir. Ayrıca bu dönemde yazılan eserlerin pek çoğuna şerh veya özetler yazılarak, halka yönelik pratik eserler oluşturulmuştur.

Fikrî hayatta temelde Matürîdilik ve Eş'arîlik yaygın olan ve Sünnîliği temsil eden itikadî mezheplerdi. Bu dönemde Mu'tezile'nin etkisi azalmaya başlamış, Mutezilî alimler, özellikle Eş'arî alimler karşısında kendilerini yeterince savunamamıştır. Şia ve fırkaları ve Batınîlik ile de siyasi mücadeleler yanında her iki kesimin alimleri yazdıkları eserler ve münazara meclisleri aracılığıyla birbirlerinin görüşlerini çürütmeye çalışmışlardır.

Sultan Sencer devri her ne kadar Selçukluların tarih sahnesinden çekildiği bir dönem olarak görülse de aslında ilmî açıdan belli bir olgunluğa erişildiği ve asıl ilmî gelişimin ve üretimin olduğu bir süreç olarak göze çarpar. Yazılan eserlerin bir kısmı göçebe Oğuzların yağmaları sonucu tahrip edilse de büyük bir kısmı Nasuriddin Tusi aracılığıyla Meraga'ya taşınmış ve Selçuklulardan alınan bu ilmî miras, Harezmsahlar ve Meraga okulu aracılığıyla İslam medeniyeti içindeki gelişimini sürdürmüştür.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- ABDÜLHAMİT, İrfan, *İslâm'da İtikadî Mezhebler ve Akaid Esasları*, trc. Mustafa Saim Yeprem, TDV Yay., Ankara, 2001.
- ADAM, Hüdaverdi, *Necmü'd-din Ömer en-Neseî ve Akidesi*, Değişim Yay., İstanbul 1998.
- AĞIRAKÇA, Ahmet, *İslâm Tıp Tarihi*, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul 2004.
- AHMED b. Mahmud, *Selçukname*, çev. Erdoğan Merçil, Bilge-Kültür Sanat Yay., İstanbul 2011.
- AK, Ahmet, *Büyük Türk Âlimi Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, Bayrak Matbaası, İstanbul 2008.
- AK, Ahmet, *Selçuklular Döneminde Mâturîdîlik*, Yayınevi Yay., Ankara 2009.
- AKARSU, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Savaş Yay., Ankara 1975.
- AKIN, Ömer- Desay, Melek, *Beş Büyük Cebir Bilgini*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1994.
- AKSOY, Yavuz, *Bilim Tarihi ve Felsefesi*, Yıldız Teknik Üni. Yay., İstanbul 1994.
- AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Alfa Yay., İstanbul 2001.
- ALTINTAŞ, Hayrani, *Tasavvuf Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1986.
- APAYDIN, Yusuf, *İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*, II cilt, Rey Yay., İstanbul 1994.
- AŞKAR, Mustafa, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, İz Yay., İstanbul 2006.
- ATEŞ, Süleyman, *İşârî Tefsir Okulu*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1974.
- AYDINLI, Osman, *İslâm Düşüncesindeki Aklileşme Süreci, Mutezile 'nin Oluşumu ve Ebu Huzeyl Allaf*, Ankara 2001.
- AZİMÎ, Azimi Tarihi, çev. Ali sevim, TTK Yay., Ankara 2006.
- BAĞDADÎ, Abdülkahir Tahir, *el- Fark beyne'l- fırak*, çev. Ethem Ruhi Fırlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, TDV Yay., Ankara 2005.

- BALCIOĞLU, Tahir Harimi, *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları*, Kanaat Kitabevi, Ankara 1940.
- BARTHOLD, W, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yay., Ankara 1990.
- BAYAT, Ali Haydar, *Tıp Tarihi*, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yay., İstanbul 2010.
- BAYRAKLI, Bayraktar, *İslâm'da Eğitim*, Bayraklı Yay., İstanbul 2012.
- BAYRAKTAR, M. Faruk, *İslâm Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1994.
- BAYRAKTAR, Mehmet, *İslâm Felsefesine Giriş*, T.D.V. Yay., Ankara 1999.
- BEDİR, Murteza, *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004.
- BEYHAKÎ, *Tetimetü Sıvan el-Hikme*, nşr. Kurd Ali, Dimaşk 1946.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, Ankara 1960, c. II.
- BROCKELMANN, GAL, Leiden E.J. Brill 1937-42.
- BROCKELMANN, *Supplement*, Leiden 1937- 1942.
- BROWNE, E., *Litterary History of Persia*, Cambridge 1977.
- BUNDARÎ, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, trc. Kıvameddin Burslan, TTK Yay., İstanbul 2000.
- CERRAHOĞLU, İsmail, *Tefsir Tarihi I*, Fecr Yayınevi, Ankara 1996.
- CÜVEYNÎ, *Tarih-i Cihanguşa*, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1998.
- CÜZCANÎ, *Tabakat-ı Nâşırî*, ing trc. H. G. Raverly, A General History of the Muhammedan Dynasties of Asia, I, New Delhi 1970.
- ÇELEBÎ, Ahmed, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, trc. Ali Yardım, Damla Yayınevi, İstanbul 2012.
- ÇÖĞENLİ, M. Sadi- Demirayak, Kenan, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Atatürk Üni. Fen-Ede. Fakültesi Yay., Erzurum 1994.
- ÇUBUKÇU, İbrahim Agah, *Türk-İslam Düşünürleri*, TTK Yay., Ankara 1989.
- ÇUBUKÇU, İbrahim Agah, *Gazzalî ve Şüphecilik*, (Doçentlik Tezi), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1964.

- ÇUBUKÇU, İbrahim Agah, *Gazzâlî ve Kelâm Felsefesi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1970.
- ÇUBUKÇU, İbrahim Agah, *Gazzâlî ve Bâtînik*, Resimli Posta Matbaası, Ankara 1964.
- ÇUBUKÇU, İbrahim Agah- Çağatay, Neşet, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, c. I, Ankara Üni. Yay., Ankara 1965.
- DAĞ, Mehmet- Öymen, Hıfzırrahman Raşit, *İslâm Eğitim Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1974.
- DEVLETŞAH, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, nşr. M. Ramazani, Tahran 1987, trc. Necati Lugal, c. I, İstanbul 1990.
- DİLGAN, Hamit, *Büyük Matematikçi Ömer Hayyam*, İstanbul Teknik Üni. Mimarlık Fak. Yay., İstanbul 1957.
- DOZY, R., *Târîh-i İslâmiyyet*, çev. Vedat Atilla, *İslâm Tarihi*, Gri Yay., İstanbul 2006.
- DÖNMEZ, Ali, *Matematiğin Öyküsü ve Serüveni-Türk ve Doğulu Matematikçiler*, Dünya Matematik Tarihi Ansiklopedisi, c. VI, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2005.
- EBU NASR ES-SERRÂC, *el-Lümâ fi't-Tasavvuf*, çev. Hasan Kamil Yılmaz- İrfan Gündüz, *İslâm Tasavvufu*, Erkam Yay., İstanbul 1989.
- EBU'L-MUÎN NESEFÎ, *Tabsiretü'l Edille fi Usuli'd-Din*, Edisyon Kritik; Hüseyin Atay, c. I, Ankara 1993.
- ECER, Vehbi, Ecer, "Mâtürîdî 'nin Tanınması", *Ebû Mansur Semerkandî Mâtürîdî*, yay. Ahmet Hulusi Köker, Erciyes Üni. Gevher Nesibe Tıp Tarihi Ens. Yay., s. 9-17.
- EMİN, Hüseyin, *Tarihi Irak fi Asri's-Selçukî*, Bağdat 1965.
- ED. RICHARDS, D. S. *Islamic Civilisation 950-1150*, Oxford 1973.
- FAHREDDİN er-Razî, *Mufasssal*, çev. Hüseyin Atay, *Kelâma Giriş*, Ankara İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1978.
- FAZLURRAHMAN, *İslâm*, çev. M. Dağ- M. Aydın, İstanbul 1981.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, Selçuk Yay., İstanbul 1980.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, TDV Yay., Ankara 2005.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, *İmâmiye Şiası*, Selçuk Yay., İstanbul 1984.
- GAZZALÎ, *Makasidü'l-Felâsife*, çev. Cemaleddin Erdemci, Vadi Yay., Ankara 2001.

- GAZZALÎ, Fedâ'ihu'l-Bâtıniyye, çev. Avni İlhan, *Bâtınîliğin İcüyü*, TDV Yay., Ankara 1993.
- GAZZALÎ, *Feda'ihu'l-Bâtıniyye*, çev. Avni İlhan, *Bâtınîliğin İcüyü*, TDV Yay., Ankara 1993.
- GÖLCÜK, Şerafeddin, *Kelâm Tarihi*, Esra Yay., Konya 1992.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şîlik*, Der Yay., İstanbul 1979.
- GÖKDOĞAN, Melek Dosay, *Türklerin Bilime Katkıları*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 2008.
- GÖKER, Lütfi, *Matematik Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989.
- HAMDULLAH MÜSTEVFÎ-İ KAZVÎNÎ, *Târîh-i Güzîde*, (Neşr. Abdul-Hüseyn Nevâî), Tahran 1362.
- HAMDULLAH MUSTAWFÎ-I QAZWINI, *The Tarikh-i Guzida or "Selected History"*, Gibb Memorial Series, Vol: XIV/2, Leiden: London 1913.
- HAMD-ALLAH Mustawfî-i Kazvînî, *Nuzhat-al-Qulûb*, translated by G. Le Strange, London 1919.
- HAMMÂDÎ, *Keşfü esrârî'l-Bâtınîyye ve ahbârî'l- Karâmita*, çev. İsmail Hatib Erzen, *Bâtınîler ve Karmâtilerin İcüyü*, Sebil Yay., İstanbul 2004.
- HODGSON, M. G. S., *İslâm'ın Serüveni*, c. II, İz Yay., İstanbul 1993.
- HODGSON, M. G. S., *The Order of Assassins: The Struggle of the Early Nizârî İsmâ'ilis Against the Islamic World*, Co Publishers, Netherlands 1955.
- HÜSEYNÎ, *Ahbârü'd- Devleti's- Selçukiyye*, çev. Necati Lugal, TTK Yay., İstanbul 2008.
- İŞİK, Kemal, *Mutezile'nin Doğuşu ve Kelami Görüşleri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1967.
- İBN ASÂKÎR, *Tebyînü kezibi'l-müfterî fî mâ nusibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hassan el-Eş'arî*, Beyrut 1991.
- İBNÜ'L- CEVZÎ, *el- Muntazam fî tarihi'l-mülûk ve'l ümem*, IX-XVII- XVIII, nşr. Muhammed Abdülkadir Atâ- Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut 1992.
- İBNÜ'L- CEVZÎ, *Telbîsü İblis*, çev. Mehmet Ali Kara, İblis'in Hileleri, Tevhid Yay., İstanbul 1996.

- İBNÜ'L- ESİR, *el-Kâmil fi't-Tarih*, trc. Abdülkerim Özaydın-Ahmet Ağırakça, Bahar Yay., İstanbul 1987.
- İBNÜ'N-NEDİM, *el-Fihrist*, Beyrut 2000.
- İBN HALLİKAN, *Vefayâtü'l-A'yân*, II, Kahire 1948.
- İKBAL, Muhammed, *İslam Felsefesi Tarihine Bir Katkı(İran'da Metafizik İlimlerin Tekamülü)*, trc. Cevdet Nazlı, İnsan Yay., İstanbul 1995.
- İZMİRLİ, İsmail Hakkı, *İslâm'da Felsefe Akımları*, haz. N. Ahmet Özalp, Kitabevi Yay., İstanbul 1995.
- İZUTSU, Toshihiko, *God and Man in the Koran (Kur'ân'da Allah ve İnsan)*, çev. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 2011.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1953.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Harzemşahlar Devleti Tarihi*, TTK Yay., Ankara 2000.
- KARA, Seyfullah, *Din Hayat Sanat Açısından Tekke ve Zaviyeler*, Dergah Yay., İstanbul 2013.
- KARA, Seyfullah, *Selçukluların Dini Serüveni Türkiye'nin Dini Yapısının Tarihsel Arka Planı*, Şema Yayınevi, İstanbul 2006.
- KARA, Seyfullah, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İz Yay., İstanbul 2009.
- KAŞELİ Ali Rıza, *Fıkh-ı Ekber ve Akâid Emâlî Tercümesi*, Enes Sarmaşık Yayınevi, İstanbul 1997.
- KAYGISIZ, M. Ali, *Mâtürîdî'nin Çeşitli Fırkalara Bakışı*, İzmir 1996 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KAZVÎNÎ, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*
- KİSÂÎ, Nurullah, *Medâris-i Nizâmiye ve Tesîrât-i İlmî ve İctimâî ân*, 2. Basım, Tahran 1374.
- KOÇOĞLU, Kıyasettin, *Mâtürîdî'nin Mu'tezile'ye Bakışı*, Ankara 2005 (Basılmamış Doktora Tezi).
- KOLOĞLU, Orhan Şener, *Mutezile'nin Felsefe Eleştirisi: Harezmlî Mutezili İbnü'l-Melahimi'nin Felsefeye Reddiyesi*, Bursa 2010.
- KÖSOĞLU, Nevzat, *Türk Dünyası ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler*, Ötüken Yay., İstanbul 1991.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, TTK Yay., Ankara 1976.

- KÖYMEN, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, V, TTK Yay., Ankara 1991.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1989.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, *Alp Arslan ve Zamanı*, İstanbul 1972.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1986.
- KUTLU, Sönmez, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, Otto Yay., Ankara 2012.
- KUTLU, Sönmez, *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Mezhebi Arka Planı*, Kitâbiyat Yay., Ankara 2003.
- KUTLUAY, Yaşar, *İslamiyet'te İtikadi Mezheplerin Doğuşu*, Balkanoğlu Matbaacılık, Ankara 1959.
- LEWIS, Bernard, *The Assassins: A Radical Sect in Islam*, çev. Kemal Sarısözen, *Haşhaşîler: İslâm'da Radikal Bir Tarikat*, İstanbul 2004.
- M. A. CÂBİRÎ, *Arap Aklının Oluşumu*, çev. İ. Akbaba, İstanbul 1997.
- MAKDİSÎ, George, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim-İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu- Hasan Tuncay Başoğlu, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2004.
- MUQADDASÎ, *The Best Division for Knowledge of the Regions, Ahsan al- Taqasim fi Ma'rifat al-Aqalim*, çev. Anthony Collins- Mohammad Hamid Altai, Garnet Publishing, London 1994.
- NASR, Seyyid Hüseyin, *İslâm ve İlim- İslâm Medeniyetinde Aklî İlimlerin Tarihi ve Esasları*, çev. İlhan Kutluer, İnsan Yay., İstanbul 1989.
- NEFİSÎ, Said, *Fars Edebiyatı*, Trc. Halil Toker-Ali Güzelyüz, *İslam Düşünce Tarihi*, c.III, İnsan Yay., İstanbul 1991.
- NİZAMÜLMÜLK, *Siyasetname*, nşr. M. Altay Köymen, TTK Yay., Ankara 1999.
- NİZAMÎ-İ ARUZÎ, *İlmi Tıp ve Hidayeti Tabib*, (Çehar Makale'nin dördüncü kısmı) trc. Abdülbaki Gölpınarlı, nşr. Süheyl Ünver, *Tıp İlmi ve Meşhur Hekimlerin Mahareti*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1936.
- NUAYMÎ, *ed- Dâris fi târîhi'l- medâris*, c. I, Publications of Arab Academy, Şam 1951.
- OCAK, Ahmet, *Selçukluların Dini Siyaseti*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yay., İstanbul 2002.

- ÖMER NESEFÎ, *el- Kand fî zikri ulemâ-i Semerkand*, nşr. Nazar Muhammed el-Fâryâbî, Riyad 1991.
- ÖNAL, Recep, *Ebû Mansûr el- Mâtürîdî 'ye Göre İslam Dışı Dinler*, Emin Yay., Bursa 2013.
- ÖZ, Mustafa, *Anahatlarıyla İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ensar Yay., İstanbul 2012.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1990.
- ÖZCAN, Hanefi, *Türk Düşünce Hayatında Maturidilik*, Cedit Yay., Ankara 2002.
- ÖZEL, Ahmet, *Hanefî Fıkıhı Alimleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1990.
- ÖZERVARLI, M. Sait, *Alâeddin el-Usmendî ve Lübâbü'l-Kelâm Adlı Eseri*, İSAM Yay., İstanbul 2006.
- ÖZDEŞ, Talip, *Mâtürîdî'nin Tefsir Anlayışı*, İnsan Yay., İstanbul 2003.
- ÖZGÜDENLİ, Osman G., *Selçuklular*, I, İSAM Yay., İstanbul 2013.
- ÖZTÜRK, Mürsel, *Anadolu Erenlerinin Kaynağı Horasan*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001.
- PIYADEOĞLU, Cihan, *Güneş Ülkesi Horasan- Büyük Selçuklular Dönemi*, Bilge-Kültür- Sanat Yay., İstanbul 2012.
- POLAT, M. Said, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası, Karacuk'tan Aziz George Koluna*, Kitabevi Yay., İstanbul 2004.
- RAVENDÎ, *Rahatü's- Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, çev. Ahmed Ateş, TTK Yay., Ankara 1999.
- RAVERLY, H.G., *A General History of the Muhammedan Dynasties of Asia*, New Delhi 1970.
- REŞİDÜDDİN FAZLULLAH, *Camiü't- Tevârih*, II, nşr. Ahmed Ateş, Ankara 1960.
- ROSENFELD, B. A.- İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Mathematicians, Astronomers and Other Scholars of Islamic Civilization and Their Works (7th-19th c.)*, IRCICA, İstanbul 2003.
- SARAÇ, Celal, *Bilim Tarihi*, MEB Yay., İstanbul 1983.
- SAYILI, Aydın, *Higher Education in Medieval Islam The Madrasa (Ortaçağ İslâm Dünyasında Yüksek Öğretim Medrese)*, çev. Recep Duran, Ankara 2002.
- SAYILI, Aydın, *The Observatory in İslam*, TTK Yay., Ankara 1988.

- SEZGİN, Fuat, (Ed.), *Publications of the Institute for the History of Arabic-Islamic Science*, Frankfurt 1998.
- SEZGİN, Fuat, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, çev. Abdurrahman Aliy, c. I- II, Türkiye Bilimler Akademisi ve T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 2007.
- SİBT İBNÜ'L-CEVZÎ, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân*, trc. Ali Sevim, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, TTK Yay., Ankara 2011.
- STOREY, C. A., *Persian Literatur II- III*, Leyden 1977.
- SUBKÎ, *Tabakâtu's- Şafiyye*, c. IV- V- VI- VII, Kahire 1964- 1975.
- SUNAR, Cavit, *Ana Hatlarıyla İslâm Tasavvufu Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1978.
- ŞEHRİSTÂNÎ, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz, *Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, Litera Yay., İstanbul 2008.
- ŞEŞEN, Ramazan, *Muhtârât min El-mahtûtâtî'l- Arabiyyeti'n- Nâdire fî Mektebâti Türkiyâ*, IRCICA, İstanbul 1997.
- ŞEŞEN, R.,- İzgi, C.,- Akpınar, C., *İslâmî Tıp Yazmaları Kataloğu*, nşr. E. İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul 1984.
- TALAS, M. Asad, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm'da Eğitim-Öğretim*, çev. Sadık Cihan, Etüt Yay., Samsun 2000.
- TARHAN, Ali Nihat, *İran Edebiyatı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993.
- TAŞKÖPRÜLÜZADE, *Mevzuatu'l-Ulûm*, çev. Mehmed Kemalettin, İkdâm Matbaası, İstanbul 1985.
- TETLEY, Gillies, *The Ghaznevid and Saljuq Turks: Poetry as Source for Iranian History*, London 2009.
- TEVFİK, Ebüzziya Mehmet, *Hasan bin Sabbah*, Matbaa-i Ebüzziyâ, İstanbul 1300.
- TOPALOĞLU, Nuri, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1988.
- TOPALOĞLU, Bekir, *Kelâm İlmi: Giriş*, Damla Yayınevi, İstanbul 1991.
- TOPDEMİR, Hüseyin Gazi- Unat- Yavuz, *Bilim Tarihi*, Pegem Akademi Yay., Ankara 2008.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yay., İstanbul 2005.
- TÜRKER, Mübahat, *Üç Tehafut Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti*, TTK Yay., Ankara 1956.

- TÜTÜNCÜ, Mehmet, *Türk- İslâm Eğitimsi Zernûci (Batlı Eğitimcilerle Mukayeseli Olarak)*, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İzmir 1991.
- ŞEHSUVAROĞLU, Bedi N.- Erdemir, Ayşegül- Güressever, Gönül Cantay, *Türk Tıp Tarihi*, Bursa 1984.
- UNAT, Yavuz, *İlk Çağlardan Günümüze Astronomi Tarihi*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2001.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *İslâm Düşüncesi*, Ülken Yayınları, İstanbul 2000.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *İslâm Felsefesi Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1957.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türk Tefekkür Tarihi*, Matbaa-i Ebüzzıye, İstanbul 1933.
- ÜNVER, A. Süheyl, Selçuk Tababeti, TTK Yay., Ankara 1940.
- VANLIOĞLU, Mehmet- Atalay, Mehmet, *Edebiyat Lugati*, Erzurum 1994.
- YAKUT EL- HAMEVÎ, *Mu'cem el-Buldân*, V, Beyrut 1957.
- YAZICIOĞLU, M. Said, *Kelâm Ders Notları*, Ankara 1988.
- YILMAZ, Hasan Kamil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.
- YÖRÜKAN, Yusuf, *İslâm Akâid Sisteminde Gelişmeler*, nşr. T. Yörükan, Ankara 2001.
- ZAHİRÜDDİN NİŞÂBURÎ, *Selçuknâme*, nşr. A. H. Morton, Warminster 2004.
- ZEHRA, Muhammed Ebu, *İslâm'da Siyasi ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, çev. Ethem Ruhi Fıglalı- Osman Eskicioğlu, Yağmur Yay., İstanbul 1970.
- ZERRİNKUB, Hüseyin, , *Medreseden Kaçış (İmam Gâzzali'nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri)*, çev. Hikmet Soylu, İstanbul 2001.
- ZEYDAN, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, c. III, Doğan Güneş Yay., İstanbul 1971.
- ZUHAYLÎ, Vehbe, *İslâm Fıkhu Ansiklopedisi*, I, Feza Yayıncılık, İstanbul 1994.

Makaleler

- ABATTOUY, Mohammed, “Isfizârî: Abu Hatim al-Muzaffer ibn İsmail al-Isfizârî”, *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, Ed. Thomas Hockett et al., Springer-New York 2007, s. 577-578.
- ACAR, Abdurrahman, , “Selçuklu Medreseleri ve İslâm Kültür ve Medeniyetine Kazandırdıkları”, *Uluslararası Türk Dünyasının İslâmiyet’e Katkıları Sempozyumu Bildirileri 31 Mayıs-1 Haziran 2007*, Isparta 2007, s. 351-364.
- AFFÂN, Selçuk, “Saljugid Period and the Persian Historiography”, *Islamic Culture*, LI, July 1977, s. 171-185.
- AK, Ahmet, “Büyük Selçuklular Döneminde Mâtürîdî Temsilciler”, *Selçuklularda Bilim ve Düşünce*, II, Konya 2011, s. 304-316
- AK, Ahmet, “Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik”, *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik- Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı*, İstanbul 2012, Marmara Üni. İlahiyat Fak. Yay., s. 430-442.
- ÂLEMÎ, Abdurrahim, “İmâm Mâtürîdî’nin Tefsir Metodu”, *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik- Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı*, Marmara Üni. İlahiyat Fak. Vakfı Yay., İstanbul 2012, s. 331-350.
- ALTUNTAŞ, Hayrani, “Selçuklu Düşünce Hayatına Tesir Eden Bir Alim Gazzali”, I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyet Kongresi, Bildiriler, I, Konya 2001, s. 20-28.
- ASTER, Ernst Fon, “Felsefe Tarihinde Türkler”, *Bellekten*, c. II, sa. 5-6, II. Kânun-Nisan 1938, TTK Yay., Ankara 1994, s. 89-98.
- ATAY, Hüseyin, “Fatih- Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcâzetnâmeleri”, *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1981, c. XIII, s. 197- 198.
- ATEŞ, Ahmed, “Gâzalî’nin Bâtınîlerin Belini Kıran Delilleri- Kitâb Kavâsim al-Bâtınîya”, AÜİFD, c. 3, sa.1, Ankara 1954, s. 23-54.
- AYBAKAN, Bilal, “Selçuklular Döneminde Fıkhnın Gelişimi: Şâfiî Mezhebi Çerçevesinde”, *Selçuklularda Bilim ve Düşünce I, İslâmi İlimler, II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu*, Selçuklu Belediyesi Yayınları, Konya 2011, s. 227- 239.
- AYDINLI, Osman, “Mu’tezile Ekolü (Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları), Marife, sa. 3, Konya 2004, s. 27-54.
- AYDINLI, Osman, “Mutezîle”, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ed. Onat- Kutlu, Grafiker Yay., Ankara 2012, s. 127-150.
- BAKKAL, Ali, “Selçuklularda Astronomi”, *Selçuklularda Bilim ve Düşünce*, c. III, Tabii Bilimler, s. 29- 51.

- BAŞ, Eyüp, , “İbn Asâkir ve Târihu Dımeşk’i Üzerine”, *AÜİF Dergisi*, c. XXXIX, s. 691-706.
- BAUSANİ, Alessandro, “Selçuklu Döneminde Din”, trc. Ali Ertuğrul, *C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI/2, Sivas 2007, s. 441-465.
- BİÇER, Ramazan, “Türk Düşünce Tarihinde Selçuklular Devrinin Yeri ve Önemi”, Yeni Türkiye Yay. Ansiklopedisi, c. V, Ankara 2002, s. 509-517.
- BİNDER, Leonard, “Al- Ghazali And Islamic Government”, *Islamic Philosophy*, Vol. 55, Ed. Fuat Sezgin, Publications of the Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johan Wolfgang Goethe University, s. 193-205.
- BOSWORTH, C. E., “The Political and Dynastic History of the Iranian World (1000-1217)”, *The Cambridge History of Iran*, c. V, Cambridge 1968, s. 2-207.
- CEBECİOĞLU, Ethem, “Abdülkahir Ebu’n-Necib Sühreverdi”, *Sahabeden Günümüze Allah Dostları*, Şule Yay., İstanbul 1995, c. VII.
- CİVELEK, Yakup, “Selçuklu Döneminde Arap Dili ve Öğretimi”, I. Uluslararası Selçuklu Kültürü ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, I, Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yay., Konya 2011, s. 187-206.
- Çelik, Mehmet, “Selçuklular’ın Ayrılcı Cereyanlara Karşı Devlet- Ümmet Bütünlüğünü Sağlama Politikasının Temel Uhdeleri”, *Prof. Dr. Abdulhaluk Çay Armağanı*, Ankara 1998.
- ÇAĞATAY, Neşet, “Fâtımîler Devleti’nin Kuruluş Akideleri”, *AÜİFD*, c. VII, Ankara 1960, s. 63-77
- DAR, Muhammad İbrahim, “Al-Ghazzali on the Problem of Education”, *Islamic Philosophy*, Vol. 55, Ed. Fuat Sezgin, Publications of the Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johan Wolfgang Goethe University, s. 183-192.
- DEMİR, Mustafa, “Selçuklularda Eğitim Teşkilatı”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Mart-Nisan 2009/179, İstanbul 2009, s. 117-131.
- DEMİR, Osman, “Bağdat Mu’tezile’si Kelâmcıları ve Dönemin Fikrî ve Siyasî Yapılanmasına Olan Etkileri”, *İslâm Medeniyetinde Bağdat- Uluslararası Sempozyum*, IRCICA Yay., İstanbul 2008.
- DUMAN, Zeki, “İmam Gazalî’nin Tefsîr Anlayışı”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, VI, Kayseri 1989, s. 61-77.
- ECER, Ahmet Vehbi, “Şia ve Doğuğu”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kayseri 1983, sa. 1, s. 131-141.

ECER, Ahmet Vehbi, “Mâtürîdî ‘nin Tanınması”, *Ebû Mansur Semerkandî Mâtürîdî*, yay. Ahmet Hulusi Köker, Erciyes Üni. Gevher Nesibe Tıp Tarihi Ens. Yay., s. 9-10.

ED. BOYLE, J. A., “The Exact Sciences in Iran Under the Saljuqs And Mongols”, *The Cambridge History of Iran, Vol. 5, Chapter 10, The Seljuq and Mongol Periods*, Cambridge University Press, Cambridge, 1968, s. 659-680.

ERDEMCİ, Cemalettin, “Eş’âri Kelâmının Yaygınlaşmasında Selçukluların Rolü”, *Selçuklularda Bilim ve Düşünce*, II, Düşünce ve Felsefe, s. 239- 267.

ERÜNSAL, İsmail, “İslâm Medeniyetinde Kütüphaneler”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul, 1989, C. XIV, s. 211-319.

GEORGE MAKDİSİ, “Muslim Institutions of Learning in Eleventh Century Baghdad”, *BSOAS*, 24, 1-3, 1961, s. 1-56.

GÖKALP, Yusuf, “Zeydiyye”, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, Ed. Hasan Onat-Sönmez Kutlu, Grafiker Yay., Ankara 2012, s. 215-242.

İKBAL, Abbas, “Nâme-i Sultan Sencer be Vezîr-i Halîfe el-Müsterşid- Billah”, *Yadigar*, sa. 39- 40, Tahran 1327/ 1948, s. 145- 155.

İPEK, Ali, “Sultan Sencer Devri Merv’de İlmî Hareketlilik”, *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti- Bilim ve Düşünce Sempozyumu*, Konya 2011, s. 463-477.

KAHYA, Esin, - Topdemir, Hüseyin Gazi, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Bilim”, *Türkler*, V, ss. 583-613.

KANAR, Mehmet, , “Seyyid Yûsuf-i Hemedânî’nin Tasavvufa İlişkin Bir Risalesi”, *Şarkiyat Mecmuası*, İstanbul 2007, sa. 10, s. 23-39.

KARAİSMAİLOĞLU, Adnan, “Selçuklu Sarayında Şiir ve Şair”, *V. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu, Bildiriler*, Selçuklu Araştırma Merkezi Yay., Konya 1996, s. 133-139.

KARAİSMAİLOĞLU, Adnan, “Selçuklu Devleti’nin Edebî Faaliyetlerdeki Etkinliği”, *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler*, c. I, Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yay., Konya 2011, s. 451-460.

Kandemir, M. Yaşar, “Begavî ve Hadîs Sahasındaki Çalışmaları”, *Diyanet İlmî Dergisi*, sa. XXXIV, Ankara 1998.

KAYIKLIK, Hasan, “Allport’a Göre Dini Yaşayışın Gelişimsel Bir Açılımı”, *Dini Araştırmalar*, c. V, sa. 15, 2005, s. 121-138.

- KIRCA, Celal, “Mâtürîdî’nin Tefsir, Te’vil Anlayışı ve Metodu”, *Ebû Mansûr Semerkandî- Mâtürîdî Kongresi-Kayseri 1986*, Erciyes Üni. Gevher Nesibe Tıp Tarihi Ens. Yay., Kayseri 1990, s. 60-68.
- KOCA, Ferhat “Selçukluların İslam Hukuk Mezheplerine Bakışı” I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler, Konya 2001, II, s. 29-52.
- KORKMAZ, Sıddık, “İmam Ebu Mansur el-Maturidi’nin Hayatı ve Eserleri”, Dini Araştırmalar, Mayıs- Ağustos Ankara 2001, s. 89-120.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, “Ortazaman Türk Hukukî Müesseseleri”, Belleten, c. II, sa. 5, TTK Yay., Ankara 1994, s. 39-72.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, “Gazneliler Devri Türk Şiiri”, Dârul-Funûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası, c. VII, sa. 2, İstanbul 1929.
- KÖYMEN, M. Altay, “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar II- Risâle-i Senceriyye”, *Doğu Dilleri*, c. I, sa. 3, Ankara 1969, s. 15-55.
- KÖYMEN, M. A., “Meskukat’a Göre Büyük Selçuklu İmparatoru Sencer ile Irak Selçuklu Devleti Hükümdarı Mahmud’un Vassallık Münasebetleri”, *Zeki Velidi Togan Armağanı*, İstanbul 1955.
- KÖYMEN, M. A., “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153)”, *Ankara Üniversitesi DTCTFD*, V, sa.1, Ankara 1947, s. 159-186.
- KÖYMEN, M. A., “Alp Arslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi IV*, 1977, s. 75-125.
- LAMBTON, A.K.S., “The Internal Structure of the Saljuq Empire”, *The Cambridge History of Iran*, V, Cambridge 1968, s. 203-282.
- MAKDİSİ, George, “Madrasa and University in the Middle Ages”, *Studia Islamica*, XXXII, 1970, s. 255-264.
- MENEKŞE, Ömer, “Selçuklu Eğitim Müesseseleri Nizamiye Medreseleri”, *Diyanet İlmî Dergi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., c. XXXIX, sa. 3, İstanbul 2003, s. 117-122.
- MERÇİL, Erdoğan, “Selçuklular ve Türkçe”, *Belleten*, c. LXVII, sa. 248, s. 111- 118.
- MERÇİL, Erdoğan, “Büyük Selçuklu Devri Kütüphaneleriyle İlgili Bir Deneme”, Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı, TTK, İstanbul 1995, s. 393-399.
- MEVDÛDÎ, Ebû’l-A’lâ, “İslâm’ın İlk Döneminde Siyasi Düşüce”, *İslâm Düşüncesi Tarihi*, ed. M. M. Şerif, çev. Aydın Ünlü, İnsan Yay., İstanbul 1996, c. II, s. 294.
- MUZAFFER TAN, “Tarihsel Süreçte İsmaililik ve Yaşadığı Farklılaşmalar”, *Fırat Üni. İlahiyat Fak. Dergisi*, 17:2 Elazığ 2012, s. 111-145.

- NEJAD, Bedîullah Debîrî, “Selçuklular Devrinde Kültürel Durum”, çev. Mürsel Öztürk, Erdem, III/VIII, 1987, s. 479-490.
- OCAK, Ahmet Yaşar, “Selçuklular ve Beylikler Devrinde Düşünce”, Türkler, VII, Ankara 2002, 429-438.
- OCAK, Ahmet, “Selçuklular Döneminde Bağdat ve Çevresinde Tasavvuf Hareketleri”, Irak Dosyası I, İstanbul 2003, s. 87-108.
- OCAK, Ahmet, “Bir Terör Örgütü Olarak ‘Bâtınlık’ ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri”, *Dini Araştırmalar*, c. VII, sa. 20, s. 163-175.
- OCAK, Ahmet, , “Nizamiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim”, *Türkler*, V, Ankara 2002, s. 721-725.
- ONAT, Hasan, “İmâmiyye Şiası”, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, Ed. Hasan Onat-Sönmez Kutlu, Grafiker Yay., Ankara 2012, s. 180-205.
- ÖNGÜL, Ali, “Selçuklularda Eğitim Faaliyetleri ve Yetişen İlim Adamlarına Genel Bir Bakış”, CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 2003/2 Güz Sayısı, Manisa 2003, s. 389-399.
- ÖYMEN, Hıfzırahman Raşit, “İslamiyette Öğretim ve Eğitim Hareketleri I-II”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. XII, Ankara 1964, s. 60-79.
- ÖZARSLAN, Selim, , “Selçuklularda Kelâm İlmi ve Kelâm Âlimleri”, *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler*, c. II, Selçuk Araştırmaları Merkezi Yayını, Konya 2011, s. 137-145.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Sultan Berkıyaruk Devrinde (1092-1104) Bâtınîlerle Yapılan Mücadeleler”, *Prof. Dr. Fikret İşıltan’a 80. Doğum Yılı Armağanı*, Dünya Yay., İstanbul 1995, s. 177- 187.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Selçuklular Zamanında Suriye’deki Bâtınî Faaliyetleri”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sa.12, İstanbul 2002, s. 195- 207.
- ÖZER, Mevlüt, “Tuğrul Bey Dönemi Düşünce Hayatında Entelektüel Bir Kriz: Ehli Bidate Lanet Kampanyası”, *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler II*, Konya 2001,
- ÖZGEL, İshak, “Büyük Selçuklular Döneminde Tefsir İlmi ve Müfessirler”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, V, 2005, s. 2, ss. 31-51.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Selçuklu Çağında Dil ve Edebiyat”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Ed. Refik Duran, Grafiker Yay., Ankara 2012, s. 663-644.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Selçuklu- Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müsterşid’in Katli Meselesi”, *İstanbul Üni. Edebiyat Fak. Dergisi*, İstanbul 2004, sa. 39, s. 1-35.

- ÖZKAN, M., “Selçuklular ve Beylikler Devrinde Edebiyat”, *Türkler*, VII, Ankara 2002, s. 636-670.
- ÖZKÖSE, Kadir, “Selçuklular Döneminde Tasavvuf İlminin Gelişim Seyri ve Tasavvufî Çevrelerin Etkinlik Sahası”, *Selçuklularda Bilim ve Düşünce I, İslâmi İlimler*, s. 337- 361.
- POLAT, Salahattin, “Selçuklular Dönemi Nişabur ve Çevresinde Hadis Tarihi İle İlgili Önemli Bir Kaynak”, *Selçuklularda Bilim ve Düşünce I, İslâmi İlimler, II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu*, Selçuklu Belediyesi Yay., Konya 2013, s. 157- 173.
- RIHTIM, Mehmet, “Selçuklular Devrinde Azerbaycan Bölgesindeki Tarikatların İlmî Münasebetleri ve Âlim Sufiler”, *Selçuklularda Bilim ve Düşünce I, İslâmi İlimler*, s. 385- 405.
- SAYILI, Aydın, “Ortaçağ İslâm Dünyasındaki İlmî Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri”, *DTCF Felsefe Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, c. I, Ankara 1963, s. 5-69.
- SAYILI, Aydın, “Higher Education in Medieval Islam: The Madrasa”, *Annales de l’universit d’Ankara*, II, 1947-48.
- ŞEREFEDDİN, Mehmed, “Sultan Sencer ve Gazzali”, *İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, I, 42-51.
- ŞEŞEN, Ramazan, “Tercüme Faaliyetleri”, *DĞİBT*, III, İstanbul 1989, 453-479.
- ŞEŞEN, Ramazan, “Sultan Sencer’in Muhitinde Yaşayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler”, *TTK Bildiriler*, c. XIV (2005), I, 441-452.
- ŞEŞEN, Ramazan, “Selçuklular Devrindeki İlme Genel Bir Bakış”, *III. Uluslararası Mevlana Kongresi Bildiriler*, Selçuk Üni. Matbaası, Yay. Haz. Nuri Şimşekler, Konya 2004, s. 233-244.
- TAN, Muzaffer, “Tarihsel Süreçte İsmaililik ve Yaşadığı Farklılaşmalar”, *Fırat Üni. İlahiyat Fak. Dergisi*, 17:2 Elazığ 2012, s. 111-145.
- TANCI, Muhammed b. Tâvit, “İslâm Mezhepleri ve Mezhepler Tarihi”, çev. Bekir Topaloğlu, *Mezhep Araştırmaları*, IV/ I, 2011, s. 67-96.
- TANCI, Muhammed b. Tâvit, “Abû Mansûr al- Mâtürîdî”, *AÜİFD*, c. IV, sa. 1-2, s. 1-3.
- TERZİOĞLU, Arslan, “Selçuklu Hastaneleri ve Avrupa Kültürüne Tesirleri”, *Malazgirt Armağanı*, TTK Yay., Ankara 1993, s. 49-66.
- WATT, W. Wontgomery, “Mu’tezile’nin Siyasi Tutumları”, çev. Süleyman Akkuş, *Dini Araştırmalar*, c. IX, sa. 27, Öncü Basımevi, Ankara 2007, s. 323-342.

- YALTKAYA, Şerafettin, “İbn Hassul’un Türkler Hakkında Bir Eseri”, *Belleten*, c. IV, Sa. 14, s. 235-266.
- YALTKAYA, Şerafettin, “Sencer ve Gazzâlî”, *Dâru’l-Fünûn İlahiyât Fakültesi Mecmuası*, sa. I, İstanbul 1925, s. 42-51.
- YALTKAYA, Şerafettin, “Batınlık Tarihi”, *DİFM*, c. VIII, İstanbul 1928, s. 10-21.
- Yazıcıoğlu, “Maturidî Kelam Ekolünün İki Büyük Siması: Ebu Mansur Maturidî ve Ebu’l-Muin en-Neseî”, *AÜİFD*, XXVII, Ankara 1985, s. 292-298.
- YAR, Erkan, “Eşarî ve Metodolojisi”, *Fırat Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10:2, Elazığ 2005, s. 19-47.
- YAŞAR, Hüseyin, “Selçuklular Devrinde Akılcı Bir Müfessir Zemaşerî ve Düşünce Dünyamıza Etkisi”, *Selçuklulara Bilim ve Düşünce I (İslâmi İlimler), II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu*, Selçuklu Belediyesi Yay., Konya 2013, s. 3- 15.
- YOUSCHKEVİTCH, A.- Rosenfeld, B. A., “Al-Khayyâmî”, *In Dictionary of Scientific Biography*, Ed. Charles Coulston Gillispie, Vol. 7, New York, s. 323-334.
- YÖRÜKAN, Yusuf Ziya, “İslâm Akaid Sisteminde Gelişmeler İmam-Azam Ebû Hanife ve İmam Ebû Mansûr-i Mâtüridî”, *AÜİFD*, c. II, sa. 2-3, Ankara 1953, s. 127-130.
- ZAKER, Mohsen, “Abû Hâtım al-İsfızârî and His Contribution to Aristotelian Meteorology”, *Malaysian Journal of Science and Technology Studies*, Vol VI, 2008, s. 25-34.
- Ansiklopedi Maddeleri**
- ALGAR, H., “Abû Ya’qub Yusuf b. Hamadânî”, *EI*, I, s. 395-396.
- AKGÜR, A. Necati, “Celâlî Takvimi”, *DİA*, c. VII, İstanbul 1993, s. 257- 258.
- AKPINAR, Cemil, “Haraki”, *DİA*, c. XVI, s. 94-96.
- ARSLANTÜRK, Ayşe Hümeýra, “Neseî, Necmeddin”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, s. 571- 573.
- ARUÇI, Muhammed, “Nûreddin Sâbûnî”, *DİA*, c. XXXV, İstanbul 2008, s. 360-361.
- ATEŞ, Ahmed, “Enverî”, *DİA*, c. XI, İstanbul 1995, s. 267- 268.
- AYDÜZ, Salim, “Rasathane”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, s. 456- 458.
- BARDAKOĞLU, Ali, “Hanefî Mezhebi”, *DİA*, c. XVI, İstanbul 1997, s. 1-21.
- BOSWORTH, C. E., “Djand”, *EI*, 1981, s. 244-246.

- BOZKURT, Nebi, “Medrese”, *DİA*, XXVIII, İstanbul 2003, s. 323- 327.
- ÇELEBİ, İlyas, “Mutezile”, *DİA*, c. XXXI, İstanbul 2006, s. 391-401.
- DOĞRUYOL, Hasan, “Cürcânî, İsmâil b. Hasan”, *DİA*, c. VIII, İstanbul 1993, s. 133-134.
- EFENDİOĞLU, Mehmet, “Sem’âni”, *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 462- 463.
- ERÜNSAL, İsmail E., “Kütüphane”, *DİA*, c. XXVII, İstanbul 2003, s. 11- 32.
- EYİCE, Semavi, “Mescid”, *İA*, s. 64- 65.
- GOLDZİHER, I., “Fıkıh”, *İA*, IV, s. 601-608.
- GÖKALP, Yusuf, , “Zeydiyye,” *DİA*, c. XLIV, İstanbul 2013, s. 328- 331.
- GÜNAY, Hacı Mehmet, “Semerkandî, Alâeddin”, *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 470-471.
- GÜNGÖR, Mevlüt, “Begâvî”, *DİA*, V, İstanbul 1992, s. 340- 341.
- İLHAN, Avni, “Bâtıniyye”, *DİA*, c. V, s. 190-194.
- İLTAŞ, Davud, “Üsmendî”, *DİA*, c. XLII, s. 388-389.
- KANDEMİR, M. Yaşar, “Hadis”, *DİA*, XV, İstanbul 1997, s. 27- 64.
- KAFESOĞLU, İbrahim, “Alparslan”, *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 526- 530.
- KAFESOĞLU, İbrahim, “Melikşah”, *DİA*, XXIX, İstanbul 2004, s. 54- 57.
- KAFESOĞLU, İbrahim, “Selçuklular”, *İA*, X, s. 353-373.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, “Fıkıh”, *İA*, IV, s. 601-622.
- KARA, Mustafa, “Tekke”, *DİA*, XL, İstanbul 2011, s. 368- 370.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, “Beyhâkî”, *İA*, c. II, s. 584-585.
- KÖYMEN, M. Altay, “Sencer”, *İA*, X, s. 486-493.
- KURTULUŞ, Rıza, “İsfizârî, Ebû Hâtim”, *DİA*, XXIII, İstanbul 2000, s. 518- 519.
- MACDONALD, D. B., “Maturidi”, *İA*, VII, s. 404- 406.
- MADLUNG, Wilferd, “Alâ’ al-Din Samarqandî”, *EI*, I, s. 782-783.
- MEYERHOF Max, “İbnütilmiz”, *İA*, c. V/II, s. 875- 876.
- MAKDİSİ, George, “al- Kiya al- Harrasi”, *EI*, V, s. 234-237.

- MİNORSKY, V., “Ömer Hayyam”, *İA*, IX, s. 472- 480.
- MÜFTÜOĞLU, Ferruh, “Bedî el-Usturlabî”, *DİA*, c. V, İstanbul 1992, s. 322.
- OCAK, “Selçuklular”, *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 375- 377.
- ÖKTEN, Sadettin, “Abdurrahman el- Hâzinî”, *DİA*, c. I, s. 164-165.
- ÖNGÖREN, Reşat, “Tasavvuf”, *DİA*, XL, İstanbul 2011, s. 119- 126.
- ÖNGÖREN, Reşat, “Sühreverdî, Ebü'n-Necîb”, *DİA*, XXXVIII, İstanbul 2010, s. 35-36.
- ÖNKAL, Ahmet- Bozkurt, Nebi, “Cami”, *DİA*, VII, İstanbul 1993, s. 46- 56.
- ÖZ, Mustafa- eş-Şek'a Mustafa Muhammed, “İsmâiliyye”, *DİA*, XXIII, İstanbul 2001, s. 128-133.
- ÖZAYDIN, “Cend”, *DİA*, VII, İstanbul 1993, s. 359- 360.
- ÖZAYDIN, “Selçuk Bey”, *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 364- 365.
- ÖZAYDIN, “Berkyaruk”, *DİA*, V, İstanbul 1992, s. 514- 516.
- ÖZAYDIN, “Muhammed Tapar”, *DİA*, XXX, İstanbul 2005, s. 579- 581.
- ÖZAYDIN, “Sencer”, *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 507- 511.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Beyhakî, Ali b. Zeyd”, *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 62- 63.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Hasan Sabbah”, *DİA*, XVI, İstanbul 1997, s. 347-350.
- ÖZTÜRK, Mustafa- Mertoğlu, Mehmet Suat, “Zemahşeri” *DİA*, IVL, İstanbul 2013, s. 235- 238.
- PEDERSEN, J., “Mescid”, *İA*, VIII, s. 1-86.
- SAKKAR, Sâmi, “Muîd”, *DİA*, XXXI, İstanbul 2006, s. 86- 87.
- SAYILI, Aydın, “Rasathane”, *İA*, IX, s. 627-632.
- SELLHEİM, R., “al-Sam'ani”, *EI*, VIII, s. 1024-1025.
- SEVİM, “Çağrı Bey”, *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s. 183- 186.
- SOBİEROİ, F., “al-Suhrawardi, Abu'l-Nadjib Abd al-Kahir”, *EI*, IX.
- STROTMANN, R., “Şia”, *İA*, XI, s. 778.
- SÜMER, “Selçuklular”, *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 365- 371.

- SÜMER, “Tuğrul Bey”, *DİA*, XXXXI, İstanbul 2012, s. 344- 346.
- TANCI, Muhammed, “Şehristânî”, *İA*, XI, s. 393-396.
- TERZİOĞLU, Arslan, “Bîmârîstan”, *DİA*, c. VI, İstanbul 1992, s. 163- 178.
- TOSUN, Necdet, , “Yûsuf el-Hemedânî”, *DİA*, IVL, İstanbul 2013, s. 12- 13.
- ULUDAĞ, Süleyman, “Ahmed el-Gazzâlî”, *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 70.
- ULUDAĞ, Süleyman, “Gazzâlî (Tasavvufî Görüşleri)”, *DİA*, XIII, İstanbul 1996, s. 515- 518.
- ULUDAĞ, Süleyman- Bayburtlugil, Nurettin, “Aynülkudât el-Hemedânî”, *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 280- 282.
- UNAT, Yavuz, “Ömer Hayyam” *DİA*, XXXIV, İstanbul 2007, s. 66- 68.
- ÜNALAN, Abdülkerim, “Kiyâ el-Herrâsî”, *DİA*, XXVI, İstanbul 2002, s. 126.
- WENSINCK, A. J., “Nesefî”, *İA*, IX, s. 968-969.
- WIDEMANN, E., “Kharakî”, *EI*, IV, s. 1059.
- WIDEMANN, E., “Hâzinî”, *İA*, V/I, s. 414.
- YAŞAROĞLU, M. Kamil, “Kirmânî, Rükneddin”, *DİA*, XXVI, İstanbul 2002, s. 65.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, “Eş’ariyye”, *DİA*, XI, İstanbul 1995, s. 447- 455.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, “Nesefî,Ebu’l-Muîn”, *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, s. 568- 570.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, “Mâtürîdîyye”, *DİA*, c. XXVIII, İstanbul 2003, s. 165-175.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, “Akâidü’n-Nesefî”,*DİA*,II, İstanbul 1989, s. 217- 219.
- YAZICI, Tahsin, , “Am’ak-ı Buhârî”, *DİA*, c. II, İstanbul 1989, s. 555.
- YÜCE, Nuri, “Zemahşerî”, *İA*, s. 509-514.

EKLER

EK 1: Tedavi Usullerine Dair Bazı Örnekler

Resim 8: Divan-ı Lügati'l-Hayat. Eski Türkçeler.
Kunter: Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri üzerine Mücmel Bir Etüd, Vakıf
Sayı: 1, 1938, s. 103 - 129 dan alındı.)

Resim 9: Yüksek Tansiyon tedavisi (Helçuklular) (Nizam-ı Aruzi, Çahar Makale, Evkaf Müzesi. 1454, s. 26 dan alındı.)

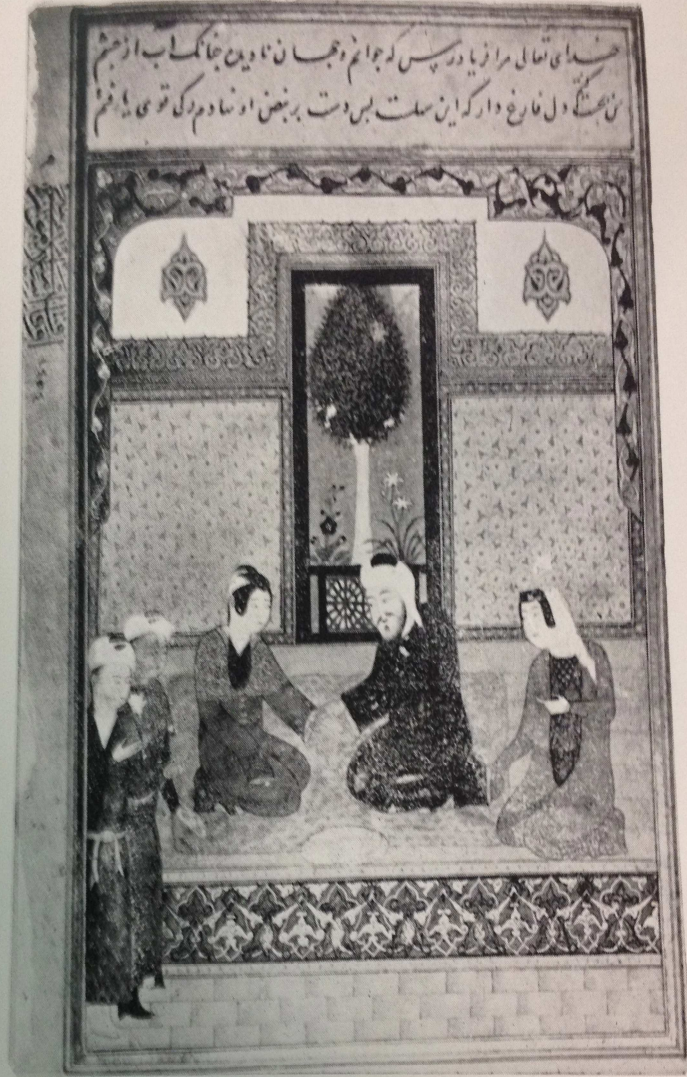
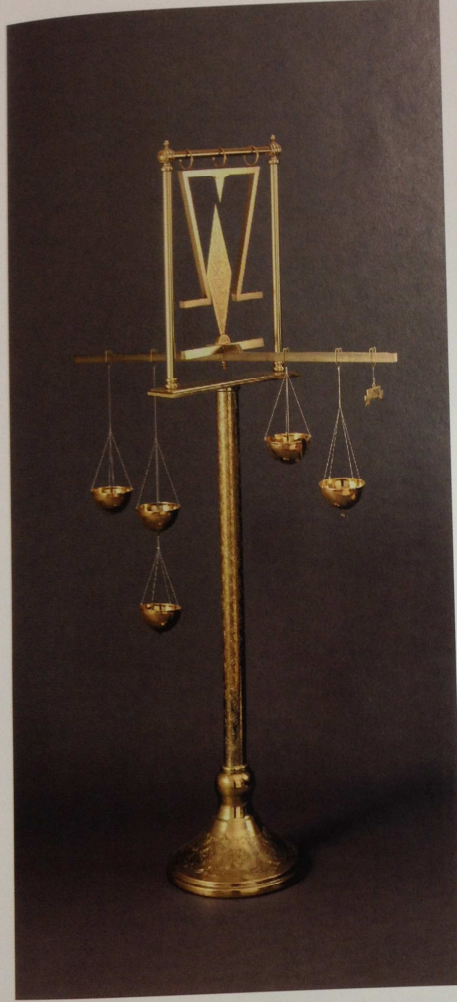

Fig : 4 - Müellif Nizami Aruzi gencim ve dünzayı görmedim diye mütessir bir surette kendisini acındıran genç kız hastasının nabzını muayene ederken. Bunda müellifin dikkatli siması; genç kızın ızdırabı ne güzel tasavvur edilmiştir. Resim On ikinci hikâyeye aittir. T. T. E.

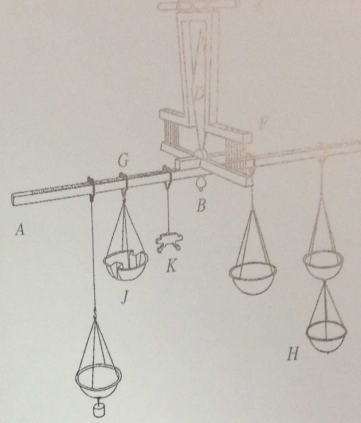
L'auteur Nizami Aruzi en train de tâter le pouls de la jeune fille qui se plaint en disant: «je suis jeune et je n'ai pas vu le monde». Ici, la figure attentive de l'auteur et la douleur de la jeune fille sont très bien dessinées.

EK 2: Hikmet Terazisi (Mizân el-hikme)

TERAZİLER

«Hikmet Terazisi»
(mizân el-ḥikme)

el-Ḥāzini'nin «hikmet terazisi»
(mizân el-ḥikme), *Enzyklopädie
des Islam*'a göre, Cilt 3, sp. 611
(Mad. mizân)

Modelimiz:

Toplam yükseklik: 135 cm.

Pirinç, kısmen altın yaldızlı, tezyinatlı.

Moment kolu hâkkedilmiş milimetre-skalası ve rakam-
larla birlikte, uzunluk: 98 cm.

Beş altın yaldızlı terazi kefesi ağırlıkla birlikte.

(Envanter No: E 1.01)

Terazi gelişiminin en yüksek basamağı olarak, 500/1115 yılına doğru Ebû Ḥātım el-Muẓaffer b. İsmâ'îl el-İsfizârî¹³ tarafından geliştirilmiş ve çağdaşı °Abdurrahmân el-Ḥāzini¹⁴ tarafından mükemmelleştirilmiş olan tam «hikmet terazisi» (mizân el-ḥikme) görünmektedir.

¹³ Bkz. el-Beyhaqî: *Ta'rîḥ Ḥukemâ' el-Islâm*, Dimeşk 1946, s. 125-126; Brockelmann, C.: *Geschichte der arabischen Litteratur*, 1. Suppl.-Bd., s. 856. *İrşād zevi l-İrfân ilâ Şinâ'at el-Kabbân* isimli teraziler hakkındaki kitabı eksik bir yazma halinde günümüze ulaşmıştır, Kahire, Dâr el-Kütüb el-Miṣriyye, Riyâdiyât 1021 (9 ff).

«A terazi koluna (bkz. yukarıdaki çizim) el-Ḥāzini, 6 cm'lik bir kalınlık ve 2 m'lik bir uzunluk vermektedir. O, ortada bir C parçasıyla güçlendirilmiştir, açıkça görüldüğü üzere bu yerde büküklükten kaçınılmalıdır. Orada bir B çapraz parçası (°arîda) içeriden geçirilmiştir. Onun karşısında aynı şekilde bir F çapraz parçası, makasın alt kısmında bulunmaktadır. Bu makasta yaklaşık ½ m uzunlukta olan D dili oynamaktadır.»

¹⁴ Brockelmann, C.: *Geschichte der arabischen Litteratur*, 1. Suppl.-Bd., s. 902.

EK 3: Gazzâlî'nin Sultan Sencer'e Yazdığı Mektubu **Haşmetli Selçuklu Sultanı Sencer Hazretlerine⁵⁴¹**

Bismillahirrahmanirrahim

Allah sizi hükmüyle hâkim kılsın ve bütün dünya hükümdarlarının değersiz kalacağı günden önce, size saadet sultanlığı bahşetsin.

Dünya sultanlığı nihayet Doğu ile Batı arasında mâlik olmaktan ibaret olup, insanoğlunun ömür müddeti de en çok yüz senedir. Cennet sultanlığı ise o kadar geniştir ki, ona kıyasla bütün dünya bir toz zerreciği gibidir.

Bu ebedî sultanlığa mâlik olmak, bütün cihan halkı için güç ise de Doğunun Sultanı için güç değil, kolaydır. Peygamber Efendimiz (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Bir günlük adâlet icrası, altmış yıl ibadetten üstündür”. Madem ki Allah diğerlerinin altmış yılda kazanabileceğini senin bir günde kazanman için eline vasıta ve sebep vermiş, bundan daha büyük devlet ve başarı olur mu?

Dünyanın bulunduğu durum üzerinde tefekkür edecek olursanız, size çok değersiz görünecektir. Büyükler şöyle demişlerdir: “Bu dünya kırılğan ve dayanıksız bir altın testi, öbür dünya da dayanıklı ve kalıcı toprak bir testi olsa, akıllı insan bu toprak testiye seçer”.

Hakikatte ise durum oldukça farklıdır. Bu dünya topraktan yapılmış bir testi, öbür dünya ise altından yapılmış bir testidir. Öncekini sonrakinden üstün tutan insan akıllılardan sayılır. Güzel bir hayat arzular ve en değerli ümitlerinizi cennete saklarsanız, hayatınızın bir günü, ibadetle geçirilen altmış yıla denk olacak ve Allah hiç tanımadığınız saadet kaynaklarını mutlaka size açacaktır.

Şunu biliniz ki, şu an da elli üç yaşındayım. Ömrümün kırk yılı, kendilerinden sürekli ders aldığım âlim ve kâmil insanların yanında geçti, tâ ki insanlar beni tanımaya ve düşüncelerimdeki değişmeyi anlamaya başlayıncaya kadar. İsfahan ve Bağdat'ı dünyanın mümtaz şehirlerinden ikisi yapabilmek için her şeyi göze alan hükümdar babanızın saltanatında yirmi yıl yaşadım. Birkaç sefer, Abbasi Halifesi Muktedi-Billah'ın sarayına babanızın elçisi sıfatıyla gittim ve Selçuklu Devleti ile Abbasi Halifeleri arasındaki anlaşmazlıkları çözmek için elimden gelen her şeyi yaptım. Yetmiş kitabın yazarıyım. Mekke ve Kudüs'te yıllarca bulundum, vaazlar verdim. Kudüs'te Hz. İbrahim (a.s.)'in türbesini ziyaret ettiğim zaman, mezarında Fatıha okuyarak kendi kendime şöyle yemin ettim:

1-Hiçbir hükümdarın saray maiyetinde bulunmayacağım, hiçbir hükümetten hizmet karşılığı bir aylık veya ücret almayacağım. Çünkü bu durum halka yapılan hizmetin değerini düşürecektir.

2-Dini ihtilafları körükleyecek hiçbir münakaşaya girmeyeceğim.

Hz. İbrahim (a.s.)'in türbesinde ettiğim yemine on iki yıl boyunca sadık kaldım.

Şimdi ise görüşmek için sizden bir emrin çıktığını duydum. Emriniz mucibince, başkent yolu üzerindeki Meşhed'e kadar geldim. Ancak daha önce kendimi bağladığım yemini hatırlayıp, durumu yeniden gözden geçirince, yapmaya niyetlendiğim ziyaretimi iptal etmeye karar verdim. Haşmeâblarının bir yemini yerine getirme hakkına hürmet edeceklerini ümid ediyorum ki, sadece sözümü yerine getirdiğim için ıstırap çekmeyeyim.

İstişare vazifesini yerine getirirsem, beni saray maiyetine katılmaya zorlamaz ve yeminimi bozma pahasına saraya katılmamı istemezsiniz. Aksi takdirde bu istediğiniz, beni lâayık gördüğünüz vazifeyi değersiz kılacaktır. Ve şimdi son sözlerimde, memleketim Tus'a dönme izni ve bahtiyarlığını bana bahşetmenizi, acizane niyaz ediyorum. Bu merhametli davranışınız için, Allah da size bu dünyada ve ahirette tükenmez ihsanlarda bulunsun; sizi Dâr-ı Bekâ'da hem peygamber hem de ünlü bir hükümdar olan Muhteşem Süleyman'ın rütbesine ulaştırın.

Haşmetmeâblarının nâciz hizmetkârı

El-Gazzâlî

⁵⁴¹ Abdül Kayyum, *Letters of Al- Ghazzali*, çev. Gürsel Uğurlu, *İmam Gazzâlî'nin Mektupları*, İnkılâb Yay., İstanbul 2002, s. 21-23.

Ek 4: İlim Adamları Tablosu

İsim	Vefat Tarihi	Doğduğu Şehir	Sonradan Yerleştiği Şehir	Temâyüz ettiği ilimler	İlim Tahsili için gittiği yer	Kaynak
Ebû Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî	1122	-	Herat, Merverrûz	Hadis, tefsir, fıkıh	Merverrûz	Subkî, Tabakatü'ş- şafiiyeti kübra, c. IV, s. 214- 216.
Evhadüddîn-i Enverî	1184	Deşt-i Hâverân	Meşhed, Merv	Şiir, edebiyat	Tus, Nişabur,	Devletşah, Tezkiretü'ş-Şuara, s. 83-85.
Muizzî	1148	Nişâbûr	İsfahan	Şiir, edebiyat, tasavvuf, tıp	Herat, Nişabur, İsfahan	Devletşah, Tezkiretü'ş-Şuara, s. 101.
İlkıyâ el-herrasî	1110	Taberistan	Nişabur, Bağdat	Fıkıh, tefsir, hadis, usul-u fıkıh, hilaf	Nişabur, Beyhak	İbnü'l- Esîr,el-Kâmil, c. X, s. 484; Brockellman, GAL, c. I, s. 489.
Ömer Hayyâm Ebu'l- Feth b. İbrahim	1131	Nişabur	Semerkant	Cebir, geometri, astronomi, fizik, felsefe, tıp, şiir	Semerkant, Buhara, Belh, İsfahan	Rosenfeld -İhsanoğlu, Mathematicians, Astronomers and Other Scholars of Islamic Civilisation and Their Works (7th-19th), İstanbul 2003.
A'mâk-ı Buhârî	1149	Buhara	Semerkant	Şiir	-	Avfî, Lubâbü'l-elbâb, s. 378-381.

İsim	Vefat Tarihi	Doğduğu Şehir	Sonradan Yerleştiği Şehir	Temâyüz ettiği ilimler	İlim Tahsili için gittiği yer	Kaynak
Reşîdüddin Vatvât	1177	Belh	Harizm	Edebiyat, şiir	Harizm	Beyhakî, Tetimme, c. I, s. 166.
Ebü'l- Feth Muhammed b. Abdülkerîm el-Şehristânî	1153	Şehristan	Harezm, Tirmiz	Kelam, felsefe, tefsir, tarih	Cürcan, Nişabur, Harizm	Beyhakî, Tetimme, s. 143.
Senâî	1131	Gazne	Belh	Edebiyat, şiir	Belh, Serahs, Herat, Nişabur	Storey, Persian Literature, c. V/2, s. 517-534.
Tâcülkurra Kirmânî	1106 sonrası	Kirman	-	Tefsir, nahiv, kıraat	Horasan	Brockelmann, GAL, c. I., s. 412.
Necmeddin Ömer Neseî	1142	Nesef	Semerkant	Tefsir, hadis, kelâm, fıkıh, dil	Semerkant	Hüdaverdi Adam, Necmü'd-din Ömer en-Neseî ve Akidesi, Değişim Yayınları, İstanbul 1998.
Ebu'l-Muîn Neseî	1115	Nesef	-	Kelâm, fıkıh, tefsir	Semerkant, Buhara	Yazıcıoğlu, "Maturidî Kelam Ekolünün İki Büyük Siması: Ebu Mansur Maturidî ve Ebu'l-Muin en-Neseî", <i>AÜİFD</i> , XXVII, Ankara 1985, s. 292-298.

İsim	Vefat Tarihi	Doğduğu Şehir	Sonradan Yerleştiği Şehir	Temâyüz ettiği ilimler	İlim Tahsili için gittiği yer	Kaynak
Edîb Sâbir	1152	Buhara	Merv	Şiir	Tirmiz, Merv	Avfî, Lübâbü'l-elbâb, s. 330-334.
Ebû Bekr es-Sem'ânî	1116	Merv	-	Hadis, fıkıh	Nişabur, Bağdat, Kûfe, Mekke, Hemedan	Sem'ânî, el-Ensâb, c. VII, s. 140-141.
Nizâmî-i Arûzî	1157	Semerkant	Herat	Tıp, şiir, tabakât	Herat, Tus	Devletşah, Tezkiretü'ş- Şuâra, s. 104- 105.
Ebu'l- Mehâsin İshak et- Tûsî	1121	Nişabur	-	Hadis	Serahs	Kisâî, Medâris-i Nizâmiye, s. 99.
Ebû Hamid el-Gazâlî	1111	Tus	Bağdat, Nişabur, Tus	Kelâm, felsefe, fıkıh, tasavvuf	Gürcan, Bağdat, Nişabur	İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, c.X, s. 252; Subkî, Tabakât, c. IV, s. 121-182.
Ebû Hâtim el-İsfizârî	1121 öncesi	İsfizar	Merv	Astronomi, matematik, fizik	Herat, Belh	Mohammed Abattouy, "İsfizârî", The Biographical Encyclopedia of Astronomers, Ed. Thomas Hocket et al., Springer- New York 2007, s. 577-578.

İsim	Vefat Tarihi	Doğduğu Şehir	Sonradan Yerleştiği Şehir	Temâyüz ettiği ilimler	İlim Tahsili için gittiği yer	Kaynak
Bahâüddîn Abdülcelil b. Abdülcebbar El-Harakî	1158	Merv	-	Astronomi, matematik, felsefe, coğrafya	Merv	Beyhakî, Tetimme, s. 155; Brockelmann, GAL, c. I, s. 624-625.
Zeynüddin İsmâil el-Cürcânî	1136	Cürcaniye	Harizm	Tıp, Edebiyat, Mantık	Nişabur, Merv, Serahs	Tetimme, s. 172- 173; Brockelmann, GAL, c. I, s. 487.
Hamza b. Hibetullah b. Muhammed el-Alevî en-Nişâbü'rî	1128-1129	Nişabur	-	Hadis	Bağdat	İbnü'l-Esîr, el- Kâmil, c. X, s. 521.
Zahîreddin el-Beyhakî (İbn Funduk)	1169	Sebzevar	Beyhak, Şeştemed, Nişabur	Matematik, astroloji, tıp, edebiyat, tarih, tabakât	Merv, Nişabur	Abdülkerim Özaydın, "Beyhakî, Ali b. Zeyd", DİA, c. VI, İstanbul 1992, s. 62- 63.
Ebü'l- Berekât Hibetullah b. Melkâ el- Bağdâdî	1152	Bağdat	-	Felsefe, tıp, astronomi	-	Beyhakî, Tetimme, s. 151; İbn Hallikân, c. VI, s. 75; Ağırakça, İslâm Tıp Tarihi, s. 235.
Zâhir b. Tâhir eş-Şehâmî	1139	-	Nişabur	Hadis	-	İbnü'l-Esîr, el- Kâmil, c. XI, s. 70.

İsim	Vefat Tarihi	Doğduğu Şehir	Sonradan Yerleştiği Şehir	Temâyüz ettiği ilimler	İlim Tahsili için gittiği yer	Kaynak
Aynü'l- Kudat Abdullah b. el-Hemedânî	1131	Hemedan	Bağdat	Felsefe, Tasavvuf, Kelam, şiir	-	Subkî, c. V, s. 129-130; Brockelmann, GAL, I, s. 490.
Ebu'l-Kasım Hasen ed- Dımaşkî İbn Asâkir	1176	Dımaşk	-	Hadis, kelâm, tarih	İsfahan, Merv, Nişabur, Heart, Bağdat	Eyüp Baş, “İbn Asâkir ve Târihu Dımeşk’i Üzerine”, AÜİF Dergisi, c. XXXIX, s. 694.
Ebu'l- kasım ez-Zemahşerî	1144	Zemahşer	İsfahan, Ürgenç	Hadis, tefsir, fıkıh, kelâm, şiir, edebiyat	Bağdat, İsfahan	Brockelmann, s. 345; Nuri Yüce, “Zemahşerî”, İA, s. 509-514.
Ebu Muhammed es-Sadru’ş Şehîd	1141	-	-	Fıkıh	Horasan	Brockelmann, GAL, I, s. 462.
Alâeddin Semerkandî	1144	Semerkant	-	Fıkıh, kelâm	Buhara	Wilferd Madelung, “Alâ’ al-Din Samarqandi”, EI, c. I, s. 782-783.
Rükneddin Kirmânî	1149	Kirman	Merv	Fıkıh	Merv	Brockelmann, Suppl., c. I, s. 641, 657.

İsim	Vefat Tarihi	Doğduğu Şehir	Sonradan Yerleştiği Şehir	Temâyüz ettiği ilimler	İlim Tahsili için gittiği yer	Kaynak
Meymun b. Necib el-Vâsıtî	1130 civarı	-	Herat, nişabur	Astronomi	Nişabur	Beyhakî, Tetimme, s. 105- 106.
Abdülkerim Sem'ânî	1166	Merv	-	Hadis, fıkıh, tarih	Bağdat, Nişabur, Herat, Belh, Nesa, Harizm, Semerkant	R. Sellheim, "al-Sam'ani", EI, c. VIII, s. 1024-1025.
Alâuddin es-Semerkandî el-Üsmendî	1157	Semerkant	-	Kelâm, fıkıh, cedel	Bağdat, Merv	Özervarlı, Üsmendî, DİA, c. XLII, İstanbul 2012, s. 389- 390.
Ali b. Osman el-Ûşî	1179	Ûş	-	Hadis, fıkıh, kelâm	Buhara, Semerkant	Kaşeli Ali Rıza, Fıkıh-ı Ekber ve Akâid Emâlî Tercümesi, Enes Sarmaşık Yayınevi, İstanbul 1997, s. 3.
Ebu'n Necib Sühreverdî	1168	Sühreverd	Bağdat	Tasavvuf, hadis, fıkıh	İsfahan, Bağdat	Reşat Öngören, "Sühreverdî, Ebü'n-Necîb", DİA, XXXVIII, İstanbul 2010, s. 35-36.
Yusuf el-Hemedânî	1140	Hemedan	Merv, Herat, Bağdat	Tasavvuf	Bağdat, İsfahan, Buhara, Semerkant	H. Algar, "Abû Ya'qub Yusuf b. Hamadânî", EI, c. I, s. 395-396.

İsim	Vefat Tarihi	Doğduğu Şehir	Sonradan Yerleştiği Şehir	Temâyüz ettiği ilimler	İlim Tahsili için gittiği yer	Kaynak
Ahmed-i Nâmekî el-Câmî	1141	Keşmir-Namek	Câm	Tasavvuf, şiir	Serahs, Herat, Merv, Nîşâbur	A. S. Beveridge, “Câmî”, İA, c. III, s. 15.
Ebü'l- Abbas el-Fadl b. Muhammed el-Levkerî	1123	-	-	Felsefe, şiir, edebiyat	-	Beyhakî, Tetimme, s. 127.
Abdülvâsi Cebelî	1160	Cebel	Gazne	Şiir	Herat, Gazne	Devletşah, Tezkiretü'ş- Şuâra, s. 127.
Edib Sabir	1151	Tirmiz	Nişabur	Şiir, edebiyat		Devletşah, Tezkiretü'ş- Şuâra, s. 57.
Aynüzzaman el-Kattan el-Mervezî	1153	Merv	-	Felsefe, tıp, şiir, astronomi	-	Beyhakî, Tetimme, s. 156.
Ebü Saîd el-Urmevî		-	-	Matematik, geometri	-	Beyhakî, Tetimme, s. 136.
Abdurrahman el-Hâzinî	1157 sonrası	-	Merv	Astronomi, fizik, matematik	-	Brockelmann, GAL, c. I, s. 902; E. Widemann, “Hâzinî”, İA, V/I, s. 414.

İsim	Vefat Tarihi	Doğduğu Şehir	Sonradan Yerleştiği Şehir	Temâyüz ettiği ilimler	İlim Tahsili için gittiği yer	Kaynak
Yûsuf el-Îlakî	1141	Îlaj	Belh, Bahârz	Tıp, matematik, felsefe, edebiyat	-	Beyhakî, Tetimme, s. 130- 131.
El- Bedî el-Usturlâbî	1139	-	Bağdat	Astronomi, matematik, şiir	Bağdat, İsfahan	Şeşen, Muhtârât min El-mahtûtâtî'l- Arabiyyeti'n-Nâdire fî Mektebâti Türkiyâ, IRCICA, İstanbul 1997, s. 316.
Zeyneddin Ömer b. Sehlan el-Sâvî	1145 sonrası	Save	Nişabur	Geometri, Mantık, Fizik, Astronomi	-	Brockelmann, GAL, c. I, s. 831.
İbnü't- Tilmîz Hibetullah İbn Sâid	1165	Bağdat	-	Tıp	-	Bayat, Tıp Tarihi, s. 262.
Ali b. Muhammed el- Hicâzî	1151	Hicaz	Merv, Harizm	Tıp	-	Beyhakî, Tetimme, s. 135.
Hibetullah b. Huseyn el-İsfahanî	1136	İsfahan	-	Tıp	-	Bayat, Tıp Tarihi, s. 262.
Ebû Alî Emînüddîn el-Fazl et-Tabersî	1154	Taberistan	Sebzevar	Tefsir, fıkıh	Meşhed	R. Strothmann, “Şîa”, İA, c. XI, s. 509.

İsim	Vefat Tarihi	Doğduğu Şehir	Sonradan Yerleştiği Şehir	Temâyüz ettiği ilimler	İlim Tahsili için gittiği yer	Kaynak
Ebû Mudar Mahmud b. Cerîr el-İsfahanî	1113	İsfahan	Harizm	Fıkıh, lugat, nahiv	-	Aydınlı, “Mutezîle”, İslâm Mezhepleri Tarihi, Ed. Onat-Kutlu, Grafiker Yay., Ankara 2012, s. 137-138.
Nureddin es- Sâbûnî	1184	Buhara	-	Kelâm	Horasan, Irak, Hicaz	Brockelmann, GAL, c. I, s. 657.
Ebu Bekr eş-Şâşî	1113	Meyyâfari kin	Bağdat	Fıkıh	Diyarbakir, Bağdat, Nişabur, Mekke	Subkî, Tabakât, c. VI, s. 71- 78.
Ahmed el- Gazzâlî	1126	Tus	Bağdat	Tasavvuf	Bağdat	Subkî, Tabakât, c. VI, s. 60.
Ebu'l-Kasım Ahmed es- Suhtenî en-Nişâbûrî	1155	Nişabur	Şehristan	Hadis	Mekke, Bağdat	İbnü'l- Esîr, el- Kâmil, c. XI, s. 172.
Abdülğafir el- Farisi	1134-1135	Nişabur	-	Hadis, fıkıh, tarih	Harizm, Gazne	Brockelmann, GAL, c. I, s. 449.

ÖZGEÇMİŞ

Efe Yeşildurak 1989 yılında Bursa'nın Yıldırım ilçesinde doğdu. 2007'de girdiği İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü'nden 2011 yılında mezun oldu. Aynı yıl İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi anabilim dalında yüksek lisansa başladı. Yaklaşık bir ay sonra ise Sakarya Üniversitesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi anabilimdalına Araştırma Görevlisi olarak atandı. Halen Sakarya Üniversitesi Tarih bölümünde Araştırma Görevlisi olarak çalışmalarına devam etmektedir.